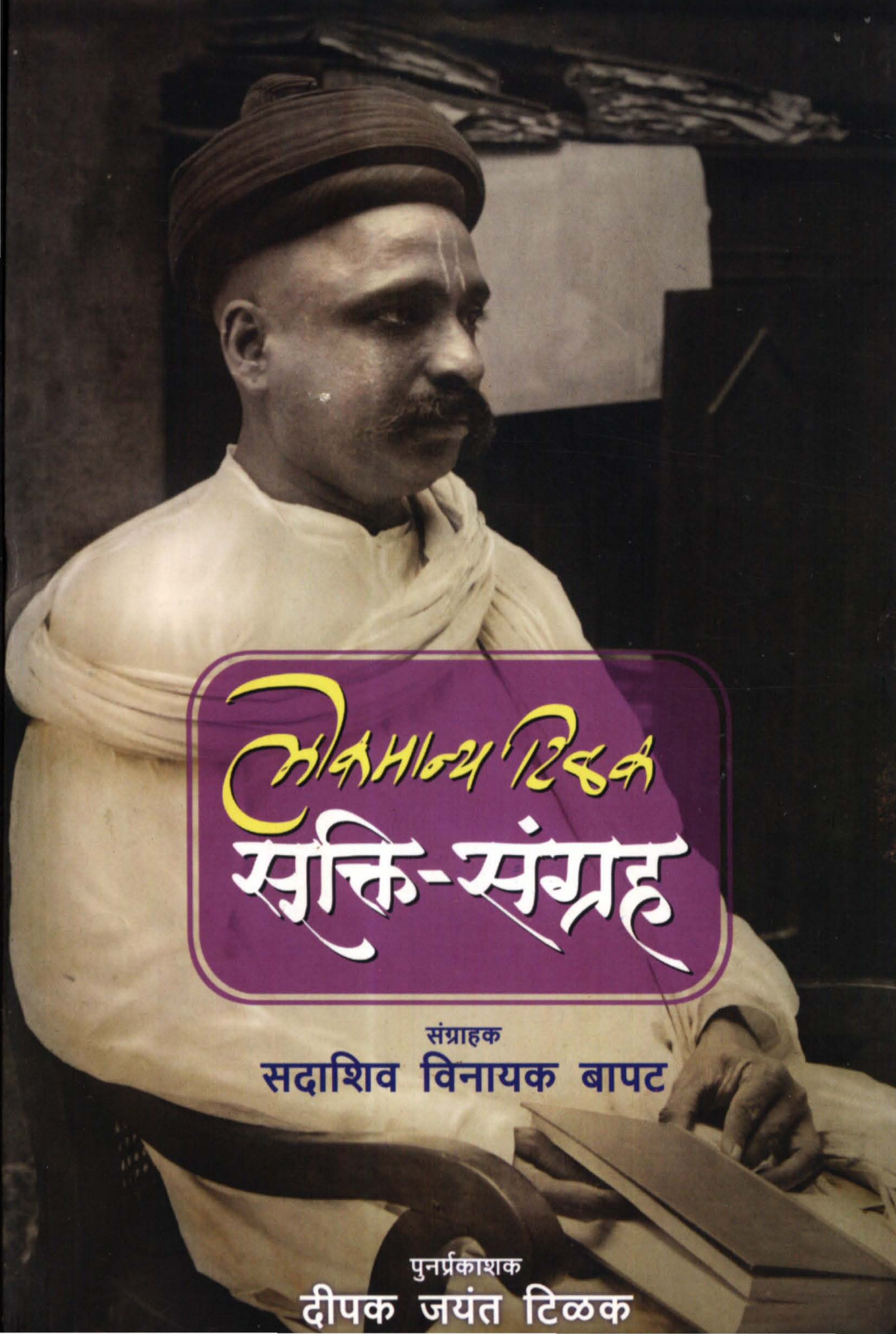

लोकमान्य टिळक
सूक्ति-संग्रह

संग्राहक
सदाशिव विनायक बापट

पुनर्प्रकाशक
दीपक जयंत टिळक

लोकमान्य
टिळक-सूक्ति-संग्रह

- संग्राहक -
सदाशिव विनायक बापट

- प्रथम प्रस्तावना लेखक -
श्रीयुत महादेव हरि मोडक

- पुनर्प्रकाशक -
दीपक जयंत टिळक

■

मुद्रक : दीपक जयंत टिळक
केसरी–मराठा ट्रस्ट
५६८, नारायण पेठ, टिळकवाडा,
पुणे – ४११०३०.

■

प्रकाशक : दीपक जयंत टिळक
केसरी–मराठा ट्रस्ट
५६८, नारायण पेठ, टिळकवाडा,
पुणे – ४११०३०.

■

© : दीपक जयंत टिळक
केसरी–मराठा ट्रस्ट

■

अक्षरजुळणी व मुद्रितशोधन : टिळक प्रिंट ॲण्ड प्रोसेस
५६८, नारायण पेठ,
पुणे – ४११ ०३०

■

प्रथम आवृत्ती : सन १९२६

द्वितीय आवृत्ती : सन २०१९

■

किंमत : २५० रुपये

अर्पणपत्रिका

लोकमान्य टिळक - तत्त्वांवर
ज्या बंधु-भगिनींनी अचल व नितान्त निष्ठा
ठेवून त्यांच्या तत्त्वांनुसार आचरण करण्याचा
पूर्वी प्रयत्न केला, जे सांप्रत करीत आहेत
आणि पुढेंहि करतील, त्या सर्वांस हा ग्रंथ
विनम्रभावाने प्रेमादरपूर्वक अर्पण केला आहे.

– सदाशिव विनायक बापट

प्रस्तावना

"Thy word is a lamp unto my feet and light unto my path"

-The Holy Bible.

बोलण्यासारखें चालणें। स्वयें करूनी बोलणें।
त्याचीं वचने प्रमाणें। मानिती जनीं।

–समर्थ.

Great thoughts and great things came to him, like instinct, unawares.

-Richard Mines

ईशेच्छेनें कोणीहि मनुष्य कालसात् होऊन या नश्वर जगाचे रहाटीप्रमाणे कायमचा दृष्टिआड झाला म्हणजे, त्याचे आप्त–इष्ट, स्नेही–सोबती उपासक किंवा प्रेमी दुधाची तहान ताकाने या न्यायानेच का होईना, गताची कृती, मूर्ति, गुणसंतती जेणेकरून त्यांचे डोळ्यांपुढे किंवा मनापुढे पूर्णपणे उभी राहील अशा वस्तूंचा, साधनांचा किंवा उपायांचा अंतःप्रेरणेनेंच संग्रह करून अनन्यगतिकत्वास्तव आपले त्या साधनांनी समाधान करून घेतात. व्यक्तीकडे किरण–लेखनाची युक्ति निघाल्यामुळे कोणाचीही छायामूर्ति हुबेहूब करून ठेवणे सुगम व सर्वसाध्य झाले आहे आणि त्या छायाचित्रावरून अधिक चिरस्थायी असे पाषाणाचे किंवा धातूचे पुतळे करून निदान स्वरूपदर्शनाची हौस पुरविता येते व यासाठीच थोर पुरुषांचे धातूचे पुतळे ओतवितात. कोणत्याही गोष्टीचा उगम–जसे, गंगेचे मूळ–पाहण्याची उत्कंठा जीवांचे ठिकाणी स्वभावसिद्धच असल्याने गुणांचे किंवा कृतीचे उगमस्थान जें शरीर किंवा मूर्ति तें पाहण्यास मिळाल्याने मनुष्याचें या योगानें एकप्रकारें समाधान होते; तथापि ज्याप्रमाणें गंगेचें उगमस्थान जे गिरिकुहर तें दिसल्यानें जरी उत्कंठा विनोद झाला तरी तिच्या पुण्यपावन सलिलाचें अंगभर स्नान व पोटभर पान लाभल्यानें होणारे आनंदाची महती या विनोदापेक्षां अधिक; त्याचप्रमाणे नुसते मूर्ति दर्शनानें होणाऱ्या समाधानापेक्षां गताच्या कृतीचें किंवा गुणांचें चित्र पुढें उभें रहाणें अधिक महत्त्वाचे असतें. शिवाय मूर्ति दृष्टिस पडली कीं, पाहणारा अपरिचित असल्यास

त्याचे मनांत सहजींच प्रश्न येतो, की मूर्ति पाहिली; पण या मूर्तीचे दर्शन म्हणजे एका सुंदर रूपाचा नमुना याच अर्थी जर नसेल, तर मूर्तीपेक्षांहि अधिक महत्त्वाची गोष्ट जी कीर्ति किंवा कृति, ती काय व कशी. आणि या जिज्ञासेची तृप्तिच अधिक आनंदावह व उपयुक्त असल्याने मूर्तीपेक्षां कीर्तीचे रक्षणाचेच उपाय ज्ञाते अधिक यत्नानें करितात. रघुकुलावतंस श्रीरामचंद्र किंवा वृष्णिकुलोत्तंस श्रीकृष्ण यांच्या अस्सल मूर्तीची छबी आज कोठेहि उपलब्ध नाही; तथापि वाल्मीकि व व्यास महर्षि यांनी उभयतांचे लोकोत्तर गुण व कृति यांचा जो रामायण–भारत–रूपानें चिरस्थायी संग्रह करून ठेविला आहे, तोच आज सहस्रावधि मुमुक्षूंस अनेक शतकेंपर्यंत ऐहिक व पारलौकिक आनंद देत आहे व त्यांचे जन्माचे सार्थक करीत आहे. राजतंरगिणीकारानें म्हटलें आहे, की ह्या चरित्रकारांनी जर हीं चरित्रें लिहून ठेवली नसतीं, तर या प्रत्यक्ष ईश्वरी–विभूति होऊन गेल्या, तरी कोणाला पुरापूर ठाऊकहि झाल्या नसत्या. अर्थात् कोणाहि व्यक्तिच्या गुण–कृतींचा संग्रह करणाऱ्या चरित्रकारांचे व तत्कृत उपकारकत्व मूर्तिकारापेक्षां कितीतरी अधिक आहे.

वरील सत्य लक्षांत आणूनच महाशयचक्रवर्ती लोकमान्यांचे फोटोग्राफ, तसबिरी व पाषाणमय किंवा धातुमय ओवलेल्या मूर्ति जरी उपलब्ध आहेत व मूर्तीशिवाय, लोकमान्यांचे नांवाने देशभर अनेक स्वरूपांच्या संस्थाहि लोकांनी आत्मस्फूर्तीनें काढिल्या आहेत, तरी सगुणापेक्षां तत्त्वदृष्ट्या जसें निर्गुणच अधिक श्रेयस्कर त्याप्रमाणेंच कोणाचेहि मूर्त स्वरूपापेक्षां अमूर्तच अधिक हितकर असल्यानें, लोकमान्यांच्या 'समग्र अमूर्त' स्वरूपांचा आविष्कार करण्यासाठीं केसरी व मराठा संस्थेच्या प्रेमी व दूरदर्शी चालकांनी लोकमान्यांचें शक्य तितकें सोपाख्यान–जीवनचरित्र व त्यांचे वाणीतून व लेखणीतून उतरलेले महत्त्वाचे बोल व लेख संग्रहित करण्याचा म्हणजे त्यांचें 'वाङ्मय' स्मारक करण्याचा निश्चय केला. ज्या पुरुषाचा सारा जन्म वाणी व लेखणीं यांच्या व्यवसायांत गेला, त्यांचे वाङ्मयात्मक स्मारकाहून अनुगुण असें दुसरें कोणतेंहि स्मारक होणार नाहीं. शहाजहाननें मुमताजवर चतुःखंडाला कौतुकास्पद असा भव्य व दिव्य ताजमहाल बांधून जरी अपूर्व स्मारक केलें, तरी तें बादशहाचे प्रेमाचें स्मारक होईल, पण त्या स्त्रीचे आनुगुण्य त्यांत फारसें नसल्यानें ते खरें खरें समाधानकारक स्मारक नव्हे. ह्याच दृष्टीनें लोकमान्यांच्या इतर स्मारकांपेक्षा त्यांच्या वाङ्मय–स्मारकाचे औचित्य वाचकांचे ध्यानांत येईल.

असो. वाङ्मय–स्मारकाचा संकल्प केल्याप्रमाणें लोकमान्यांचे चरित्राचा प्रथम

खंड रा. केळकर यांनी प्रसिद्ध केला; केसरींतील लोकमान्यांच्या लेखांपैकीं राजकीय लेखांचे प्रामुख्य असल्यानें, त्या लेखांचे दोन खंड, आणि लोकमान्यांच्या रा. बापटकृत ''आठवणी व आख्यायिका'' यांचे दोन खंड याप्रमाणें पांच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. आणि या त्रिविध स्वरूपाचे आणखीहि ग्रंथ यथावकाश प्रसिद्ध करण्याचा संस्थेचा निश्चय आहे. कारण रा. केळकरकृत चरित्राचा खंड सन १८९९ पर्यंतचाच असल्यानें पुढील काळचा खंड प्रसिद्ध होणें क्रमप्राप्त आहे. आणि तो ते कार्यबाहुल्यांतून वेळ सांपडेल त्याप्रमाणे करणार आहेत. केसरींतील लेखांचे भाग, ग्राहकांना जड जाऊं नये म्हणून, अवकाशा-अवकाशानें प्रसिद्ध होणार आहेत. आणि 'आठवणी व आख्यायिकांचा'हि आणखी एक खड तयार करण्याच्या खटपटींत रा. बापट आहेतच, एतावता, आज जरी संकेतित सर्व ग्रंथ पूर्ण प्रसिद्ध झाले नसले तरी त्यांचे जे अंश किंवा खंड प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांवरून त्यांची रूपरेखा व उपयुक्तता आपले ध्यानांत येण्यासारखी आहे. प्रस्तुत लेखकाचे मतें मोक्षमार्गी सत्पथिकांना मार्गदर्शी अशी जुनी प्रस्थानत्रयी आहे तसे हे लोकमान्यांचे त्रिविध वाङ्मयग्रंथ म्हणजे संसारिकांना-विशेषत: राजकारणप्रविक्षूंना-प्रस्थान त्रयीच अहे. हिचें जो लक्षपूर्वक अध्ययन करील त्याला संसारात व त्याहूनहि आजकालचे राजकारणांत कसें वावरावें हें अचूक समजेल.

याप्रमाणें या ग्रंथत्रयीचें साधारण महत्त्व सांगितलें. आतां तिचें व्यस्त किंवा पृथक् दृष्टीनें महत्त्व कसेकसें तें पाहूं. प्रथम केसरींतील राजकारणी लेखक रा.रा. पांगारकर हे आपल्या 'वाङ्मय-समालोचनें'त म्हणतात- ''टिळकांनी चालू राजकारणाची परिभाषा बनविली, लोकांस चटक लाविली, राजकारणी वाङ्मय निर्माण केलें.'' म्हणणें खरें आहे. केसरीपूर्वी राजकारण म्हणजे काय व कशाशीं खातात हें साधारण जनतेला राहो, पण सामान्यत: सुशिक्षितांनादेखील ज्ञात नव्हतें. पण केसरीचे प्रसारापासून सर्व देशभर आचाण्डाल राजकारण सर्वांचे तोंडी झालें. लोकमान्यांचे लेखांनीच लोकांतील बहुतांची 'जो-हुजुरी' वृत्ति कमी करून स्वाभिमान, स्वातंत्र्यप्रेम व धैर्य उत्पन्न केले. आपण कोल्हे नसून केसरी आहों ही जाणीव लोकांत पेरिली. तरुण पिढीचे लोकमान्य हे राजकारणांतील दीक्षागुरूच आहेत. इतरहि या विद्येचे मंत्र-तंत्र-गुरू असतील, तरी 'शाब्दे परे निष्णात:' या सद्गुरुलक्षणाचे मालक टिळकच. आणि म्हणूनच 'तुका म्हणे करूनी दावी, त्याचे पाय माझे जीवीं' या साधुत्वीचा प्रत्यय त्यांचे लोकमान्यतेनें येत आहे. जो कोणी निरसूय दृष्टीनें पाहील त्याला असें दिसेल कीं, लोकमान्यांनी अमृतसर येथे

'प्रतियोगी' सहकारितारूप जो आदेश केला तोच आजचे राजकारणांतील अखेरचा तारक-मंत्र आहे. राजकारणाचे महार्णवांत इतस्तत: स्वैर विहार करीत गटांगळ्या खाणाऱ्यांना लोकमान्यांचे शब्द दीपगृहांतील प्रकाशाप्रमाणें आहेत. त्यांची दिशा सोडून भटकतील ते बुडतील. 'राजकारणा'चे दीक्षागुरू लोकमान्य यांचे राजकारणांतील अंतिम ध्येय जें 'स्वराज्य' तें जरी रुपयांत एकदोन आण्यांपेक्षां लोकांचे पदरांत पडलें नाहीं, तरी लोकमान्यांनी आपलें कर्तव्य पुरें केलें, असें म्हणण्यास कांहीच हरकत नाहीं. श्रीसमर्थ हे दासबोधात एके ठिकाणी म्हणतात: ''जनाचा प्रवाह चालिला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला ।।'' या न्यायानें लोकमान्यांचे प्रयत्नांमुळेंच सर्व महाराष्ट्रीय जनांचे वृत्तीचा प्रवाह किंवा ओघ त्यांच्या ध्येयाकडे त्यांचे देखत जोरानें वाहूं लागलासें पाहून जर त्यांनी देह ठेविला, तर तें कृतकार्यच झाले. उरलें तें काम पुढच्यांकडे आहे. याशिवाय लोकमान्यांनी सुरू केलेल्या राजकारणी संग्रामांत तरुण युयुत्सुंना लागणारीं दिव्यास्त्रेंहि या लेखांतच सांपडणारी आहेत. प्रभु रामचंद्राचे हातांतील दिव्यास्त्राप्रमाणेंच तीं गुरुजनांचे तपस्तेजानें निर्माण झालेलीं असल्यानें जयिष्णु आहेत. अशी या लेखांची थोडक्यांत योग्यता आहे.

आतां लोकमान्यांचे चरित्र. याचा पूर्वभाग सोडून अधिक महत्त्वाचा जो उत्तरभाग (प्रसिद्ध होणारा) त्याकडें पाहतां, जॉर्ज सौंड म्हणतो, "The life of great geniuses is a sublime storm" "लोकोत्तरांचें चरित्र म्हणजे एक दिव्य तुफानच होय," या म्हणण्याचें मूर्त चित्रच पुढें उभें राहतें. आज बाँबप्रकरण, उद्या चिरोलप्रकरण, परवां ताईमहाराज; कांही ना कांही वादळ माजलेलें. पण एक इंग्रज कवि म्हणतो कीं, समंतात् वात्याचक्रानें दशदिशा व्याकुळ केल्या असतांहि गरुडपक्षी आपल्या उत्तुंग शैलशृंगावरील घरट्यात मौजेनें हवा खात डुलत बसतो, त्याप्रमाणे असल्या दारुण वावटळींतहि लोकमान्य आत्मानंदातच राहिले. खरोखरच सामन्यांचे दृष्टीने ते अखंड विंचू-सर्पांचे तळ्यांत उभे होते, पण विषकंठ शंकराप्रमाणे त्यांचा समाधिभंग झाला नाहीं. उलट शरतल्पशायी भारत पितामहाप्रमाणें ते पुढल्यांस ज्ञानोपदेश करीतच होते. व्यसनांचे चक्रव्यूहांत सांपडूनहि इतपत निराकुल वृत्तीचा धीरवीर दुसरा कोंठे पहावा! या अनर्थबहुल संसारात उभे राहणारास पदोपदीं जरूर लागणारा जो धैर्यगुण तो लोकमान्यांचे चरित्रापासूनच शिकावा. लोकमान्यांचे हें धैर्य गीतेंत सांगितलेल्या दैवीसंपदेचें अभिजात पुरुषांचें धैर्य होय; रामोशी-बेरडांचे नव्हे. ज्ञानेश्वर म्हणतात: 'त्रिविध तापांच्या लाटांचा भोंवती कहर उसळत असतांहि अशा

''चित्तक्षोभाचे अवसरीं। उचलूनि धैर्यानें चांग करी। धृति म्हणिजे अवसरीं । तियेतें गा'' किंवा संस्कृत कवि म्हणतो: 'आपदि स्फुरति प्राज्ञा यस्य धीरः स एव हि'– हें लक्षण लोकमान्यांनाच लागू. हायकोर्टानें जबर शिक्षा सुनावून काराप्रवेश होतांच कागद–पेन्सिल घेऊन रातोरात अपिलाचे मुद्दे स्वतःच बिनतोड लिहून उजाडायला भायखळा–क्लबांत बॅरि. गार्थ व प्यूचे हातीं देणाराचे किंवा तुरुंगांत जातांच स्वस्थ अंगाई करून घोरू लागणाराचे धैर्याचा मासला अनन्यच नव्हे काय? एखाद्या योग्याचें अकुतोभयत्वहि या कोटीला पोंचणार नाहीं. हें ज्यास शिकणें त्यांनी या चरित्रांची पारायणे करावीं, म्हणजे संसार सुसह्य होईल.

आतां त्रयींतला तिसरा ग्रंथ रा. बापटकृत (संपादित) 'आठवणी व आख्यायिका' ह्या ग्रंथाचा पहिला विशेष म्हणजे हें एक अठरा धान्यांचें कडबोळें आहे. पण त्यामुळें ते मोठें खुशखुशीत व रुचकर झालें आहे. आणि कडबोळ्याप्रमाणेंच 'चरित्र'रूपी मुख्य ताटांतहि तोंडीलावणें म्हणून घेतलें तरी मुख्यान्नाला मदतच करील. बरें, एरव्हीं फराळाची जिन्नस म्हणून स्वतंत्रच जाता जातां चाखली तरी समाधानच करील. आ. केळकर प्रस्तावनेंत त्याला लोकमान्यांचे अनेकांगी चित्रांचे 'अल्बम' म्हणतात. तेंहि उचितच आहे; किंवा असंख्य तजेलदार भिन्न वर्णांच्या छटा एकवटून बनणाऱ्या शक्रधनुष्याप्रमाणें हें एक दृङ्मनोहर दृष्य म्हटलें तरी शोभेल. आ. केळकरांनी आपल्या त्याच प्रस्तावनेंत स्वतःच्या शालीनतेला व सत्यप्रियतेला स्मरून असें म्हटलें आहे कीं, 'लोकमान्यांच्या झाल्या म्हणून सर्वच गोष्टी असमान्य असणें शक्य नाहीं', हें जरी खरें तरीहि त्यांचे लोकोत्तरत्व सिद्ध करणाऱ्या गोष्टीहि अनेक आहेत हें खास. मला तर लोकमान्यांचा हा ग्रंथ पाहून पांडवगीतेचें स्मरण होतें. कारण पांडवगीतेत ज्याप्रमाणें, ब्रह्मादिदेव, ध्रुवप्रल्हादादि बालभक्त, कुंती, माद्री, अरुंधत्यादि महिला, व्यासवशिष्ठादि मुनी व धर्मार्जुनकर्णसुयोधनादि परस्पर प्रतिपक्ष योद्धे सर्व मिळून एकच रवानें श्रीकृष्णाची भिन्न भिन्न शब्दांनी पण प्रेमळ स्तुति करितात, त्याचप्रमाणे या आठवणींत, कै. केरूनाना छत्रे, भांडारकर, रानडेप्रभृति गुरुदेव; डॉ. वर्डस्वर्थ, प्रो. मॅक्स्म्युलर, महात्मा गांधींसारखे तपस्वी; डॉ. बिझांट, श्री. सरलादेवी सारख्या महिला व इतरहि 'सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधवः' या श्रेणींत येणारे भिन्न भिन्नवर्गीय सर्वजण परोपकारी लोकमान्यांचे 'कथमपि भुवनेऽस्मिंस्त्वादृशाः संभवन्ति' अशा आशयाचे धन्यवादच गात आहेत. एवढा पुरावा बस्स आहे. पुढील पिढीला लोकमान्यांच्या ह्या आठवणी म्हणजे एक सद्गुणांचा संकेतकुंजच आहे किंवा हें एक Experimental

farm (प्रयोगक्षेत्र) आहे. आणि शेतकरी ज्याप्रमाणें अस्सल बियाणें जवळ नसेल तर सरकारी प्रयोगक्षेत्रांतून घेतो, त्याप्रमाणे, 'आत्मविश्वास, मनोजय, धैर्य, औदार्य, तितिक्षा, मित्रवात्सल्य, साधेपणा, स्वार्थत्याग, विरक्ति, विवेक, राष्ट्राभिमान व निःस्वकता (selffessness)' इत्याद्यनेक स्पृहणीय गुणांचे अस्सल बियाणें पाहिजे असेल त्याने येथून घ्यावें. कोणी म्हणेल हे गुण लोकांत नाहींत काय? आहेत. पण तुलसीदास म्हणतातः–'रामनाम सब कोई कहे, ठग ठाकूर ओर चोर। ध्रुवप्रल्हाद जिस्से तरे वो नाम कुच और'– तेंच तारतम्य येथें आहे. म्हणून तिसरा खंड प्रसिद्ध झाल्यावर रा. केळकरांनी वर दिलेले तिसरे चाळणीनें पुनः सर्व गाळून उरलेल्या नगद–माल गोष्टींची एक खिशांत मावणारी आवृत्ति 'नीतिमंजूषा' किंवा 'सद्गुणकल्पलता' या नांवाने तरुण मुलांमुलींकरितां गीतारहस्याप्रमाणें अनेक देशभाषांत रा. बापटांनी छापावी. कारण, शीलचारित्र्यसंवर्धनास या 'गुरुचरित्रा'पेक्षां अधिक प्रासादिक ग्रंथ दुसरा आढळत नाहीं. पुराण–नीतिग्रंथात शाब्दबोध आहे. या चरित्रांत वस्तुबोध आहे. आजपर्यंत 'राजमान्य' व 'राजश्रिया विराजित राजमान्यहि' अनेक झाले, लोकहितेच्छु झाले, कैवारी झाले, जनताग्रयायी झाले, तथापि 'लोकमान्य' ही पदवी कोणास मिळाली नाहीं, ती. कै. टिळकांस कां मिळाली हेहि ह्या 'आठवणीं'वरूनच समजतें. समर्थ म्हणतातः 'जो जगदंतरीं मिळाला। तो जगदंतरचि झाला।।' यांचेच हें उदाहरण.

येथवर या ग्रंथत्रयीचें पृथक्रूप वर्णिल्यावर, पुढील 'सूक्तिसंग्रहांत' ज्यांतून वारंवार वचनोद्धार केला आहे असा मोठा ग्रंथ म्हणजे गीतारहस्य. कस्तुरीमृगाचा जसा 'सकलसुरभि–द्रव्य–गर्वापहारी' परिमलपूर्ण मृगनाभ तसाच लोकमान्यरूपी सुरभिमृगाचा 'रहस्य' हा ग्रंथ 'नाभ' किंवा 'हृदय'च आहे. आणि जों जों भोंवती वारा उसळेल तों तों मृगनाभाचा परिमल दिगंतापर्यंत पसरत चालतो त्याप्रमाणें 'रहस्य' प्रसिद्ध होतांच टीकाकारांनी उठविलेल्या वाहुटळीनें या 'नाभा'चा परिमल अधिकाधिक पसरत चालला, एवढें म्हणणें पुरें आहे.

येथवर पुढील 'सूक्ति–संग्रहाला' आकरभूत ग्रंथांचे महत्त्व सांगितलें. आता प्रकृत ग्रंथाकडे वळूं. लोकमान्यांच्या 'आठवणी' जुळविणाऱ्या भगीरथप्रयत्नी रा. बापटांनी लोकमान्यांचे वाणींतून व लेखणींतून उतरलेले जेवढे मिळून विचार आज उपलब्ध झाले, तेवढ्यांचे आलोचन करून तुल्य व स्तुत्य प्रयत्नांनें हा एक सूत्रग्रंथ निर्माण केला आहे. इंग्रजीत असे संग्रह आहेत. हक्स्लेचें अफारिझम्, सूशिफूकोचीं मॅक्सीमस् इत्यादि. लॉर्ड स्टन्ले म्हणतो* ''वडिलार्जित मिळकतींतील शेलकीं रत्नें

पिढ्यांन्पिढ्या जपून ठेवितात, इतर मौल्यवान् वस्तूंची वासलात लागते.'' या दृष्टीनें पाहतां बापटांनी पुढील पिढीची ही एक मोठीच साय केली आहे. शिवाय याहि पिढीला हा ग्रंथ उपयोगी आहे. केव्हांहि काय, 'आयुष्य थोडें, आणि कार्ये फार'!! स्विफ्ट म्हणतो‡, 'आजकाल ग्रंथसंतति व ज्ञेयविषयांची गर्दी एवढी झाली आहे कीं, सारग्रहणाशिवाय गत्यंतर नाही'. श्रीमच्छंकराचार्यांनीदेखील वादजयार्थे शारीरसूत्रभाष्य, उपनिषद्भाष्य व अखेर भगवद्गीताभाष्य हे बृहद्ग्रंथ लिहिल्यावर सामान्यांचे नित्य पाठाकरितां व सुलभ समजुतीकरितां अपरोक्षणानुभूति, विवेकचूडामणि, अद्वैतमकरंदासारखे चुटके ग्रंथ व त्याहूनही अल्प म्हणजे चर्पटपंजरी, षट्पदीसारखीं स्तोत्रें करून वरील भाष्यत्रयीचें सार सर्वत्र पेरलें. समर्थांनी म्हटले आहे: ''जाणत्याचे जाणावे प्रसंग। जाणत्याचे घ्यावे रंग। जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग। अभ्यासावे।।१।। जाणत्याचें धूर्तपण। जाणत्याचें कारण। जाणत्याचें निरूपण। ऐकत जावें।।२।। लोकमान्यांस 'जाणता' हें विशेषण अन्वर्थक नव्हतें असें जर कोणास वाटेल तर त्यांनीं मान्यांच्या आठवणींचे दोन खंड अवश्य वाचावे. बाबू पॉलसारखेहि त्यांस 'महतो महीयान्' म्हणतात. अर्थात् समर्थांचे आज्ञेप्रमाणें असल्या आजकालचे जाणत्याने 'स्फूर्तीचे तरंग' अभ्यासण्यास सांप्रतचा सूक्ति-संग्रह हें बापटांनी स्वल्प पण बहुमोल साधन श्रमपूर्वक तयार केलें आहे.

लोकमान्यनिर्मित वाङ्मयहि विस्तीर्ण व त्यांत सूक्तिहि प्रचुर. हा प्रकार सर्वत्रच नसतो. भरतभूमींत मोठमोठे नद व नद्याहि अनेक आहेत, पण मोत्यें सांपडणाऱ्या क्वचित्. मोत्यांचे राहो; परंतु बाण, शालिग्राम किंवा गणपतीसारखे सुंदर पाषाणदेखील कावेरी, गंडकी, नर्मदा या विशिष्ट नद्यांचे ओघांत विशिष्ट भूमींतच सांपडतात. त्याचप्रमाणे सूक्ति किंवा सुभाषितेंहि सर्वांचेच लेखांत प्रचुर सांपडतील असें नाहीं. तुकारामाचे चार हजार अभंगांत जितकीं बाणेदार सिद्धान्तरत्नें किंवा सुभाषितें आहेत, त्या प्रमाणें दासोपंतांच्या लक्षसंख्याक गीतार्णवांत आढळतात काय? वानवाच. याचें कारण असें कीं, बाण-शालिग्रामांना जशी विशिष्ट भूमि, विशिष्ट पाणी, विशिष्ट वेग अशीं लागतात त्याचप्रमाणें सूक्तिनिर्मितीलाहि एकप्रकारची विशिष्ट मनोभूमि, विशिष्ट विचारसरणी वगैरे लागतात. ह्या गोष्टी लोकमान्यांच्या

* Posterity preserves only what will pack into small compass; jewels are handed down from generation to generation; less portable valuables disappear - Lord Stanley.

‡ The multiplicity of facts & writings is become so great that everything must be reduced to extracts - Swift.

ठिकाणी सहज-सिद्धच होत्या. सुभाषितांचे त्यांस भारी प्रेम. किती तरी सुभाषितें त्यांचे बोलण्यालिहिण्यांत येत. आपल्यांचे संस्कृत कोशांतील निम्मे तरी उतारे मी म्हणेन असें ते म्हणत. इतकें पाठांतर; शिवाय, सिद्धान्त बांधण्याला अवश्य असणारी विशद, व्यापक, भेदक, तात्त्विक, सत्यपूत आणि न्यायबद्ध अशी दृष्टि किंवा विचारसरणी हीं त्यांच्या गणिती डोक्यांत उपजतच होती. यामुळें रिचर्ड माईन्स म्हणतो त्याप्रमाणें व्यापक विचार व महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांना जशा स्वयंस्फूर्तीनेच सुचत. याखेरीज आणखी एक विशेष होता. त्यांची वक्तृत्वांतील भाषा बहुतेक *सूत्रपद्धतीची असे, असा परप्रांतीय अनेक श्रोत्यांचा अभिप्राय आहे. सुरेंद्रांप्रमाणें अवजड किंवा अवघड शब्द व लांबच लांब पल्लेदार वाक्यें त्यांची नसत. साधी, सुटसुटीत पण अर्थपूर्ण अशीच त्यांची वाक्यावली असे. अर्थात् ही सरणी सिद्धान्तवाणीला उपकारच आहे. आणि अशा साधनसंपत्तीमुळेंच लोकमान्यांच्या सूक्तिहि पुष्कळच निपजल्या आहेत. रा. बापट यांनी मूळ टांचण केलें त्यांत ४००० सूक्ति भरल्या; पण 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' अशा प्रकारच्या भावनेनें त्यांनी आपले स्नेही रा. गजाननराव केतकर यांचे हातून बराचसा छाट देऊन सांप्रत सुमारें अडीच हजारच सूक्ति प्रस्तुत संग्रहात गोंवल्या आहेत. आतां या संग्रहातील सर्वच वचनें किंवा सूक्ति म्हणजे अभिनव किंवा अश्रुतपूर्व सत्यें आहेत असें नाही. कारण अशीं निव्वळ अभिनव सत्यें कोणाचेहिं तोंडून विरळच निपजतात. (सूक्ति २०४ पहा). तथापि, जुनींच सत्यें सफाईचा हात देऊन नव्या रूपाने मांडणे देखील भलत्यालाच साधत नाहीं. एक वेळ नवें भांडे घडण्यापेक्षां मोडींत पडलेलें जुन्याचें नवें करून दाखविण्यालाच अधिक कुशलता लागते; तसाच हा प्रकार आहे. 'भोग सरता आणि वैद्य पुरता' ही सर्वज्ञात जुनीच म्हण आहे. परंतु तुकोबांसारख्या कारागिराचे हातून ती 'तुका म्हणे भोग सरे। गुणा येतील अंगारे' अशा रूपाने सफाईचा रंग घेऊन आली. लोकमान्यांचे ठिकाणींहि ही तुकोबांची द्विविध शक्ति होती हें सूक्तींच्या वाचकांस स्वतःच समजून येईल.

ग्रंथ म्हटला कीं, व्यवस्थाहि पाहिजेच. प्रस्तुत सूक्तींची वर्गवारी केल्यास १. धार्मिक, २. तात्त्विक ३. राजकीय, ४. नैतिक, ५. सामाजिक, ६. शास्त्रीय (वैज्ञानिक), ७. शैक्षणिक, ८. वाङ्मयिक, ९. ऐतिहासिक, १०. आध्यात्मिक, ११.

* सूत्राचें लक्षण-''स्वल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यंच सूत्रं सूत्राविदो बिदुः।'' (अस्तोभं=ज्यांत वायफळ शब्द नाहींत असे.)

व्यावहारिक, १२. औद्योगिक व १३. सर्वसाधारण, असे तेरा वर्ग होतील. पण कांही कारणानें ही वर्गवारीची पद्धति येथें स्वीकारली नाहीं. मॉननें आपल्या Handbook of Proverbs (म्हणींचे पुस्तकांत) ही पद्धत कांही भागांत स्वीकारली, पण तीमुळे त्याला अखेर सर्व पुस्तकाच्या शेवटीं अक्षरानुक्रमणिका द्यावी लागली. यासाठीं येथें प्रथमच अक्षरानुक्रम स्वीकारला आहे. आतां या योजनेमुळें नवरत्नांचे हाराप्रमाणे भिन्न विषयांतर्गत सूक्तिरत्नांची एकत्र खिचडी झाली आहे खरी; पण त्यांतील रत्नांप्रमाणेंच व्यक्तिगत रत्नाची चमक तर न बिघडतां उलट परस्पराश्रयानें सौंदर्य वाढलेंच आहे.

येथवर सूक्तींचे व्यवस्थेबद्दल झालें. आतां त्यांचे व्याप्तीकडे व स्वरूपाकडे वळूं. वर जे तेरा वर्ग दिले आहेत, त्यांकडे पाहतां ध्यानांत येईल कीं, आजकालच्या विशिष्ट वैज्ञानिक विषयांखेरीज साधारणत: लिहितां वाचतां येणाऱ्या माणसांचा ज्या ज्या विषयांशी संबंध येतो ते सर्व विषय या वर्गांत अंतर्भूत आहेंत. त्यांतहि राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, व्यावहारिक हे अखिलजनसाधारण व शास्त्रीय (वैज्ञानिक), शैक्षणिक, वाङ्मयिक, ऐतिहासिक, आध्यात्मिक व औद्योगिक हे विशेष शिकल्यासवरल्यांकरितां होत.

एवंच मनुष्य चतुरस्र होण्याला मुख्यत: जे विषय अवश्य ते येथें आहेत. आणि हातीं घेतल्या विषयाची सीमांतरेषा गांठल्याशिवाय समाधान नाहीं अशी लोकमान्यांची उपजत वृत्ति असल्यामुळें, त्यांच्या त्या विषयांतील उक्ति म्हणजे चरम सिद्धान्तच आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. बहुतेक सर्वच बोलांत स्पष्टोक्ति किंवा परिच्छिन्नता, व्यवहार्यता, देशकालौचित्य व विवेक हे धर्म दिसून येतात. या खेरीज व्यक्तिश: कांहीं सूक्तींची तेजस्विता, कांहीतील शब्दसौष्ठव, कांहींतील दृष्टान्तचातुर्य, कांहींतील सरस विनोद, कांहींचा खोंचदारपणा, कांहींचें अल्पाक्षररमणीयत्व, कांहींचे व्यापकत्व, कांहींचा बांधेसूदपणा, कांहीतील सूचकत्व, कांहींचे गांभीर्य इत्यादि गुण विलोभनीय आहेत. धार्मिक व आध्यात्मिक भावनेचे वाचकांस येथें धर्माचें स्वरूप, आस्तिक्य, ईशनिष्ठा, सगुण-निर्गुण आत्मज्ञान, मोक्षोपाय, श्रद्धा-भक्ति, नैष्कर्म्य, स्वार्थी कर्म, परार्थी (लोकसंग्राहक) कर्म या सर्वांवर बोल सापडतील. नीतिबोधेच्छु व समाजहितेच्छूंस नीतीचीं मूलतत्त्वें, तात्त्विक नीति, व्यावहारिक नीति, शत्रु-मित्रभाव, आचार, विचार, धर्माचरण, कुलाचार, स्पृश्यास्पृशत्व, विवाहविधि, चातुर्वर्णसंस्था इत्यादिकांवर बहुमान्य असे विचार आढळतील. राजकारणी उमेदवारांस तर येतें पव्हयचे आहे. स्वातंत्र्य, पारतंत्र्य, पक्षभेद, राष्ट्रहित, राष्ट्रीय

शिक्षण, लोकाग्रणित्व, लोकाराधन, आजची राजकीय परिस्थिति, राष्ट्रोदयाचे मार्ग व साधनें, सर्वैक्य, सरकारची नीति व धोरण इ. संबंधी भरपूर बोध आहे. नुसत्या लोकाग्रणीत्वार किंवा पुढारीपणावर (८४६-८९९) इतके बोल आहेत. तात्त्विकांना जगदुत्पत्ति, जीवाचें स्वरूप व कर्तव्य, सुख-दु:खाची मीमांसा, त्यांचे साधकबाधक उपयोग, उपचयापचयाच्या युक्त्या इ. विचार आहेत. याचप्रमाणें अन्य विषयांसंबंधीहि समजावे. या सूक्तींचे वैशिष्ट्य हें आहे कीं, यांतील पुष्कळशा वक्त्याचे स्वानुभवाचे उद्गाररूप आहेत आणि मांसखाऊ लोक जसें म्हणतात कीं, वनस्पतीचें रूपांतर होऊन नंतर रक्तमांस होण्यापेक्षा मांस मांसाला तत्काळ मिळतें, त्याचप्रमाणे लोकमान्यांचे हे सद्य:स्थितींतीलेच अनुभव असल्यांमुळे, आजच्यांना तरी तत्काळ पटतील. आणि यामुळें यथारुचि ते कोठें धर्मश्रद्धा दृढावतील; कोणाचा आत्मविश्वास बळावतील; हताशांना आशावादी बनवितील; घाबरल्यांस धीर देतील; भ्याडांचे मर्द करतील; निद्रितांस जागे करतील; आळशांस उद्यमपर बनवितील; किंकर्तव्यतामूढांना योग्य दिशा दाखवितील; अज्ञानाचें व दु:खाचे उन्मूलन करतील; अहंमन्यांचा गर्व झाडतील; उन्मार्गगामीयांस वाटेवर आणितील. सारांश, व्यक्ति, समाज व राष्ट्र यांचे उन्नतीचे अनेकविध मार्ग दर्शविणारे हे बोल किंवा सूक्ति आहेत. प्रभु रामचंद्रांनी जगज्जननी सीतादेवीचे उक्तीला उद्देशून म्हटले आहे, ''म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकारसनानि। कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि।।'' हें लोकमान्यांच्या या सूक्तींनाही अनुरूप आहे. असे म्हणण्यास दिक्कत वाटत नाही.

असो, रा. बापटांनी मधमाशीप्रमाणे दृढश्रमांने हा सूक्ति-संग्रहरूप मधुकोश आयताच लोकांस प्राप्त करून देण्याचे जी लोकसेवा केली तिजबद्दल ते प्रशंसेस पात्र आहेत. इति शम्.

महादेव हरि मोडक

पडघवली-भोर

ता.१३-७-२६

आत्मनिवेदन

आपणास निवेदावें। आपण विवेकें नुरावें।
आत्मनिवेदन जाणावें। यांचे नांव।।
–श्रीसमर्थ–दासबोध ६–२–३९

कै. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या वाङ्मय–स्मारकाच्या अनेक अंगांपैकी 'आठवणी व आख्यायिका' या ग्रंथाचे दोन खंड गेलीं दोन वर्षे टिळकजयंतीस मीं प्रसिद्ध केल्यानंतर, तिसरे वर्षीहि तिसरा म्हणजे शेवटचा खंड प्रसिद्ध करण्यापूर्वीच, दरम्यान केव्हां तरी, लोकमान्यांचा 'सूक्ति–संग्रह' प्रसिद्ध करण्याचे कार्य उरकून घ्यावें अशी प्रथम माझी इच्छा होती. म्हणून तारीख १९ माहे जानेवारी सन १९२६ च्या केसरींत प्रसिद्ध केलेल्या जाहीर विनंतिपत्रकांत मीं म्हटलें होते की, ''लोकमान्यांच्या आठवणी, उक्ति व पत्रें या त्रिदळात्मक वाङ्मय स्मारकांपैकीं उक्तींचा संग्रह करून तो प्रसिद्ध करणें हें काम जितकं एकमुखी, स्वावलंबी व स्वाधीनचें आहे, तितकेंच 'आठवणी व पत्रे' मिळविणें हे काम परावलंबी, परतंत्र व सर्वस्वी परेच्छाधीन असल्याचें लक्षात घेऊनच प्रथम स्वतंत्र 'उक्ति–संग्रह' प्रसिद्ध करण्याचें काम लवकरच उरकून टाकण्याचें मीं योजिलें आहे.'' पण हा संकल्प यापूर्वीच सिद्धीस न जाण्याचीं मुख्य दोन कारणें म्हणजे गेल्या लागोपाठ दोन वर्षांप्रमाणें याहि वर्षी आठवणींचा मजकूर मिळविण्यांकरितां, परिश्रमांत कांहीहि बाकी ठेविली नसतांहि अपेक्षित असा किती तरी मजकूर शेवटपर्यंत हातींच न आल्यामुळे अखेर मनाप्रमाणें यंदांच्या टिळकजयंतीस ग्रंथ तयार होण्याची आशा सोडून देणें प्राप्त झालें. तेव्हां अर्थात ओघानेंच व औचित्याच्या दृष्टीनेंहि प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशनार्थ आजचा दिवस गांठण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होणें स्वाभाविक होतें. शिवाय सदरहू काम 'एकमुखी, स्वावलंबी व स्वाधीनचें असलें तरी त्यास प्रारंभ केल्या दिवसापासून कळून आलेली त्याची व्याप्ति, वेळोवेळी बदललेलीं त्याचीं स्वरूपें व तें किचकट काम करण्यास मोडणारा वेळ याची प्रारंभी मला असावी तितकी कल्पना नसल्यामुळे, हें पुस्तक उशिराने कां होईना, पण आजच्या पुण्यदिवशी वाचकांस समर्पण करण्यास मला फार आनंद होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाची कल्पना जरी गेल्या तीन चार वर्षांत जोरानें माझे मनांत खेळू

लागली तरी तिचे बीजारोपण मात्र सुमारें एकवीस बावीस वर्षांपूर्वी म्हणजे मी विद्यार्थिदशेत असतांनाच माझे मनोवाटिकेंत झालेलें होतें, हें येथे नमूद करणें अप्रासंगिक होणार नाहीं असे वाटतें. आणि म्हणूनच केसरींतील वर उल्लेखिलेल्या जाहीर विनंतीपत्रकांत मीं म्हटलें होतें कीं, ''लोकमान्यांच्या उक्ति प्रसिद्ध करण्याची ही कल्पना आठणींचे दोन खंड प्रसिद्ध केल्यानंतर मला सुचलेली नसून ती पूर्वीपासूनच माझ्या मनांत एकसारखी घोळत आहे.'' सन १९०४–१९०५ सालीं केसरी वाचून त्यांतील सुंदर असे कित्येक वाक्यें वाक्यें तोंडपाठ करण्याची मला हौस वाटत असे; व पुढे पुढे तर त्यांतील उत्कृष्ट 'वचने' उतरून काढून त्यांस 'केसरीचे सिद्धान्त' असें नांव देऊन त्या वेळीं त्यांचे माझेजवळ एक बाडच तयार झालें होतें! मधून मधून ह्या बाडांत भर घालण्यांत येई व तें प्रसिद्ध करावें असेंहि केव्हां केव्हां वाटे. पण उन्हाळ्यांत नदीस जसे खांडवे पडतात त्याप्रमाणें या कल्पनेची आजवर स्थिति होऊन अखेर लोकमान्य–वाङ्मय–स्मारक–प्रसिद्धीच्या निमित्तानें ती आज मूर्त स्वरूपांत प्रगट होत आहे याबद्दल मला समाधान वाटणें स्वाभाविक आहे.

परंतु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणें हें निषिद्ध, आर्यसंस्कृतीस विसंगत, निदान आपणांस अप्रिय असल्याचें कांहीं जुन्या व भाविक विद्वानांनीं आपलें मत प्रसिद्ध केल्याचें मशहूरच आहे. ''थोर, महात्मे व संत यांच्या पूर्ण ग्रंथांतील अशीं अपूर्ण अतएव स्फुट, त्रुटित व छिन्नविच्छिन्न झालेलीं वचनें काढून तीं एकत्र करणें हें पाश्चात्त्य रिवाजाप्रमाणें अर्ध शरीराचा पुतळ्या प्रस्थापण्यासारखें आहे; आर्यसंस्कृतीच्या मूर्तिपूजेंत अर्ध पुतळ्याची कल्पना जशी अधर्म्य तशीच वाङ्मयातील प्रस्तुतची कल्पनाहिं त्याज्य होय'' असें त्यांचें थोडक्यांत म्हणणें आहे. या प्रसंगी मला एका गोष्टीची आठवण होते. बरेच दिवसांपूर्वी एकदां पुणें सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांत कोणी एका गृहस्थाने श्रीगजाननाच्या मूर्तीचे प्रदर्शन भरविलें होतें. त्यांतील सर्वोत्कृष्ट मूर्तीस अमुक एक बक्षीस देण्याचें ठरवून तें बक्षीस आर्यसंस्कृतीचे जाज्वल्य अभिमानी महर्षि श्री सद्गुरु अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या परीक्षेप्रमाणे देण्यांत यावयाचें होतें. सदरहू कामाकरितां महर्षीस बोलवायास मी त्यांचे घरीं गेलों तेव्हां ते म्हणाले, ''बाबारे, मी तेथें येणें शक्य नाहीं. परमात्म्याच्या त्या सर्वच मूर्ति आहेत; त्यांत निवडानिवड करणें–बरेवाईट म्हणणें या जिंव्हेस अशक्यप्राय आहे.'' पण त्याच ब्रह्मर्षींनीं एकदां त्यांस अत्यंत पूज्य असलेल्या श्रीगुरुचरित्र ग्रंथांतील वेंचे–उक्ति या स्वरूपाचा भाग कोणता हें आम्हांस अगदीं

तार्किकदृष्ट्या विशद करून सांगितलें होतें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आणि हें खरेंच आहे कीं, मनुष्याच्या बुद्धीचा उपजत असा हा तर-तमभाव जागृत न ठेवणें म्हणजे साक्षात् परमेश्वराशी एवढ्यापुरती ही एक प्रकारें प्रतारणा करणेंच नव्हे काय? 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एवं च' असें म्हणणाऱ्या भगवंतांनीं 'हंत ते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः' असे म्हणून साऱ्या विश्वांतील निवडक वस्तूंची पृथक् यादी केलीच कीं नाहीं?

पण इतक्या खोल पाण्यांत न शिरतां, आपल्या संस्कृत वाङ्मयातहि अशा प्रकारचा प्रयत्न, इंग्रजी वाङ्मयाप्रमाणें मोठ्या प्रमाणांत नसला तरी, थोड्याबहुत अंशाने केलेला आपणांस पहावयास सांपडतो. सुभाषित-रत्न-भाण्डागार, रत्नावली, सूक्तिकुसुमांजलि वगैरे ग्रंथ याची साक्ष देतील. तथापि अनेक ग्रंथकारांच्या निरनिराळ्या ग्रंथांतील वचनांची हीं उदाहरणें असलीं तरी, एकाच ग्रंथकाराच्या एक अगर त्याच्या अनेक ग्रंथांतील उक्ति एकत्र संग्रहित केल्याचीं उदाहरणें मात्र पहावयास सांपडत नाहींत. तसेंच, आपल्या मराठी वाङ्मयातहि अशा तऱ्हेचीं पुस्तकें फारशीं नाहींत म्हटलें तरी चालेल. सिमियन बेंजामिनकृत मार्कस् ऑरेलियस बादशहाची 'बोधवचने', श्री. न. रा. परांजपेकृत श्रीरामकृष्ण परमहंसदेव यांची 'बोधवचने' अशासारखीं कांही पांचपंचवीस पानांची किरकोळ पुस्तके आहेत, नाहीं असे नाहीं. तसेंच, श्रीयुत महादेव हरि मोडक यांचे 'खडे तात्त्विक बोल' हें पुस्तक प्रसिद्ध आहे; पण याचें स्वरूप मात्र अगदीं भिन्न आहे. इंग्रजी भाषेंत मात्र या विषयासंबंधाने अनेक ग्रंथ पहावयास सांपडतात. इंग्रजी व संस्कृत या दोन्ही भाषांत ज्ञानभांडार विपुल आहे; परंतु इंग्रजी भाषेंत त्यांतील ग्रंथरत्नावर पैलू पाडून ते अधिक दीप्तिमान् होतील याबद्दल जो उद्योग करण्यांत आला आहे, तशा प्रकारचा उद्योग संस्कृत वाङ्मयांत फारसा केलेला दृष्टीस पडत नाहीं. आणि संस्कृत भाषेची जर ही स्थिति तर मराठीविषयीं बोलावयासच नको. इंग्रजींत नेपोलियनच्या ऐशींहून अधिक लहानमोठ्या पुस्तकांतून डी लियनकोर्ट यानें सदुक्ति काढून त्यांचा संग्रह केला आहे व कायसर वुइल्यमच्या ग्रंथांतून, तसेंच त्याच्या खाजगी पत्रांतून, फार काय पण त्यानें वेळोवेळी पाठविलेल्या असंख्य तारांतूनहि, त्याचा उक्ति-सग्रहकार जे. एम्. केनेडी यानें बारीकसारीकहि उक्ति जमवून त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. परवां एका विद्वान् सद्गृस्थांशी सहज या माझ्या प्रस्तुतच्या प्रयत्नसंबंधानें मी बोलत असतां माझी योजना पूर्ण ऐकून घेतल्यावर या बाबतींत त्यांनी काढलेले उद्गार, केलेलें आंबट तोंड व माझ्या श्रमाचें दाखविलेलें वैयर्थ्य व वर्णिलेलें वैफल्य हीं

लक्षांत घेऊन या बाबतींत पाश्चात्त्य विद्वानांचें तरी काय म्हणणें आहे हें पुढील उदाहरणांवरून वाचकांचे लक्षांत येईल. वुईल्यम् पेन लिहितो, "The wisdom of nations lies in their maxims, which are brief and pithy. Collect and learn them; they are notable measures and directions for human life; they save time in speaking; and upon occasions may be the fullest and safest answers." इंग्रजी भाषेंतील प्रसिद्ध टीकाकार ॲडिसन् याचें म्हणणें असे कीं, "Maxims are of great weight; and a few useful ones at hand do more toward a happy life than whole volumes that we know not where to find." याशिवायहि कित्येक उदाहरणें माझ्या अवलोकनांत आलीं आहेत. त्यांपैकी कांही मनोरंजक, प्रसंगोचित् व ह्या विषयास पोषक अशीं वाटल्यावरून तीं संक्षेपतः खालील टीपेंत देत आहे.*

* सूक्तींविषयी प्रसिद्ध इंग्रजी तत्त्ववेत्ता लॉर्ड बेकन आपला स्वानुभव सांगतो: "Wise sayings are not only for ornament, but for action and business, having a point or edge whereby knots in business are pierced and discovered." प्रसिद्ध पंडित जॉन मोर्ले यांचा अभिप्राय असा की, "Maxims are the guiding oracles which man has found out for himself in that great business of ours, of learning how to be, to do, to do without, and to depart...." आणखी पुढें ते म्हणतात्, Aphorism, let us remember that this wisdom of life is the true salt of literature:-that those books are most nourishing which are most richly stored with it, and that it is one of the main objects which men ought to seek in the reading of books.' डब्ल्यू. आर. ॲल्जर यांचे सूत्रमय वाक्य असें आहे कीं, 'Aphorisms are portable wisdom.' इमर मॅन लिहितो, 'A moral lesson is better expressed in short saying than in long discourese and hence their importance.' सदुक्तीचा परामर्ष कसा घ्यावा यासंबंधाने सर हेन्री सिडने म्हणतो, 'If you find a wise sentence or an apt phrase commit it to your memory.' जोबर्ट यानें याविषयीं आपलें मत अनेक ठिकाणीं ग्रथित केले आहे. तो एके ठिकाणीं म्हणतो, 'Good maxims are the germs of all excellence. They are to the intellect what laws are to actions; they guide and direct, and, although themselves blind are protective.' सर जे. मॅक्निटॉश लिहितो, 'Maxims are the condensed good sense of nations.' सर व्हॅन्टिस् हा आपलें मत देतो कीं, 'I am of opinion that there is no maxim which is not true, because

सूक्तीसंबंधानें पाश्चात्त्य पंडितांचे काय मत आहे तें वरील उदाहरणांवरून दिसून येईल; पण तेवढ्यावरून याबाबतींत त्यांना आपण गुरुस्थानीं मानण्याचे कारण नाहीं. कारण इंग्रजी शिक्षणाचा गंधहि ज्यांस नाहीं अशा कांही रसज्ञ व विद्याव्यासंगी लोकांनींहि अशा तऱ्हेचे पण निराळ्या वळणाचे केलेले प्रयत्न प्रस्तुत लेखकास माहीत आहेत. फार काय, पण वरील कोटींतहि समाविष्ट होण्यास तो (प्रकृतलेखक) अपात्र असतां, सदर ग्रंथ तयार करण्याचें लहानपणापासून म्हणजे कोणताहि इंग्रजी ग्रंथ वाचण्यापूर्वी, त्याच्या मनांत आलें यास कारण तरी एका ग्रंथकारानें म्हटल्याप्रमाणें, 'It is God Himself who speaks to us, when noble thouhts inspire us.' अशी लोकमान्यांसंबंधाने असलेली त्याची भावनाच होय असें त्यास वाटतें व या त्याच्या कल्पनेस पाश्चात्त्य ग्रंथांची माहिती मुळींच कारण झालेली नाहीं हें येथें अवश्य नमूद करणें जरूर वाटते.

लोकमान्यांनी आपल्या चाळीस वर्षांच्या राजकीय चळवळीच्या उद्योगाबरोबरच श्रीसरस्वती देवीची उपासनाहि कांहीं थोडीथोडकी केलेली नाहीं; तिची विविधता सर्वश्रुतच अहे. या त्यांच्या अगाध वाङ्मयोदधीचें मी माझ्या शक्त्यनुसार अवगाहन करून त्यांतून माझ्या हातीं लागलीं तेवढीं ओजस्वी, संग्राह्य व संस्मरणीय सूक्तींची

---

they are all sentences drawn from experience itself, the mother of all the sciences.' कोलरीज म्हणतो, 'A maxim is a conclusion upon observation of matters of facts, and is merely speculative; a Principle' carries knowledge within itself, and is prospective.' जेरिमि टेलर सूक्तीची उपयुक्तता वर्णितो, 'If these little sparks of holy fire which I have thus heaped up together do not give life to your prepared and already enkindled sprit, yet they will sometimes help to entertain a thought, to actuate a passion, to employ and hallow a fancey.' हूड याचें सूत्र असें कीं, 'Apothegms form a short cut to much knowledge.' सूक्तींच्या स्वरूपाविषयीं डॉ. जॉनसन् म्हणतो, 'The excellence of aphorisms consists not so much in the expression of some rare or abstruse sentiment as in the comprehension of some usful truth in few words.' टायलॉटसन् सूक्तींचा महिमा गातो कीं, The little and short sayings of nice and excellent men are of great value like the dust of gold, or the least sparks of diamonds.' प्लुटार्क प्रतिपादितो कीं, 'Apothegms are the most infallible mirror to represent a man truly what he is.'

पाणिदार मौक्तिकें गोळा करून त्यांचा हा हार गुंफिला आहे. बोलून चालून हा एक अत्यंत नम्र प्रयत्न आहे. कारण वर म्हटल्याप्रमाणें, लोकमान्यांचे वाङ्मय म्हणजे खरोखर तो एक समुद्र आहे. आणि सागराचा सर्वव्यापी ठाव एकएकटा कोण घेऊ शकणार? तथापि, निष्ठेनें व आत्मविश्वासपूर्वक केलेल्या या सार्वजनिक सेवेचा गेल्या दोन वर्षांप्रमाणें यंदाहि वार्षिक वृत्तांत कथन करणें हे मी माझें कर्तव्य समजतों.

सदर ग्रंथात संग्रहित केलेल्या सूक्ति ह्या लोकमान्यांच्या हातचा लेख अगर त्यांचें व्याख्यान अशा जाहीरपणें छापिल्या गेलेल्या मजकुरांतूनच उद्धृत केलेल्या आहेत; खासगी संभाषणांतून अगर अप्रकाशित बाडांतून त्या घेतलेल्या नाहींत हें येथें प्रथम सांगितलें पाहिजे. कारण या बाबतींत मागें एकदां एके प्रसंगी लिहितांना केसरीकारांनी दिलेला खालीलप्रमाणे इषारा मला सर्वांशी पटलेला होता; म्हणून तो मीं पूर्णपणे अमलातहि आणिला आहे. केसरीकार म्हणतात: ''आठवणी व आख्यायिका कोणी आपल्या स्मरणाप्रमाणें सांगूं शकेल; परंतु 'वचनां'चे (उक्तींचें) क्षेत्र असें अमर्याद नाहीं. लोकमान्य टिळकांचीं भाषणें किंवा लेख आज कोठें ना कोठें छापलेले मिळण्यासारखे असल्यामुळें, तसा कागदोपत्रीं पुरावा ज्या वचनांस आहे तेवढींच वचनें विश्वसनीय व बाकीचीं वचनें स्वत: कितीहि मौल्यवान् असलीं तरी निराधारपणामुळे अविश्वसनीय, अतएव बिनकिंमतीचीं असेंच समजलें पाहिजे.'' तसेंच दुसरेंहि कारण असें कीं, प्रत्येक सूक्ति जेथून उद्धृत केली तेथील संदर्भहि तिचे खालीं देण्यांत आला आहे. या दोन्ही कारणांमुळें 'नामूलं लिख्यते किंचित्' असें या बाबतींत विधान करण्यास मला मुळींच हरकत वाटत नाहीं. कारण, 'आधारावाचुनि। काय सांगसी कहाणी।।' असें पूर्वीच्या संतानींहि लिहून ठेविलें आहे हें मी कसें विसरेन?

याप्रमाणें छापील व प्रसिद्ध झालेल्या मजकुरांतूनच जरी सर्व उतारे घेतले असले तरी या मजकुराच्या विश्वसनीयतेविषयीं तारतम्य वाचकांस चालवावें लागेलच. गीतारहस्यासारखे खुद्द लोकमान्य टिळकांच्या नावावर प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ व लेख हे या तारतम्यांत पहिल्या प्रतीचे ठरतील, त्या खालोखाल केसरीतील लेख येतील. कारण यांत क्वचित एखादे ठिकाणीं लोकमान्यांचा नसलेल्या अशा लेखातील उतारा येण्याचा संभव; याचेही खालोखाल व्याख्यानें येतील कारण त्यांत रिपार्टराचे प्रमाद असण्याचा संभव; व याचेहि खालोखाल आठवणी. कारण आठवणी सांगणाऱ्यांची स्मृति व यथातथ्य वर्णन करण्याचा गुण यांच्या कमजास्त प्रमाणावरच आठवणींत नमूद झालेल्या उक्तींची विश्वसनीयता अवलंबून राहणार हें उघड आहे.

सदर पुस्तकाकरितां वर म्हटल्याप्रमाणें आजवर प्रकाशित झालेलें लोकमान्यांचे वाङ्मय (works) मी माझ्या शक्ति-बुद्धीप्रमाणें शक्य तितकें गोळा करून त्यांपैकी ज्यांचा मला परामर्ष घेतां आला त्याची वर्णानुक्रमें यादी या पुस्तकांत दुसरीकडे दिलीच आहे. लोकमान्यांनी आपल्या आयुष्यापैकीं निम्म्याहून अधिक वर्षे जो केसरी लिहिला त्या केसरींतील त्यांचे लिखाणच या पुस्तकांतील मजकुराचा एक मुख्य घटक असणार हें उघड आहे. केसरीच्या अगदीं आरंभापासून म्हणजे सन १८८१ पासून, जरी केसरीचे एक उत्पादक म्हणून लोकमान्यांचा केसरीशी निकट संबंध होता, तरी सन १८८७ सालीं त्यांच्या संपादकत्वाखालीं केसरी सुरू होईपर्यंत त्यांतील त्यांचे लेख कोणते हें समजणे कठीण, म्हणून पहिलीं सात वर्षे सोडून देऊन सन १८८७ ते सन १८९७, १८९९ ते १९०८ व १९१४ ते १९२० या सालांतील त्यांच्या लेखातून सूक्ति निवडलेल्या आहेत. करितां या बाबतींत येथे दोन शब्द सांगणें जरूर आहे. ही गोष्ट सर्वांच्या परिचयाचींच आहे कीं, ज्या मुदतींत एखादा मनुष्य एखाद्या वर्तमानपत्राचा जाहीर रीतीनें संपादक असतो, त्या मुदतींत त्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेले सर्व संपादकीय लेख त्यानेंच लिहिलेले असतात असें नाहीं. या नियमान्वयें लोकमान्य हे केसरीचे जाहीर संपादक असलेल्या मुदतींत केसरींत प्रसिद्ध झालेल्या अग्रलेखांतून इतरांनी लिहिलेलेहि जे अग्रलेख मिसळेलेले आहेत ते अर्थातच वगळून, बाकी उरलेल्या खुद्द त्यांच्या लेखांतून, व ते केसरीचे जाहीर संपादक नसतां, वेळोवेळीं त्यांनी लिहिलेल्या अग्रलेखांतूनहि उक्ति घेण्यात आलेल्या आहेत. लोकमान्यांचे लेख कोणते हे ठरविण्याचे कामीं लोकमान्यांचे एक लेखक व 'गेली आठ वर्षे' या पुस्तकाचे कर्ते श्री. आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचे मला बरेंच साह्य झालें हेंहि येथें नमूद केलें पाहिजे. पण इतकें करूनहि कदाचित् चुकून क्वचित् एखादे ठिकाणी लोकमान्यांचा लेख समजून इतरांच्या लेखाचा उपयोग केला जाण्याचा जसा संभव आहे, तसे तो दुसऱ्याचा लेख समजून ऐनजिनसी मुळांत लोकमान्यांचा लेखच वगळला जाण्याचाहि संभव आहे. अंगावर पडणाऱ्या ह्या जबाबदारीच्या पेंचांतून सुटण्याकरितां 'लोकमान्य टिळकांचे केसरींतील लेख भाग १ ला' या ग्रंथास गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर यांनी लिहिलेल्या मार्मिक व अधिकारपूर्ण प्रस्तावनेंतील त्यांच्या पुढील वाक्यानेंच उत्तर देऊन आपण मुक्त व्हावें हेंच श्रेयस्कर होय. ते म्हणतात, ''पण याबाबतींत मुख्य हेतूकडेच लक्ष देऊन किरकोळ चुकांची उपेक्षा करणेंच योग्य होईल. किंवा किंचित् अडमुठेपणा मुद्दाम स्वीकारून आम्हीं असाहि युक्तिवाद कां न करावा कीं, स्वत: जाहीर संपादक

असतां, म्हणजे केसरींत आलेले अग्रलेख आपलेच (टिळकांचे) आहेत अशी लोकांची समजूत होण्यासारखी असतां जे लेख टिळकांनी संपादकीय म्हणून स्वीकारले, ते एका अर्थानें त्यांचेच झाले! 'आपणासारिखे करिती तात्काळ' किंवा 'लोह परिसा खाया जाये। लोह सुवर्णचि होये।' या अभंग वाणीप्रमाणें केसरींतील अग्रलेखांसंबंधी लेखकांलेखकांत भेद करणें हें सर्वथा अयोग्यच होईल; म्हणून अशा गोष्टीची वाच्यता करण्याचा कोणाला अधिकार नाहीं, हें जसें कायदेशीर रीतीनें म्हणतां येतें, तसेंच वरील विचारसरणी लक्षांत घेतां मार्मिकतेच्या आग्रहानेंहि तें म्हणतां येईल.''

केसरीच्या खालोखाल उक्तिसंग्रहास उपयोगी पडलेला ग्रंथ म्हणजे ग्रंथराज 'गीतारहस्य' हा होय. हा ग्रंथ वाचीत असतां यांतून काय घ्यावें आणि काय न घ्यावें अशी माझी अगदीं बावरल्यासारखी स्थिति होई. आरसेमहालांत बसलेल्यास आंत ठेवलेल्या दिव्याचीं अनंत रूपें आठहि दिशांना दिसावींत तद्वतच हा ग्रंथराज वाचीत असतां मला सर्वत्र उक्तीच उक्ति दिसूं लागाव्यात! पण अखेर एका विद्वान सन्मित्राच्या साहाय्यानें व त्याच्या विवेचकपणाच्या कसोटीनें ह्या ग्रंथाचा परामर्श घेतां आला हें लिहिण्यास आनंद वाटतो. बाकीच्या इतर साधन सामुग्रीसंबंधानें विशेष सांगण्यासारखे कांही नाहीं. तथापि सुमारें बावीस वर्षांपूर्वी मायावतीच्या प्रबुद्ध भारतांत, लोकमान्यांनी 'The Path of the soul' या विषयावर लिहिलेला पण आतां दुष्प्राप्य झालेला निबंध मीं मिळविला होता. पण तो निव्वळ शास्त्रीय स्वरूपाचा असल्यामुळें या कामीं त्याचा मला कांहीच उपयोग करून घेतां आला नाही.

'सूक्ति-संग्रहा'ची कल्पना मनांत दृढमूल असली तरी तिचें स्वरूप कसें असावें याचा मात्र मनाशीं निश्चय होत नसे. एकदां वाटे, निरनिराळ्या विषयांसंबंधाने लोकमान्यांचे विचार काय आहेत यास प्राधान्य देऊन त्यांचे, बार्नेट स्मिथ यानें तयार केलेल्या 'Thoughts from Gladstone' या ग्रंथासारखें पुस्तक तयार करावें; म्हणजे होमिओपाथिक औषधीप्रमाणें अगदी सूत्रमय वाक्येंहि नाहींत व मोठे लांबलचक पानेंच्या पानें उतारेहि नाहींत. स्मिथच्या वरील ग्रंथांत वीसपासून फार तर तीसपसतीस ओळींपर्यंत ग्लॅडस्टन साहेबांचे जसे निरनिराळ्या विषयांवरील विचार एकत्र ग्रथित केले आहेत तसे आपण करावे. एकदां वाटे, पुस्तक अगदीं लहानच कां होईना, पण केवळ सिद्धान्तस्वरूपाचें ए. डब्ल्यू. हॉल यांच्या 'A thousand Flashes of French thought' ह्या पुस्तकाचें आपण अनुकरण करावें.

एकदां मनांत येई की, 'Beauties of Shakspeare' या ग्रंथाप्रमाणें आपल्या पुस्तकाची मांडणी करावी. पण लोकमान्यांसाख्या युग-प्रवर्तकांच्या अवतारकार्याचे रहस्य लक्षांत आणून, ज्यांच्या एका शब्दांच्या स्फुलिंगानें मनें चेतून तीं कार्यक्षम व्हावीं त्याच्याविषयींचे निवळ एकेरी घाटाचें पुस्तक न बनवितां, ज्यांत वरील सर्व कल्पनांचा थोड्याबहुत प्रमाणानें समावेश होईल असा आपण प्रयत्न करावा, असें शेवटीं मनानें ठरविलें. म्हणून त्यांचे स्वभाववैशिष्ट्य, त्यांचे मत, त्यांनी केलेले सामान्य तत्त्वांचे असामान्य वर्णन, त्यांचे सिद्धान्त, त्यांची भाषा, त्यांची तत्त्वें, त्यांचा अधिकार आणि स्फूर्तीनें निघालेले त्यांचे कांही संस्मरणीय उद्गार वगैरे अनेक दृष्टींनी सूक्तींची निवड करण्यांत आली आहे. त्यांत एखादी उक्ति दिसण्यास अगदीं सामान्य अशी असेल, नाहीं असें नाही; पण अशा सूक्तींतूनहि लोकमान्यांचे कांहींना कांही तरी वैशिष्ट्य भासलें म्हणूनच तिचा संग्रह केला आहे. 'Beauties of Shakspeare' हा ग्रंथ तयार करणारा डब्ल्यू. डॉड यानेंहि या बाबतींत अगदी अशाच तऱ्हेचे उद्गार काढलेले पहावयास सांपडतात. तो म्हणतो: 'But I have another apology to make, for some passage introduced merely on account of their peculiarity, which to some, possibly, will appear neither sublime nor beautiful, and yet deserve attention, as indicating the vast stretch and sometimes particular turn of the Poet's imagination'.

वास्तविक 'सूक्ती'चे तत्त्वत: स्वरूप पाहिलें तर तें अगदीं अर्थपूर्ण पण सूत्ररूपच असलें पाहिजे. काडीची शक्ति जशी तिच्या गुलांत अगर बंदुकीचें सामर्थ्य जसें तिच्या तोंडातील अंगुष्ठमान काडतुसांत, तद्वतच सूक्तींचे आहे. खनिजद्रव्यांतून निवडून काढलेले जसे सुवर्णकण, किंवा द्राक्षांच्या घोसांतून वेचून काढलेलीं टपोरीं व शेलकीं द्राक्षें तशाच उक्ति होत. उक्ति म्हणजें हंडाभर दह्याचें मंथन करून निघालेले नवनीत किंवा मक्षिकांनी विविध फलांतून जमविलेला मधच होत. फार काय, पण सूक्ति ह्या तद्विषयक वाङ्मयाचें अत्तरच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. हवेल यांनी सूक्तीची अशी व्याख्या दिली आहे की, 'Sense, shortness and salt are the ingredients of a good maxim' तसेंच पण्डित जॉन मोर्ले उक्तीचें असें लक्षण बांधतात कीं, 'The essence of aphorism is the compression of a mass of thought and observation into a single saying.' सूक्ति निवडतांना हें धोरण मीं आपल्या डोळ्यांपुढें अढळ ठेविले होते. तथापि तें धोरण मजकडून न

कळत सुटल्यामुळें व दुसऱ्या अनेक कारणांमुळें मी निवडून काढलेल्या एकंदर सर्व उक्ति वाचून त्यांपैकी सुमारें दीड हजार उक्ति माझ्या एका विद्वान् मार्मिक व मेहनती स्नेह्याने, ग्रंथ-विस्ताराच्या भीतिस्तव, नापसंत म्हणून बाजूस ठेवून देण्यास सांगितलें. तथापि त्या वाचतांना, त्या उद्धृत करितांना व त्यासंबंधानें चिंतन करितांना, कविवर्य गटे याच्या पुढील म्हणण्याप्रमाणे त्यांचा केव्हांहि मनावर परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाहीं अशी माझी समजूत आहे. तो म्हणतो, 'We should only utter higher maxims so far as they can benefit the world. The rest we should keep within ourselves, and they will diffuse over our actions a lustre like the mild radiance of a hidden sun.'

चरित्र लिहिण्याचे जसे अनेक प्रकार श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनी लोकमान्य टिळक यांच्या चरित्राच्या प्रस्तावनेंत वर्णिलेले आहेत, तसेच उक्ति निवडण्याचे व त्यांची मांडणी करण्याचेहि अनेक प्रकार होऊं शकतात. कोणास विषयवारी आवडेल, तर कोणास विषयवारीनें वाचणें कंटाळवाणे होतें म्हणून त्या सरमिसळ रीतीनें असणें बरें वाटेल. ऐतिहासिक दृष्टीचा मनुष्य त्यांत कालनुक्रमाची अपेक्षा करील, तर केवळ रसोद्ग्राही पद्धतीच्या मनुष्याची त्यांतील महत्त्वमानक्रमाकडेच दृष्टि जाईल. तसेंच कोणास शेवटीं सूची असावी असें वाटेल, तर 'कोशास कोणीं कोठें सूची केली आहे का?' असा कोणी प्रश्न करील. फार काय म्हणेल, तर हे आंकडे सांखळीच्या आडव्या गंधांतील अक्षदीच्या टिकलीप्रमाणें दोन उक्तींच्या मध्यें घातल्यास फार बरें दिसेल असेंहि कोणास वाटेल. तात्पर्य, अशोक-वनिता-न्याय हा कोठेंहि लागूंच पडेल. म्हणून वरील गोष्टींचा ज्यांत अंशत: अंतर्भाव होईल असाच एक नवा प्रकार मीं उपयोजिला आहे. तो म्हणजे चावीच्या दगडानें जशी कमान आधारलेली असते, तसा कोणत्या ना कोणत्या एका प्रधान शब्दावर आधारलेल्या प्रत्येक सूक्तींतील सूचक शब्द (Key-word) शोधून, त्यास अध्यक्ष करून (!) म्हणजे तो जाड्या टाईपांत छापून, त्याच्या अक्षरानुक्रमवार सूक्तींची मांडणी केलेली आहे व ही योजना वाचकांस पसंत पडावी अशी कल्पना आहे.

सारांश, आरंभी म्हटल्याप्रमाणे लोकमान्यांचे वाङ्मय ही पवित्र गंगा असल्यानें, वाटेल त्यानें आपल्या शक्त्यनुसार तिच्यांतील सूक्त्युदकानें आपल्या ग्रंथरूपी गिंड्या भरून त्यांचा सर्व जनतेस लाभ जोडून द्यावा. स्वत:पुरतें बोलावयाचें म्हणजे मी हा प्रयत्न करीत असतां, कदाचित् माझ्या अपात्रतेमुळें, या गिंडींत सूक्तीच्या

उदकाबरोबर क्वचित वाळूचा कण चुकून येण्याचा संभव आहे, म्हणूनच 'Political Aphorisms of Emperor Napoleon' या पुस्तकाच्या आपल्या आत्मनिवेदनात लियन् कोर्ट यानें 'मी तयार केलेल्या या पुस्तकांतील सूक्ति सर्व योद्धे, मंत्री अणि तत्त्ववेत्ते यांनीं मुखोद्गत कराव्यात' असें जें फाजील आत्मविश्वासाचें किंबहुना गर्वोक्तीचें विधान केलें आहे, तसें मात्र माझ्यानें करवत नाहीं! शेवटीं आभारप्रदर्शनापूर्वी, एवढेंच सांगावयाचें कीं, नियोजित अध्यक्षाचे अगोदर जसें एखाद्या स्वागताध्यक्षानेंच आपल्या प्रास्ताविक भाषणानें सर्व वेळ व्यापून टाकावा, तद्वतच या माझ्या लांबलेल्या आत्मनिवेदनाच्या अतिप्रसंगाबद्दल वाचकांनी मला क्षमा करावी अशी त्यांस माझी विनंति आहे.

खरोखर आभार मानण्यासारखें गोड काम दुसरें कोणतेंहि नसेल. कारण आभार मानणें म्हणजे आपली कृतज्ञता व्यक्त करणें होय; आणि कृतज्ञतेची व्याख्या 'अधिक उपकारांची अपेक्षा' अशी मार्मिक लोक करितात; तेव्हां हे आभार म्हणजे व्याजीं घातलेलें भांडवलच होय, असें कोणी म्हणतील; परंतु तशी भावना मनांत न बाळगतां, केवळ कृतज्ञताबुद्धीनेंच हें काम मी करीत आहें. तें करीत असतानां, प्रथम गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर यांचा निर्देश करणें जरूर आहे. पूर्वी प्रसिद्ध झालेले लोकमान्यांच्या 'आठवणी व आख्यायिका' या ग्रंथाचे दोनहि खंड आणि आतां प्रसिद्ध होणारा हा ग्रंथ हे सर्व तात्यासाहेबांच्या कृपेचें, आश्रयाचें व प्रोत्साहनाचें फल होय, एवढें नमूद केलें असतां त्यांच्या उपकारांची कल्पना येणार आहे. त्यानंतर ज्या सन्मित्रांनी मला या कामीं निरनिराळ्या रूपानें मनःपूर्वक साहाय्य केलें त्यांच्या नावांचा उल्लेख केल्याखेरीज माझ्यानें राहवत नाही. अर्वाचीनकाळच्या वाङ्मययुगांतील ग्रंथरचनेंत प्रस्तावना हें ग्रंथाचें नाक मानलें जातें; किंवा घराची शोभा आंगण राखतें म्हणतात, त्याप्रमाणे ग्रंथाचें स्वरूप प्रस्तावनेवरून कळतें. या दृष्टीनें सदर ग्रंथाचे विद्वान्, मार्मिक, रसिक व 'अधिकारी' प्रस्तावनाकार 'खडे तात्त्विक बोल' बोलणारे श्रीयुत महादेव हरि मोडक, बी.ए. यांनी प्रकृतीस स्वास्थ्य नसतांहि लिहिलेल्या प्रस्तावनेबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडे आहेत. तसेच केसरी व मराठा पत्रांचे 'मॅनेजर व ट्रस्टी' श्रीयुत धोंडोपंत ऊर्फ बाबासाहेब विद्वांस, श्री. काशीनाथ नारायण धारप, बी.ए., एल्एल्.बी. वकील, ठाणें, इतिहाससंशोधक श्री. शंकर नारायण जोशी, न्यू पूना कॉलेजचे माजी फेलो श्री. वामन त्र्यंबक आपटे, बी.ए., टिळक महाविद्यालयाचे आचार्य श्री. विष्णु प्रभाकर लिमये, बी.ए., श्री. सदाशिव केशव भावे, बी.ए., टिळक-वाङ्मय-स्मारक-

योजनेच्या बाबतींत उपक्रमापासून माझे सहकारी असलेले मित्र वाङ्मय-विशारद श्री. काशीनाथ नरसिंह ऊर्फ बापूराव केळकर, बी.ए. यांचें मला अनेक प्रकारें साहाय्य झालें आहे व त्याबद्दल मी त्यांचा उपकृत आहें. तसेंच, गुप्तदानाप्रमाणें गुप्त मदत करण्यांत संतोष व भूषण मानणाऱ्या माझ्या एका सगोत्रज, विद्वान व प्रेमळ 'समोपनामधारी' पदवीधर मित्राचे मी अंतःकरणांतल्या अंतःकरणांत मूक आभार मानीत आहे! लोकमान्यांच्या आठवणींच्या ग्रंथाच्या दोनहि खंडांप्रमाणे याहि पुस्तकाचे कामीं मला कायमचे उपकारबद्ध करणारे 'गीता-बीज'कर्ते श्री. गजानन विश्वनाथ केतकर बी.ए. एल्एल्.बी., उपसंपादक केसरी-मराठा हे होत. श्रीयुत गणपतराव यांनी हे पुस्तक आपलेंच समजून तें वेळेवर प्रसिद्ध करण्याच्या बाबतींत कळकळीनें, निरलसपणानें व निरपेक्षतेनें जी मेहनत घेतली त्याबद्दल त्यांचे शब्दानें उतराई होणें कठीण आहे. तथापि माझ्या शाब्दिक आभारांपेक्षां आपले परमपूज्य मातामह लोकमान्य टिळक यांची ही सेवा आपले हातून घडली याच कल्पनेनें ते आपलें समाधान करून घेतील अशी मला आशा आहें.

'विजय' प्रेसचे उत्साही, मुद्रणकलाभिज्ञ व कार्यदक्ष मालक श्रीयुत अप्पासाहेब गोखले यांच्या सर्वसाधारण मुद्रण-विषयक सल्ल्याबद्दल व त्यांनी वचन दिल्याप्रमाणें वेळेवर पुस्तक तयार करून दिल्याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहें.

टिळक-जयन्ति
शके १८४८
केसरी कचेरी, पुणें.

सर्वांचा नम्र सेवक
सदाशिव विनायक बापट

प्रकाशकाचे दोन शब्द....

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांना स्वराज्याचे उद्गाते, राष्ट्रीयत्वाचे द्रष्टे आणि स्पष्टे, श्रीमद् भगवद् गीतेचे भाष्यकार, संस्कृत पंडित, ज्योतिर्ग्रंथाचे अभ्यासक, संपादक, संशोधक अशा अनेक गुणांनी उद्गारले जाते.

महात्मा गांधी यांनी लोकमान्य टिळकांना ''आधुनिक भारताचे शिल्पकार'' म्हणून गौरविले आहे. निद्रिस्त झालेल्या समाजात स्वातंत्र्याची ऊर्मी निर्माण करणे, त्यांच्यामध्ये स्वत्व व समान हितत्व जागृत करून लोकमान्य टिळकांनी स्वातंत्र्याचा लढा उभारला होता. हा लढा उभारत असताना पारतंत्र्याच्या काळात त्यांच्या दृष्टीसमोर स्वतंत्र आधुनिक भारताचा आराखडा होता. पुरातन तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक राष्ट्राचा इतिहास अभ्यासून टिळकांनी भारतीयांच्या मनात ''एकराष्ट्र''ची कल्पना मांडली.

अशा या युगपुरुषाच्या विचारांना मानणारा एक मोठा समाज स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण झाला. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, राष्ट्रीयत्व याचबरोबर श्रीमद् भगवद्गीतेचे भाष्यकार म्हणून लोकमान्य टिळकांनी लोकांपुढे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आध्यात्मिक विचार मांडले. टिळक विचार हे जसे कालातीत आहेत तसेच त्याला आधुनिकतेची आणि वास्तवतेची कास आहे.

१ ऑगस्ट २०२० रोजी लोकमान्य टिळकांची १०० वी पुण्यतिथी होत आहे. आज आधुनिक भारताचा विचार करताना लोकमान्य टिळकांच्या पायाभूत विचारांचा मागोवा हा सर्व तरुणांना निश्चितच उपयुक्त आहे. त्या दृष्टीने १९२३-२४ मध्ये श्री. स. वि. बापट यांनी अतिशय कष्ट घेऊन टिळकांचे केसरीमधील अग्रलेख, टिळकांची भाषणे व पत्रे यांमधून टिळक विचारांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला. त्या संग्रहातील काही निवडक विचार मला परत प्रकाशित करावेत व तरुण पिढीपुढे ते ठेवावेत असे वाटले. त्यासाठी ''लोकमान्य टिळक सूक्ति संग्रह'' पुन्हा एकदा प्रकाशित करत आहोत. त्याचा उपयोग पुढील पिढीला व्हावा हीच त्या जगद्पित्याकडे प्रार्थना!

– दीपक जयंत टिळक

'टिळक-सूक्ति-संग्रहां'तील संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा व संक्षिप्त चिन्हांनीं दाखविलेल्या आधारभूत ग्रंथांबद्दल वर्णानुक्रमवार माहिती.

अ. अधिकारविभागणी कमिशन पुढील लो. टिळक यांची साक्ष : (१९०८ च्या खटल्याचे पुस्तक. प्रकाशक म. ना. कवडे).

आ. आ. लो. टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका – खंड १ला आवृत्ति १ ली व खंड २ रा, स. वि. बापटकृत, खंड व पान या क्रमानें आंकडे आहेत.

आ. व. लो. टिळक यांची गेलीं आठ वर्षे – भाग १ व २, आ. वि. कुळकर्णीकृत. आंकडे पानांचे आहेत.

ई. ईशगुणादर्शः (विष्णुसहस्रनाम) डॉ. ग. कृ. गर्देकृत. या पुस्तकाची प्रस्तावना. आंकडे पानांचे आहेत.

कां. जा. काँग्रेस- लोकशाही पक्षाचा जाहीरनामा.

के. केसरीच्या फायली, सन, अंक, पान, रकाना या क्रमाने आंकडे आहेत.

के. ले. लो. टिळकांचे केसरीतील लेख-भाग १ व २. प्रकाशक, केसरी-मराठा संस्था, भाग व पान या क्रमानें आंकडे आहेत.

ख. लो. बाळ गंगाधर टिळक यांच्यावरील १९०८ सालचा राजद्रोहाचा खटला, प्रकाशक, म. ना. कवडे.

गां. महात्मा गांधींचें चरित्र. सौ. अवंतिकाबाई गोखलेकृत. या पुस्तकाची प्रस्तावना. आंकडे पानांचे आहेत.

गी. श्रीभगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र, प्रथमावृत्ति, बा. गं. टिळककृत, आंकडे पानांचे आहेत.

च. लो. टिळक यांचे चरित्र-भाग १ ला. न. चिं. केळकरकृत आंकडे पानांचे आहेत.

चरि. लो. बा. गं. टिळक-चरित्र: गं. कृ. लेले व वा. त्र्यं. आपटेकृत.

च.सु. लो. चरितसुधा. ता. ने. पांगळकृत. आंकडे पानांचे आहेत.

चि.ज. 'चित्रमय जगत्' जानेवारी १९१५ च्या अंकातील 'हिंदुधर्माचें स्वरूपलक्षण' हा निबंध. आंकडे पानांचे आहेत.

ज.लो. टिळक यांजवरील जमानतीचा खटला (१९१६) दा. वि. गोखलेकृत.

धा.लो. टिळक यांचीं धार्मिक मतें: प्रकाशक-टिळक स्मारक ट्रस्ट. आंकडे पानांचे आहेत.

प. पहिले कीर्तनसंमेलन. प्रकाशक-पं. य. दि. ब्रह्मनाळकर. आंकडे पानांचे आहेत.

भा. भारतीय युद्ध-द. गो. लिमयेकृत. या पुस्तकाची प्रस्तावना.

विष्णु. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र-वि.म. भुस्कुटेकृत यांतील लोकमान्यांचा निबंध. आंकडे पानांचे आहेत.

विश्व. 'विश्ववृत्त' मासिकाच्या एप्रिल १९०६ च्या अंकांतील 'आशेची निराशा आणि निराशेची आशा' हा निबंध. आंकडे पानांचे आहेत.

व्या. लो. टिळक यांची व्याख्यानें-भाग १ व २ स. ह. भावेकृत. भाग व पान या क्रमानें आंकडे आहेत.

स्व.गी. स्वराज्य गीतारहस्य- आंकडे पानांचे आहेत.

स्व.मो. स्वराज्याची मोहीम-भाग १ ते ४. अ. ह. गद्रेकृत. भाग व पान या क्रमानें आंकडे आहेत.

A The Arctic Home in the Vedas.

D. Demands of the Indian National Congress as presented to the Joint Select Committee of the Parliament on the Govt.of India Bill.

Introd. Introduction to Samskarminmansa by Prof. Kinjavadekar Shastri.

L. The life of Lok. Tilak by D.V. Athalye.

L.P. Letter Sent to the Peace Conference held at Verselis.

M. Mahratta.

O.	Orion.
P.L.	Private letter sent from England to Mr. Gokhale which is published in the specia Number of the Daily 'Likmanya' of Bombay.
Q.J.	Poona Sarvajanik Sabha-quarterly Journal. Three Numbers:- July 1917; April 1918 and July1919.
R.	Resignation of the Lifemembership of the Deccan Education society, Poona.
R.M.	Reminiscences of Lokamanya Tilak, Parts 1 and 2 (Marathi)
Rep.	Reports of the Indian Home Rule League 1916-17 1917-18 and 1920
S.B.	Tilak's Speeches Published by H.R. Bhagwat.
S.I.	Speeches of Sri. B.G. Tilak, Published by the Indian Stores, Bellary.
S.S.	Tilak's Speeches. Edited by R.R. Srivastava.
S.T.	Tilak's speeches. Edited by R. Thirumalai and Co. Madras.
T.C.	Tilak-V.Chirol. Printed by V.P. Pendherkar, Bombay.
T.P.	Tilak-Paranjpe Controversy. Published by T.A. Kulkarni; Bombay.
V.c.	Vedic Chronology and Vedanga Jyotisha.
W.S.	Bal Gangadhar Tilak. His writings and speechess. Published by Ganesh and Co., Madras.

लोकमान्य
टिळक-सूक्ति-संग्रह

१

श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथांपैकीं एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा आहे.

-गी.१

२

मनाला व्यामोह होऊन कर्तव्याची दिङ्मूढता आली असतांना आणि अंत:करण अस्वस्थ झालें असतां धर्मबुद्धि जागृत ठेवून कर्तव्याची योग्य दिशा दाखविणारा ग्रंथ जगाच्या वाङ्मयांत **श्रीमद्भगवद्गीता** हाच एक होय.

-के.१९०२-३-२-२

३

तारुण्याची तरतरी व जोम आहे तोंपर्यंत सर्व ठीक; पण संसारांत पडून अडचणी उभ्या राहिल्यावर मनाची होणारी चलबिचल **श्रीमद्भगवद्गीतेंतल्या** उपदेशामृतानें नाहींशी होईल.

- के.१९०२-३-२-४

४

श्रीरामदासांनी मनुष्य जातींतील स्त्रीबरोबर जरी लग्न केलें नाहीं तरी त्यांचे आत्म्याशीं लग्न झालें होतें. केवळ त्यांच्या कुडींतील आत्म्याशींच नव्हे तर प्रत्येकाच्या शरीरांतील आत्म्याशीं लग्न झालें होतें.

-व्या.२.२१

५

धर्म व राजकारण दोन नाहींत असेंच **श्रीरामदासांनी** शिकविलें.

-धा.२२६

६

ऐहिक सुखाची निवृत्ति होऊन परमार्थाकडे लय लागलेल्या साधुसंतांची प्रत्यक्ष कृति जरी आपल्या नजरेस येत नाहीं तरी त्यांचे अस्तित्व हींच एक मोठी जागृति आहे. त्यांची निरपेक्षता, त्यांचा स्वार्थत्याग, त्यांचे दयालुत्व इत्यादि गोष्टीच इतर मनुष्यांचे ठिकाणी स्वधर्म व स्वकर्म आचरण्याची प्रवृत्ति करतात. **श्रीरामदासांनी** जें कार्य केलें त्याला ज्ञानदेवादि पूर्वीच्या संतांचाच पाठिंबा होता ही गोष्ट विसरतां कामा नये.

– आ.व.२७८

७

आपल्या थोर पूर्वजांस विसरून जाऊन कोणतेही राष्ट्र उदयास आलें नाहीं व येणेंही शक्य नाहीं, असा जो सर्वसामान्य ऐतिहासिक सिद्धान्त आहे याचेंच **श्रीशिवजयंत्युत्सवा**सारखे उत्सव हें दृश्य स्वरूप होय.

–के.ले. २–२३२

८

स्वभाषेची अभिवृद्धि स्वराष्ट्राच्या इतिहासाचा स्वकीय दृष्टीने अभ्यास, मनन व स्वधर्मश्रद्धा इत्यादि गोष्टी जशा राष्ट्राच्या उत्कर्षाला कारणीभूत होतात त्यांतलाच **श्रीशिवजयंत्युत्सवा**सारख्या उत्सवाचा प्रकार होय. हे उत्सव कांही विवक्षित हक्क मिळविण्याकरितां किंवा विशिष्ट सद्यःफलप्राप्ती मिळविण्याकरितां करीत नसतात. वैद्यशास्त्रातील दृष्टान्त घ्यावयाचा असल्यास असल्या उत्सवांची गणना, ताप, खोकला, दमा वगैरे रोगांवरील औषधांत न करितां सामान्य आयुर्वर्धक किंवा शक्तिवर्धक उपायांत करावी लागेल.

–के. ले.२.२३२

९

श्रीमच्छंकराचार्य व तद्नंतरची त्यांची प्रतापी शिष्यपरंपरा यांनी हिंदुधर्मावर जे उपकार करून ठेविले आहेत, तेच उपकार **श्रीशिवाजीमहाराज** व त्यांचे अनुयायी यांनीं सर्व हिंदुमात्रांवर करून ठेवलें आहेत.

–के. १९०२–२४–४–५

१०

महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींचे प्रेम एकाच ठिकाणीं बसण्यासारखें जर कोणतेंही स्थल असेल तर तें **श्रीशिवछत्रपतींचें** चरित्र हेंच होय.

–के.ले. १–५३२

११

रामदास आदिकरून साधुसंतांच्या आशीर्वादानें व कृपासाहाय्यानें एक विचारानें भरलेल्या महाराष्ट्र–मंडळांतील निरनिराळ्या टोळ्यांस गनिमी काव्याच्या पद्धतीनें, विजापुराविरुद्ध हलावयास लावून अखेरीस सर्वांची संघशक्ति निर्माण करून **श्रीशिवाजी महाराजांनी** स्वराज्याची स्थापना केली.

–के. १९०२–३१–४–४

१२

हिंदुस्थानसारख्या गतप्राण झालेल्या देशांत **श्रीशिवाजी महाराजां**सारख्या विभूतींची आठवण जितकी अधिक वेळां व सर्वतोमुखीं होईल तितकी अत्यंत श्रेयस्कर आहे.

–के. १९०२–१६–४–५

१३

श्रीशिवाजीमहाराजांचे नांवांत जितकी जादू भरली आहे, तितकी जादू महाराष्ट्रांतील दुसऱ्या कोणत्याही राजकारणी पुरुषाच्या नांवांत भरलेली नाहीं.

–के. १९०२–१५–४–५

१४

समान शस्त्रें, लोकांची पूर्ण मदत, व डोंगर, किल्ले आणि जंगल याचा पूर्ण पाठिंबा, इतकी सिद्धता असल्यावर गनिमी काव्यानें स्वराज्य स्थापितां येतें, ही गोष्ट हिंदुस्थानचे इतिहासांत **श्रीशिवाजीमहाराजांचे** प्रथम लक्षात आली.

–के. १९०२–३१–४–४

१५

अलीकडे झालेल्या **श्रीशिवाजीमहाराजां**सारख्या वैदिकधर्मीय कर्त्या पुरुषाच्या अंगात, त्याच्या परम उत्कर्षाच्या वेळींहि परधर्मसहिष्णुता हा द्वोष आढळून येत नव्हता, हें 'देव भावाचा भुकेला', प्रतीकाचा नव्हे, या तत्त्वाचेंच फल आहे.

–गी. ४२१

१६

श्रीशिवाजी महाराजांची 'गोब्राह्मण-प्रतिपालक' म्हणून ख्याती आहे. पण विचार करा कीं, त्यांनी काय गोशाळा स्थापन केल्या होत्या कीं, ब्राह्मणभोजनें सुरूं केलीं होतीं? यांपैकी कोणतीही गोष्ट न करतांही शिवाजी महाराजांस 'गोब्राह्मण-प्रतिपालक' असें म्हणतात, यांतील मर्म काय? देशाची उन्नति करणें यासारखें दुसरें कोणतेंही गोरक्षण नाहीं हें त्यांतील मर्म होय.

-आ.आ. १-१५३

१७

धैर्यानें, उमेदीनें, उत्साहानें, निष्काम कर्मानें राष्ट्राला जें तेज येतें, त्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजेच **श्रीशिवाजीमहाराजांचे** चरित्र होय.

-के.१९१६-१९-७-२

१८

स्वदेशबंधूंस गुलामगिरी व धर्मछळ यांतून मुक्त करणाऱ्या **श्रीशिवाजीमहाराजांची** योग्यता, दुसऱ्या देशांतील लोकांस गुलाम करून त्यांवर अंमल चालविणाऱ्या लोकांस कोठून समजणार?

-के.१९०२-२६-५-४

१९

महत्त्वाकांक्षा कोठवर न्यावी, स्वतंत्रतेचा प्रयत्न किती करावा, याचा विचार आपण दोन-तीनशें वर्षांपूर्वीच्या **श्रीशिवाजीमहाराजांच्या** चरित्रापासून करावा.

-व्या. २-१०६

२०

श्रीशिवाजीमहाराजांचा अभ्युदय म्हणजे मराठी भाषेचा अभ्युदय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. -के. १९०६-२३-४-३

२१

राजनीतीला धर्मांतून अजीबात फांटा मिळण्याची कल्पना अलीकडची आहे. **श्रीशिवाजीमहाराजांची** राष्ट्रीयता अशी फारकत करून बाहेर पडलेली नाहीं. धर्म हा तिचा पोषक होता. परंतु महाराजांचा हेतु कोणताही मानला तरी, त्यामुळे राष्ट्रोदय व राष्ट्रोन्नति खरोखरी झाली, हे प्रत्येकास मान्य आहे.

-आ.व.३६२

२२

श्रीशंकराचार्यांच्या ग्रंथांतून कर्मसंन्यासपक्षच जरी प्रतिपाद्य असला, तरी ज्ञानी पुरुषांनी व संन्याशांनींही यथाधिकार धर्मसंस्थापनेसारखीं लोकसंग्रहाचीं कामें करण्यास त्यांची हरकत नव्हती, असें खुद्द त्यांचेच चरित्र साक्ष देत आहे.

-गी.४९६

२३

मार्गांतील अनेक **अडचणी** बाजूला सारून जो पुढें पाऊल टाकतो त्यालाच यश मिळतें. अलीकडच्या तीरावर बसून जो नुसता संकल्प करतो, त्याला यश मिळावयाचें नाहीं.

-आ.व. ३९८

२४

भित्र्या माणसास ज्याप्रमाणें अंधेरांत भुतें नाचलेलीं दिसतात, त्याचप्रमाणें निरुद्योगी व निरुत्साही माणसाचे वाटेंत **अडचणींचे** डोंगर नेहमीं उभे असावयाचेच.

-के. ले.२-५५७

२५

लोकांच्या मनांत डांचत असलेला कोणताही प्रश्न राजकारणाचा प्रश्न होऊन तो सोडविण्यास मुत्सद्द्यांना भाग पाडावयाचें असल्यास, लोकांनी **अडवणुकीच्याच मार्गाला** लागलें पाहिजे.

-के. १९०७-४१-४-४

२६

अतिपरिचयानें चांगल्याच्या चांगुलपणाचा देखील कंटाळा येत असतो; आणि सांवलींत विश्रांति घेणाऱ्या माणसास कांही वेळ तरी उन्हांत जाऊन बसावेंसें वाटतें. -के.१९०७-९-४-५

२७

अद्वैतवाद मुख्य मानून, निर्गुण ब्रह्म सगुण होतांना मात्र तेवढ्यापुरती मायिक द्वैताची स्थिति प्राप्त झाल्यासारखी दिसते, असें मानिल्यानें सर्व वचनांची जशी व्यवस्था लागते, तशी व्यवस्था द्वैतपक्ष प्रधान मानून लागत नाहीं.

-गी.२३२

२८

आत्मौपम्यबुद्धीचें जें नीतितत्त्व गीतेंत सांगितलें आहे, त्याची पुरी उपपत्तिहि **अद्वैताखेरीज** दुसऱ्या प्रकारच्या वेदान्तदृष्टीनें लागत नाही.

–गी.२३३

२९

एकंदर उपनिषदांचा बराच भाग कापून काढिल्याखेरीज किंवा जाणून बुजून त्याकडे दुर्लक्ष केल्याखेरीज, उपनिषच्छास्त्राचें **अद्वैताशिवाय** दुसरें कांही रहस्य आहे, असें दाखवितां येणें शक्य नाहीं.

–गी.२३३

३०

अद्वैतसिद्धान्ताचा व भौतिकशास्त्रांचा विरोध तर नाहींच; पण उपकार्योपकारक भाव आहे.

–के. १८९३–१३–३–१

३१

ज्या बाबतींत आपला **अधिकार** नाहीं, ती अमक्या प्रकारें घडून आली पाहिजे अशी आशा करणें हे वेडेपणाचें लक्षण होय. –गी.११४

३२

ज्यास पूर्वपुण्याईनें म्हणा अगर नशिबानें म्हणा, मनुष्यमात्रावर **अधिकार** चालविण्याची वस्त्रें मिळतात, त्यानें बोलण्याचा जितका प्रसंग टाळवेल तितका टाळावा असा साधारण नियम आहे.

–के. १८९४ ४३–३–१

३३

अधिकाराचा लोभ अत्यंत कठीण आहे; मग अधिकारवर्ग स्वताजीय असो वा परकीय असो.

–के. १९०७ २३–४–२

३४

मनुष्य कितीही शहाणा असला तरी **अधिकाराचे** चष्मे त्याच्या डोळ्यास लागल्यावर त्याला पूर्वीचेच जग निराळ्या रंगाचें दिसूं लागतें.

–के. १९१६–२९–४–१

३५

खालील **अधिकारी** हेच सरकारचे नेत्र होत. पण हे नेत्र पुष्कळदां बिघडलेले असतात हें जरी निर्विवाद आहे, तरी तें सिद्ध करण्याचा बोजा रयतेच्यातर्फे भांडणाऱ्या लोकांवरच येऊन पडतो.

–के.ले. २–२०८

३६

अधिकारी दौऱ्यावर गेल्यानें त्यांस रयतेची अधिक माहिती होते व लोकनियुक्त सभासदांपेक्षां रयतेची खरी कळकळ ते अधिक बाळगतात असें प्रतिपादन करणें म्हणजे खेडेगांवांतून सदैव संचार करणाऱ्या वायूस शेतकऱ्याची स्थिति खुद्द शेतकऱ्यांपेक्षांही अधिक चांगल्या रीतीनें समजते असें म्हणण्याइतकेंच उपहासास्पद आहे.

–के. ले.२–२८४

३७

सार्वजनिक शांतता ही एक अमोलिक चीज आहे, आणि ही शांतता असल्याखेरीज कोणत्याही राजकीय हक्काची वाढ होणें शक्य नाहीं हें तत्त्वही सर्वमान्य आहे. पण सरकारी **अधिकारी** शांततेच्या सबबीवर जेव्हां राष्ट्राच्या प्रगतीच्या विरुद्ध कांही गोष्टी करण्यास उद्युक्त होतात, तेव्हां त्यांच्या कृत्याबद्दल लोकांच्या मनांत गैरविश्वास उत्पन्न झाल्याखेरीज रहात नाहीं.

–के.१९१६–२९–४–२

३८

आपण ज्यांच्यावर अधिकार चालवितों त्यांस शहाणे करून अखेर सदर अधिकार त्यांच्या हातून चालविणें हेंच **अधिकारीवर्गाचें** उच्च ध्येय असलें पाहिजे आणि तत्सिध्यर्थ स्वत:चे अधिकार सोडण्यासाठीं जो स्वार्थत्याग करावा लागणार तो करण्यास वेळेवर नकार देऊन तयार असणें यांतच त्यांचे खरें शहाणपण आहे.

–के.१९१६–४५–४–४

३९

खालील **अधिकाऱ्यांकडून** कधीं कधीं दांडगाई होते हें आम्हांला माहीत आहे. पण ही दांडगाई आम्ही करूं देतों म्हणून होते हें तत्त्व आम्ही लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

–के.ले.१–५८०

४०

मनुष्य कसाही असो, अधिकारासनाचा गुणच असा आहे कीं, त्यावर आरूढ झालेल्या लोकांस स्वत:ची सत्ता अबाधित असावी अशी बुद्धि उत्पन्न होत असते; आणि यांचें नियमन होण्याकरितां सुधारलेल्या राष्ट्रांतून **अधिकारीवर्गास** लोकांस जबाबदार धरण्यांत येत असते.

–के. १९१६–४५–४–३

४१

सर्व संकल्पाचा दाता अव्यक्त परमेश्वर वास्तविक सगुण असून उपनिषदांत व गीतेंत निर्गुण स्वरूपाचें जें वर्णन आहे तें अतिशयोक्तीचें किंवा उगाच प्रशंसापर आहे असें म्हणणें म्हणजे **अध्यात्मशास्त्राच्या** मूळ पायावरच घाव घालणे होय.

– गी. २०६

४२

आधिभौतिक शास्त्रांच्या युक्त्यांनी इंद्रियास गोचर होणारा अतिसूक्ष्म किंवा अत्यंत दूरचा पदार्थ घ्या, तें सर्व दिक्कालादि नियमांच्या कैदेंत पडलेलें नामरूपात्मक जग आहे; खरा परमेश्वर त्यांत असूनहि त्यांहून निराळा आणि त्यांपेक्षां ज़ास्त व्यापक, एकजिनसी व नामरूपाच्या पाशांत न गुंतलेला अतएव स्वतंत्र असल्यामुळें केवळ नामरूपांचाच विचार करणाऱ्या आधिभौतिक शास्त्रांच्या युक्त्या किंवा साधनें हल्लीपेक्षां शतपट सूक्ष्म किंवा प्रगल्भ झालीं तरी जगाच्या मूळ 'अमृततत्त्वाचा' त्यांनी पत्ता लागणे शक्य नाही. तें अविनाशी, अविकार्य व अमृत तत्त्व **अध्यात्मशास्त्राच्या** ज्ञानमार्गानेंच अखेर शोधिलें पाहिजे.

–गी. २४५

४३

अध्यात्मशास्त्रांत केवळ बुद्धीच्या साह्यानें कोणतेंहि एकच अनुमान निश्चितच करिता येत नाहीं, आत्मप्रतीतीची त्याला नेहमी जोड असली पाहिजे. आधिभौतिक शास्त्रांतही अनुभव आधीं येऊन त्याची उपपत्ति मागाहून कळते किंवा शोधून काढितात. –गी.२२४

४४

अनीतीनें आणि त्यांतही उघड उघड अनीतीनें आजपर्यंत कोणीहि तरला नाही.

–के. १८९६–२२–३–२

४५

सामान्यत: पाहिलें तर आपल्या हातांतील **अनियंत्रित सत्ता** गमावण्यास कोणीहि झाला तरी नाखूषच असणार; आणि गमावण्याची वेळ आल्यास ती टाळण्यास किंवा निदानपक्षीं आजचें मरण उद्यांवर ढकलण्यास तो कधींहि मागें घेणार नाही.

–के.१९१७–२५–४–१

४६

मनुष्याच्या अंत:करणांतील विचार कधीं कधीं झोंपेंत व वेडेपणांतच बाहेर पडत असतात असा **अनुभव** आहे.

–के.ले. २.२०५

४७

अनुभवानें व ज्ञानानें चित्ताला एक प्रकारचें स्थैर्य येत असतें.

–च.४४१

४८

आपल्या **अनुयायांचे मत** घेऊन तदनुसारच नवीन ''चाल'' चालू करणें हा आमचा क्रम आहे.

–आ.आ. १–१३९

४९

अन्याय घडतात तेव्हांच देशाची स्थिती सुधारण्यास आरंभ होतो.

– के.१९०७–२१–४–५

५०

माझ्या २५/३० वर्षांच्या अनुभवांत **अपयश** इतकें आंगवळणीं पडून गेलेलें आहे कीं, यापुढें जर कांही चमत्कार होऊन माझ्या प्रयत्नांना यश येऊं लागलें तर मला अगदीं चुकल्या चुकल्यासारखें होईल.

–आ.आ. १–९०

५१

अर्ज करणाराचें दरबारांत वजन असेल तर अर्ज करण्यांत फायदा; नाहींतर हजारो अर्ज केले काय आणि न केले काय सारखेच.

–आ. व. ४२७

५२

मनुष्याच्या मनाची स्वाभाविक रचनाच अशी आहे की; सगुण वस्तुंपैकीं सुद्धा जी वस्तु **अव्यक्त** म्हणजे कोणताच विशिष्ट आकार, गंध वगैरे नसल्यामुळें नेत्रादि इंद्रियांस अगोचर असत्ये तिच्यावर प्रेम ठेवणे, अगर तिच्या नित्य चिंतनाने मन तिच्या ठायीं स्थिर करून वृत्ति तदाकार करणे मनुष्यास अत्यंत कठीण किंबहुना दु:साध्य होते.

–गी. ४१०

५३

असंतोष हा सर्व भावी उत्कर्षांचे, प्रयत्नांचें, ऐश्वर्याचें व मोक्षाचेंही बीज आहे; आणि हा असंतोष जर आपण सर्वांशीं नष्ट केला तर या जगांत व परलोकींहि आपली धडगत लागणार नाहीं हें प्रत्येकानें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

–गी. १०९

५४

यशप्राप्तीला **असंतोष** हें साधन आहे, संतुष्ट मनुष्य राजकारणांत निरुपयोगी आहे.

–के.१९२०–१०–२–४

५५

असंतोष म्हणजे नुसती हांव अगर रडवेपणा असा अर्थ नव्हे. हा असंतोष शास्त्रकारांनींहि ग्राह्य मानिला आहे. पण आपणांस प्राप्त झालेल्या स्थितींतच कुजत न राहतां, तींत यथाशक्ति शांत व सम चित्तानें उत्तरोत्तर अधिक सुधारणा करीत राहून, ती शक्य तेवढ्या उत्तमावस्थेस आणण्याची जी इच्छा, तिला मूलभूत होणारा जो **असंतोष** तो कधींच ग्राह्य मानितां येत नाहीं. चातुर्वर्ण्यानें बांधलेल्या समाजांत ब्राह्मणांनीं ज्ञानाची, क्षत्रियांनी ऐश्वर्याची आणि वैश्यांनीं धनधान्याची अशा प्रकारची इच्छा अगर वासना जर सोडिली, तर तो समाज लवकरच अधोगतीस जाईल हें सांगावयास नको.

–गी. १०८

५६

राजा किंवा त्याचा अधिकारीवर्ग कितीही जुलमी असला, तरी अखेरीस प्रजेच्या **असंतोषापुढें** त्यास हात टेंकण्याची पाळी येते.

–के. १९०५–४७–४–४

५७

अंत:करणेंच जेथें जळत आहेत तेथें **असंतोषाग्नीच्या** ज्वाला बाहेर पडण्याचें एखाद दुसरें, किंबहुना सर्व द्वारें, बंद केल्यानें कांही उपयोग व्हावयाचा नाहीं.

–के. १९०६–८–४–४

५८

राष्ट्राचें आत्यंतिक कल्याण होत असेल, तर मी **अस्पृश्यवर्गा**बरोबर सर्व व्यवहार करण्यास तयार आहें. शिवाजीच्या वेळी कित्येक ब्राह्मणांनी अशा रीतीनें आपला स्वार्थत्याग दर्शविला आहे.

–के.१९२०–१०–५–५

५९

अस्पृश्यता ही वैदिक धर्मास संमत नाही

–धा. १२६

६०

अस्पृश्यता गेली पाहिजे असेंच माझें मत आहे. ही रूढि आहे, ही नष्ट झालीच पाहिजे.

–धा.६९

६१

जी **अस्पृश्यता** मेल्यावर राहात नाहीं, जी अस्पृश्यता परमेश्वराचे घरीं जाताना आड येत नाहीं, ती अस्पृश्यता आपण आपल्या समाजांत वावरूं देणें म्हणजे परमेश्वराच्या घरीं पाप करण्यासारखें आहे.

–धा. ६९

६२

अंगच्या गुणांचा विकास होण्यास शांततेपेक्षा थोडीबहुत **अस्वस्थतेची** परिस्थिती पाहिजे.

–के. १९०१–३२–५–१

६३

अहंकार म्हणजे गर्व किंवा वृथाभिमान बाळगणें, हें जरी दोषास्पद आहे, तरी सांख्यसिद्धान्ताप्रमाणें मूळ अहंकारापासूनच सर्व जगाचा विस्तार आहे.

–के. १९०१–१७–२–५

६४

नीतीच्या सामान्य नियमानें नेहमींच काम भागत नसून, नीतिशास्त्रांतील मुख्य म्हणजे **अहिंसेच्या** नियंमातही कर्तव्याकर्तव्याचा तारतम्य विचार सुटत नाही.

–गी. ३२

६५

अज्ञेयवाद्यानें आपल्या विशेषणांतला 'अ' वाटेल तेवढा मोठा लिहिला, तरी तो समाधानाला पुरा पडत नाही.

–च. ४३८

६६

स्वधर्मावरील श्रद्धा दृढ करणें आणि एका धर्मबंधनानें आपण सर्व बांधलेले आहोंत हें त्या त्या धर्माच्या अनुयायांस ज्ञान करून देऊन तत्तद्धर्मीयांची संघशक्ति वाढविणें हेच **आचारांचे** मुख्य उपयोग होत.

–धा. १०५

६७

कोणाचा कोणताहि पंथ असो, त्यास **आचार्यांची बुद्धिमत्ता** सूर्याच्या तेजाप्रमाणें कबूल करावी लागेल.

–के.१९०२–३१–५–१

६८

समाजधारणा घ्या किंवा सर्वभूतरहित घ्या, हीं बाह्योपयोगीं तत्त्वें जर आमच्या **आत्मकल्याणाच्या** मार्गांत आड येत असलीं, तर ती आंम्हास नकोत.

–गी. ६७

६९

सगळ्या मनुष्यांचा **आत्मा** एक आहे. तो मीच आहें, मी तो आहें, हे नातें ओळखणारा अधिक तत्त्वज्ञ व देशाचा अधिक हितकर्ता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

–व्या. २.१७

७०

आत्मसुधारणा व आत्महित हाच जगद्धित व जगत्सुधारणा यांचा पाया होय.

–के.१९०१–२–५–१७–२–५

७१

ज्याची जशी बुद्धि तसें त्याला फल आणि ही बुद्धि होणें किंवा न होणें, हे प्रकृतिस्वभावावर अवलंबून असतें असे म्हटल्यावर त्यांत सुधारणा कशी व्हावी असा प्रश्न उद्भवतो. **आत्मा स्वतंत्र** असल्यामुळे हा देहस्वभाव अभ्यासानें आणि वैराग्यानें हळूहळू पालटतां येतो हें त्याचें उत्तर होय.

–गी. ८१९

७२

आत्मबल नुसत्या विद्वत्तेने अगर बुद्धिमत्तेनें प्राप्त होण्यासारखे नसून तें नैसर्गिकच पहिजे हा सिद्धांत जरी खरा असला, तरी निश्चयी मनुष्यास हा गुण गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या योगाने क्रमांक्रमाने नेहमीच प्राप्त होण्यासारखा असतो.

–गां. १६

७३

ज्याला स्वस्वरूपाची पूर्ण ओळख झाली, स्वहृदयांत वास करणारा ब्रह्माण्डव्यापी परमेश्वर आपणच, असा ज्याचे बुद्धीचा निर्धार झाला, तो **आत्मवेत्ता** होय.

–के. १९०३–३७–४–२

७४

उन्नति आत्म्यापासून सुरू होऊन शरीरापर्यंत होत असते, शरीरापासून आत्म्यापर्यंत होत नाही, म्हणून **आत्मे** नीट जतन करून ठेवा.

–व्या. २–१२८

७५

कुटुंब हें आत्मौपम्यबुद्धीचा पहिला धडा शिकण्याचें साधन होय, यांतच सदैव लंपट होऊन न राहतां कुटुंबाचे पुढें मित्र, आप्त, गोत्रज, ग्रामस्थ, ज्ञातिबंधु, धर्मबंधु आणि अखेर सर्व मनुष्यें अगर सर्व भूतें याप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यानें आपली **आत्मौपम्यबुद्धि** जास्त जास्त व्यापक करून आपल्या ठिकाणी जो आत्मा तोच सर्व भूतांच्या ठिकाणीं आहे हें ओळखणे व अखेर त्याप्रमाणे वर्तन करणें ही ज्ञानाची व आश्रमव्यवस्थेची परमावधि किंवा मनुष्यमात्राच्या साध्याची सीमा होय असा आत्मौपम्यबुद्धिरूप सूत्राचा शेवटचा व व्यापक अर्थ आहे.

–गी. ३८८

७६

अध्यात्म विषय असो कीं राजकीय प्रश्न असो, आत्यंतिक मोक्ष हवा असो कीं, देशोन्नतीचा प्रयत्न करणें असो, कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी, स्वत:ची व स्वकीयांची उन्नति करून घ्यावयाला प्रथम खरें **आत्मज्ञान** झालेंच पाहिजे.

–के. १९०३–३७–४–३

७७

समाजांत एका मनुष्यानें दुसऱ्या मनुष्याशीं कसें वागावें याचा निर्णय करण्यास **आत्मौपम्यबुद्धीचे** ''सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि'' हें सूत्र ''पुष्कळ लोकांचे पुष्कळ हित'' या आधिभौतिक तत्त्वापेक्षां अधिक मुद्देसुद, निर्दोष, नि:संदिग्ध, व्यापक, स्वल्प व अगदीं अडाणी मनुष्याच्याहि लवकर लक्षांत भरण्यासारखें आहे. –गी. ३८६

७८

मोकळ्या वाफेत कांही जोर नसतांहि ती एखाद्या भांड्यांत कोंडली म्हणजे मग त्याच वाफेचा भांड्यावर ज्याप्रमाणें दाब बसूं लागतो, त्या न्यायानें अनादिपूर्वकर्मार्जित जड देह व इंद्रियें यांनी परमात्म्याच्या अंशभूत जीव कोंडला गेला म्हणजे या कोंडींतून त्याची सुटका करून देणारीं (किंवा मोक्षानुकूल) कर्में करण्यास देहेंद्रियांची प्रवृत्ति होऊं लागते व यालाच व्यावहारिक दृष्ट्या **'आत्म्याची स्वतंत्र प्रवृत्ति'** असें म्हणतात.

–गी.२७५

७९

ज्याची बुद्धि पूर्ण साम्यावस्थेस पोंचली तो लोकांस केवळ **आधिभौतिक सुख** मिळवून देण्यासाठींच आपले सर्व व्यवहार करील हें संभवनीय नाहीं. तो दुसऱ्याचें नुकसान करणार नाहीं हें खरें; पण हें त्याचें मुख्य ध्येय नसून समाजांतील मनुष्याची बुद्धि अधिकाधिक शुद्ध होत जाऊन आपल्याप्रमाणेंच अखेर सर्व लोक जेणेंकरून आध्यात्मिक पूर्णावस्थेस पोंचतील असे प्रयत्न स्थितप्रज्ञ करीत असतो. मनुष्याच्या कर्तव्यापैकीं हेंच श्रेष्ठ व सात्त्विक कर्तव्य होय. केवळ अधिभौतिक सुखवृद्धीचा प्रयत्न आम्ही गौण किंवा राजस समजतों.

–गी.३८०

८०

आधिभौतिक शास्त्रांची कितीहि वाढ झाली, तरी जगाचें मूलतत्त्व समजून घेण्याची मनुष्यमात्राची जी स्वाभाविक प्रवृत्ति तिचें नुसत्या आधिभौतिक **वादानें** पूर्ण समाधान होणें केव्हांच शक्य होत नाहीं.

–गी.५०१

८१

चांदोबास धरण्यासाठीं आकाशांत हात पसरणाऱ्या लहान मुलाच्या मुठींत ज्याप्रमाणें चांदोबा कधींच सांपडत नाहीं, तद्वतच आत्यन्तिक सुखाच्या आशेनें केवळ **आधिभौतिक सुखाच्या** पाठीस लागणाऱ्यांस केव्हांहि अत्यंत सुखाची प्राप्ति होणें दुर्घट होय. –गी. ११४

८२

आधिभौतिक शास्त्रांची अर्वाचीन काळीं अश्रुतपूर्व वाढ झाली असून दृश्य सृष्टीचें मनुष्याचें ज्ञान पूर्वीपेक्षां शेंकडोपट वाढलें आहे; आणि 'जशास तसें' या न्यायानें जें प्राचीन राष्ट्र हें आधिभौतिक ज्ञान संपादन करून घेणार नाहीं त्याचा सुधारलेल्या नवीन पाश्चिमात्य राष्ट्रांपुढें टिकाव लागणें अशक्य होय.

–गी. ११४

८३

आधिभौतिक शास्त्रें कितीहि वृद्धिंगत होवोत; सर्व आधिभौतिक सृष्टिविज्ञान बगलेस मारून तत्त्वज्ञान नेहमींच त्याच्यापुढें धांव घेत राहणार!

–गी.२१०

८४

आध्यात्मिक विचारांत मनुष्य कितीहि गढून गेला तरी मध्यान्ह टळून गेल्यावर पोटांत क्षुधेची टोंचणी लागली म्हणजे हे सर्व विचार लटपटतात.

–के. १८९१–२१–२–४

८५

आर्यधर्म किंवा वैदिक धर्म हा सर्वांहून प्राचीन आहे, इतकेंच नव्हे तर मनुष्याच्या आत्म्यास कोणत्या उपायांनी मुक्ति मिळेल याबद्दलच्या विचारांमध्येंही आर्यधर्मासच श्रेष्ठपणा द्यावा लागतो.

–के.१९०१–९–२–४

८६

निराशेमुळें नवीन **आशा** उत्पन्न होते.

–के.१९०६–१०–४–४

८७

निराशेच्या पोटीं उत्पन्न होणारी **आशाच** खरी कार्यकारी व सिद्धिप्रद असते.

–विश्व. १४

८८

मोठमोठ्या संकटांत सांपडलेल्या लोकांच्या अंगी हुरूप **कायम** राहण्यास पुन्हा अभ्युदय होण्याची आशाच कारणीभूत होते.

–आ.व.३९४

८९

प्रेम ज्याप्रमाणें आंधळें आहे असें म्हणतात, त्याचप्रमाणें किंबहुना त्याहूनहि **आशा** ही अधिक आंधळी आहे.

–के.१९०६–३०–४–२

९०

प्रिय गोष्टीचा विरह झाला असतांना आततायीपणापासून जर कोण पराङ्मुख करीत असेल, तर तो **आशा तंतु** होय.

–के.१९०८–२१–४–५

९१

आशियाखंडांतील लोकांमध्ये एक प्रकारचें विलक्षण प्राचीन काळापासून चालत आलेलें विचारैक्य आहे. व हिमालय पर्वत आड आल्यानेंहि जर तें नाहीसें झालेलें नाहीं, तर अन्य कारणानेंहि तें नाहींसें होणें शक्य नाहीं; बुडविलेल्या भोंपळ्याप्रमाणें केव्हांना केव्हां तरी तें पाण्याच्या सपाटीवर तरंगून दृक्प्रत्ययास येईल हें निश्चित आहे. –के.ले. २–४२६

९२

सांप्रत युरोपियन राष्ट्रें आमच्यावर राज्य करोत; परंतु सर्वांना श्रेष्ठ प्रकारचे धर्मविचार व तत्त्वज्ञान शिकविण्याचा **आशिया खंडाला**, विशेषत: हिंदुस्थानला उपजत अधिकार आहे, ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करतां यावयाची नाही.

–धा.१७०

९३

आशियाटिक आचारविचारांशी पूर्ण तादात्म्य असून त्या भूमीवर अर्वाचीन शास्त्रीय शोधांनी प्राप्त झालेल्या विद्याकलांदिकांची मखलाशी जें राष्ट्र उत्तम तऱ्हेनें करूं शकेल तेंच **आशियाखंडांत** चिरकाल राज्य करील.

–के.१९०३–३३–४–४

९४

निराशेंतील **आशेच्या** जोरावर भवाब्धि पार पडून अनेक लोकांनी जर ईश्वरपदाची प्राप्ति करून घेतली आहे, तर आपल्यावर आलेल्या संकटांचा सागर तरून जाण्याची शक्ति आपल्या अंगी उत्पन्न करण्यास हें साधन समर्थ आहे याबद्दल शंका घ्यावयास नको.

–विश्व. १४

९५

आशेवांचून आयुष्य अळणी आहे हें तत्त्व आम्हांस मान्य आहे. आम्ही कांही इंग्रजींत ज्यास 'पेसिमिस्ट' किंवा आमच्या भाषेंत 'रड्ये' म्हणतात त्या पक्षाचे नाहीं.

–विश्व. १३

९६

आपण प्रपंच यथाशास्त्र पुरा करून आपलीं मुलें सवाई कर्तीं झालीं म्हणजे वृद्धापकालाच्या लुडबुडीनें त्यांच्या उमेदीच्या आड न येतां निव्वळ मोक्षपरायण होऊन आपण आनंदाने संसारांतून निवृत्त व्हावें असा या **आश्रमव्यवस्थेचा** मूळ हेतु होता.

–गी. ३३६

९७

नुसती वासना किंवा इच्छा असणें यांत कांही दु:ख नसून त्यांतील **आसक्ति** हें दु:खाचें खरें मूळ होय. म्हणून सर्व प्रकारच्या वासना मारीत न बसतां, ज्ञात्यानें केवळ आसक्ति सोडून सर्व कर्म करावें असा गीतेचा सिद्धान्त आहे.

–गी.३१९

९८

आपल्या राष्ट्राचा विचार करा; कामास लागा. नुसत्या **आहारविहारा**साठीं मानवजन्म नाहीं.

–आ.आ.१–६

९९

पुरुष ज्ञानी झाला तरी श्वासोच्छ्वासादि इंद्रियांची कर्मे इंद्रियें करणारच. किंबहुना क्षणभर जिवंत रहाणें हें देखील कर्मच; मग संन्यासमार्गी ज्ञानी पुरुष कर्मे सोडितो व कर्मयोगी करितो हा भेद राहिला कोठे? कर्मे करणें दोघांसहि प्राप्त आहे. पण अहंकारयुक्त आसक्ति सुटली म्हणजे तींच कर्मे बंधक होत नसल्यामुळें **आसक्ति** सोडणें हेंच काय तें यांतील मुख्य तत्त्व होय.

–गी.६८७

१००

एखादा मनुष्य जन्मल्यापासून मरेपर्यंत देवाचें स्मरण न करतां जसा मरावा तद्वत आमच्या देशांतील सुशिक्षित वर्ग जन्मापासून अखेरपर्यंत राजकीय चळवळींचा विटाळ न होता, पिढ्यान् पिढ्या मरत जाणार, अशी **इंग्रजसरकारची** योजना आहे.

–के.१९०५–४३

१०१

विद्या, नीतिमत्ता, धर्मनिष्ठा, व्यवस्थित आचरण आणि गृहस्थिति यांचा एकमेकांशी जो नित्यसंबंध असावा लागतो, व जो असल्याखेरीज राष्ट्रांतील विद्वान् लोक पुढारीपणा घेऊन जोरानें राष्ट्राचा उत्कर्ष करण्यास पात्र होत नाहींत तो संबंधच **इंग्रजी शिक्षणानें** पहिल्यानें तोडून टाकला.

–के. १९०१–१२–२–२

१०२

नुसत्या **इंग्रजी शिक्षणानें** दहापांच नव्या कल्पना मनांत शिरल्याबरोबर कोणताहि पुरुष समाजाचा पुढाकार घेण्यास पात्र होतो हीं कल्पनाच चुकीची होय. व या कल्पनेच्या पायावर ज्या चळवळींची इमारत उभारली गेली होती, त्या चळवळी केव्हांना केव्हां तरी खाली पडणें अगदीं स्वाभाविक होते.

–विष्णु. ११

१०३

इतिहास हा देशाच्या अवनत स्थितीमध्यें लोकांस समाधानवृत्ति प्राप्त करून देण्यास व पुढील काळ चांगला येईल या आशेवर दिवस कंठण्याचें सामर्थ्य आणण्यास एक प्रकारची शक्ति आहे.

–के. १९०५–१३–४–४

१०४

इतिहास व शास्त्र कोणाचे पक्षपाती नाहींत. त्यावरून निघणारीं प्रमेयें कोणास कडू लागोत किंवा गोड लागोत, जीं खरीं दिसतील तीं ओळखून त्यांचे अनुरोधानें आचरण ठेवण्यास आपण तयार असलें पाहिजे.

–के. १९०३–३२–४–५

१०५

कोणत्याहि लोकांचा अगर राष्ट्राचा परक्या लोकांनी लिहिलेला **इतिहास** कधींहि विश्वसनीय अथवा समाधानकारक असत नाहीं.

–के. १८९४–१८–३–१

१०६

इतिहासशास्त्रातींल कालमान हें पौराणिक कालमानाप्रमाणें किंवा भूगर्भशास्त्रांतील कालमानाप्रमाणें प्रचंड आहे.

–के.१९०१–१६–२–५

१०७

ऐतिहासिक लेख व त्यांजवरून लिहिलेला **इतिहास** यांमध्ये रसिक वाचकांचे दृष्टीनें जो भेद आहे, तो एखाद्या नाटकाचा प्रयोग रंगभूमीवर पाहणें व तेंच नाटक खोलींत बसून वाचणें यांमधील भेदाइतका आहे.

–के. १९०१–३०–२–३

१०८

तरुण पिढी तेजस्वी निपजण्यास जुन्या कागदपत्रांच्या साहाय्यानें लिहिलेल्या खऱ्या **इतिहासाचा** फार उपयोग होतो.

–के.१९१६–१९–२–३

१०९

इतिहासाचा योग्य उपयोग जाणून त्यापासून बोध घेतां येईल, बुद्धीला श्रेयस्कर वळण लागेल व अनुवंशिक संस्कार दृढ होऊन आपली बुद्धि भ्रष्ट होणार नाहीं अशाच दृष्टीनें **इतिहासाचा** अभ्यास झाला पाहिजे.

–के.१९१६–१९–२–४

११०

बुद्धि कायम राहील असें शिक्षण इतिहासवाचनानें मिळतें; बुद्धीला वळण लावणें हा **इतिहासाचा** खरा उपयोग होय.

–के. १९१६–१९–२–४

१११

कोणत्याही उदयोन्मुख राष्ट्राला आपल्या **इतिहासाचें** संशोधन करणें हें पहिलें काम असतें.

–के.१९१५–२०–२–१

११२

इंद्रियांचे योग्य संयमन गीतेस इष्ट आहे; पण हट्टानें किंवा जबरीनें इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तिहि अजीबात मारून टाकणें शक्य नाहीं असे येथें सांगणें आहे. उदाहरणार्थ–देह आहे तोंपर्यंत भूक, तहान इत्यादि धर्म प्रकृतिसिद्ध असल्यानें मनुष्य कितीहि ज्ञानी असला तरी भूक लागली म्हणजे तरी तो भिक्षा मागावयास बाहेर पडतो; म्हणून इंद्रियें जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां, योग्य संयमाने तीं आपल्या ताब्यांत ठेवून, त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें हेंच शहाण्या पुरुषाचें कर्तव्य होय. –गी. ६६

११३

मोठमोठ्या लढायांत शत्रूचा पराभव करून जय संपादन करणाऱ्या शूर पुरुषाची जी योग्यता आहे त्यापेक्षांहि **इंद्रियदमन** करून स्वार्थेच्छेचा लेशहि अंत:करणांत न शिरूं देणाऱ्या पुरुषाची योग्यता जास्त आहे.

–के. १९०१–१०–२–४

११४

इंद्रियनिग्रह म्हणजे कर्मेंद्रियांची एक प्रकारची तालीम आहे. या तालमेनें इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेविता येतात हें खरें; पण मनुष्याची वासनाच जर खोटी असेल तर इंद्रियें ताब्यांत असून उपयोग होत नाहीं. कारण वासना दुष्ट असल्यावर याच इंद्रिय निग्रहरत सिद्धीचा जारणमारणादि दुष्कृत्यें करण्यांत कित्येक लोक उपयोग करितात, असें आढळून येतें. म्हणून इंद्रियनिग्रहाबरोबरच वासनाही 'सर्वभूतस्थमातमानं सर्वभूतानि चात्मनि' या प्रमाणें शुद्ध पाहिजे.

–गी. ४५४

११५

मनोनिग्रहद्वारा **इंद्रियनिग्रह** हा सर्व साधनांचे मूळ होय. इंद्रियें विषयांत व्यग्र होऊन सैरावरा धांवत असलीं म्हणजे आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याची (वासनात्मक) बुद्धिच होऊं शकत नाहीं. बुद्धि नाहीं म्हणजे त्याबद्दल दृढ उद्योगहि होत नाहीं आणि मग शांति व सुखहि नाहीं.

–गी.६३९

११६

आपली बुद्धि सात्विक करणें हे प्रत्येकाचें काम होय; आणि **इंद्रियनिग्रहाखेरीज** तें काम होऊं शकत नाहीं.

–गी.१३९

११७

जगाचे व्यवहार निष्काम बुद्धीनें करितां यावे यासाठीं इंद्रियनिग्रहाचा अभ्यास करण्यास सांगितलें असून तो चालू असतां त्याबरोबरच निष्काम कर्मयोगहि यथाशक्ति प्रत्येकानें नेहमीं आचरला पाहिजे, पूर्ण **इंद्रियनिग्रह** होईपर्यंत वाट पहात बसूं नये, असा गीताचा उपदेश आहे.

–गी.२८०

११८

वैराग्य, इंद्रियदमन, शांति आणि दृढाभ्यास वगैरे साधनांनी **इंद्रियवर्गाचें** पूर्ण दमन केल्यावर मनुष्याच्या मनाची प्रवृत्ति संसाराकडे किंवा संसारिक कृत्याकडे सहसा होत नाही.

–के. १९०१–१०–२–४

११९

शरीर कृश करणारीं निराहारादि साधनें एकांगी अतएव त्याज्य ठरवून माफक आहार विहार आणि ब्रह्मज्ञान हेंच **इंद्रियनिग्रहाचें** उत्तम साधन होय असा गीतेचा सिद्धान्त आहे. – गी.६३७

१२०

मारूं देत; मला खुशाल मारूं देत. मी करीत आहें तें सत्कार्य आहे. मला कोण मारणार? आमचें रक्षण करण्यास **ईश्वर** समर्थ आहे.

–आ.आ.२–३७९

१२१

बंधन हा धर्म कर्माचा नसून मनाचा आहे, म्हणून व्यावहारिक कर्माच्या फलांत आपली जी आसक्ति असते, ती **इंद्रियनिग्रहानें** कमी कमी करून सदर कर्मे शुद्ध म्हणजे निष्कामबुद्धीनें करीत गेल्याने हळूहळू साम्यबुद्धिरूप आत्मज्ञान देहेंद्रियांत मुरून जातें व शेवटी पूर्ण सिद्धि प्राप्त होते.

–गी.२९८

१२२

सरकारनें मला जबर एकान्तवासाची सहा वर्षांची शिक्षा दिली; म्हातारा तुरुंगांत मरणार असेंहि त्यांस वाटलें असेल; परंतु **ईश्वर रक्षक** असल्यावर सरकार झालें म्हणून तरी तें काय करणार!

–आ.आ.२–३७९

१२३

सर्वव्यापी **ईश्वराकडे** जाण्यास ईश्वरानें एकच वाट ठेविली आहे हें म्हणणें ईश्वराच्या घराला रानटी मनुष्याच्या घराप्रमाणें एकच दरवाजा आहे, असें म्हणण्याइतकेंच उपहासास्पद आहे.

–धा–६१

१२४

ईश्वराला कमी दर्जाचा जोडीदार खपत नाहीं.

–धा–२७

१२५

बोकेसंन्यासी किंवा लबाड लोक सर्वत्र असतात म्हणून **ईश्वरभजनाची** योग्यता कमी समजणें म्हणजे उंदराच्या भयानें घर सोडून देण्याइतकेंच वेडेपणाचें आहे.

–के.१९०१–४०–२–५

१२६

देवाला माणसांचा विटाळ होतो असें म्हणणें म्हणजे ईश्वरानें मनुष्यें उत्पन्न केलींच नाहींत असें म्हणण्यासारखें आहे. व ज्याअर्थीं ईश्वरानें मनुष्यजात निर्माण केली आहे, त्या अर्थी प्रत्येक मनुष्याला **ईश्वरभक्तीचा** सारखाच अधिकार असला पाहिजे हें निर्विवाद आहे.

–धा.२२०

१२७

मनुष्य कितीहि कर्मवादी असला व मृत्पिंडाप्रमाणें आपल्या आयुष्याचा क्रम वाटेल तसा बनवितां येईल अशी जरी त्याची उमेद असली, तरी जगांतील पुष्कळ गोष्टी आपल्या हातच्या नसून कोणत्याहि कामांत यश अगर अपयश येणें हें बऱ्याच प्रसंगी या आपल्या हातीं नसलेल्या गोष्टीवर अवलंबून असतें हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. अशा स्थितींत ह्या बाह्य साधनांची सर्वांशी किंवा त्याहून कांहीं कमी प्रमाणानें अनुकूलता असणें हे **ईश्वरीकृपेचेंच** फल मानलें पाहिजे.

–के.ले. २–१

१२८

मोठ्या बुद्धीचा किंवा धैर्याचा पुरुष निपजणें व त्यास मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसलेल्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणें हें ईश्वरी कृपेचें लक्षण असून असले पुरुष भगवद्गीतेंतील सिद्धान्ताप्रमाणे **ईश्वरी अवतार** नाहींत असें म्हणणें कठीण आहे.

–के.ले. १–५४५

१२९

खरा **उत्सव** म्हणजे ज्यापासून आपल्या प्रगतीला मदत होते तो.

–आ.व.३५८

१३०

मोठ्या लोकांचे जे **उत्सव** होतात, ते त्यांच्या गुणांचा प्रसार व्हावा म्हणून होतात.

–आ.व.४४१

१३१

राष्ट्र कितीहि गरीब असो, कितीहि दरिद्री असो, कितीहि परतंत्र असो, पण त्याला जर **उत्सव** माहीत नसेल, नेहमींच्या राहणीपेक्षां अधिक उत्साहानें दिवस काढण्याची ज्यास पद्धत माहीत नाहीं, तर तें राष्ट्र पशूंचें होय, माणसांचें नव्हे.

–के. १९०६–३५–४–२

१३२

मनुष्य जात्याच **उत्सव**प्रिय आहे.

–के.१८९९–३९–३–१

१३३

राष्ट्रांत निपजलेल्या मोठमोठ्या लोकांचे **उत्सव** करण्यापासून राष्ट्रांतील लोकांचे कल्याण होतें हें निर्विवाद होय.

–के.१९००–१७–३–१

१३४

मेलेल्या राष्ट्राचें पुनरुज्जीवन करण्यास धार्मिक उत्सवांचा फार उपयोग होतो व जिवंत राष्ट्रांना हे **उत्सव** म्हातारपणापासून निर्भय ठेवतात.

–के.१९०७–३६–५–१

१३५

उत्सव व्यक्तिश: उपासनेकरितां नाहीं, सामाजिक धर्मबुद्धि जागृत करण्याकरितां आहे.

–के.१९००–३७–३–३०

१३६

आपल्या मनोवृत्ति उच्चतर्‌हेच्या बनतील असे उपाय योजणें, त्यांना उदात्त स्वरूप आणणें हा **उत्सवाचा** खरा हेतु आहे.

–आ.व.३५९

१३७

आमची धर्मबुद्धि जागृत रहावी, आमच्या नैतिक व राजकीय मनोवृत्ति जोमाच्या रहाव्यात, आमची राष्ट्रीयत्वाची ज्योत नेहमीं प्रकाश देणारी असावी, म्हणूनच आमच्या वाडवडिलांनी या **उत्सवाची** योजना केलेली आहे.

–के.ले.१–५६७

१३८

गुरुत्वाकर्षण किंवा सृष्टिरचनेंतील उत्क्रान्तितत्त्व, अथवा ब्रह्मात्मैक्य यांसारख्या **उदात्त कल्पना** शेंकडों वर्षांनी एखाद्या महात्म्यास सुचत असतात, म्हणून ज्या कालीं जो सामान्य सिद्धान्त किंवा व्यापक तत्त्व प्रचलित असतें तेवढ्यावरच भिस्त ठेवून आपलें प्रतिपादन करण्याची वहिवाट सामान्यत: सर्व देशांतील ग्रंथांतून आढळून येते.

–गी.१५२

१३९

एकाला दुसऱ्याचा स्वभाव मान्य नसल्यास त्यांच्यामध्यें सामाजिक प्रेमभाव कदाचित् राहणार नाहीं. पण राष्ट्रीय कार्याकरितां जेव्हां दोघांनी प्रयत्न करावयाचा आहे तेव्हां ''न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय:'' या **उदार मनोवृत्तीचा** आश्रय करूनच दोघांनींहि तो केला पाहिजे.

–के. १९१६–१९–४–३

१४०

इंजनाला जशी वाफ किंवा विद्युतयंत्रात जशी वीज तशी पुरुषांचे प्रयत्नांना **उत्साह** ही मोठी प्रेरक शक्ति आहे.

–के.१९०३–३७–४–३

१४१

आत्मिक बलाच्या साधनानें मनुष्य परमेश्वर बनूं शकतो. **उद्योग व निश्चय** हीं परमेश्वरप्राप्तीचीं दोन चाकें आहेत. दैव हें तिसरें चाक कोणी म्हणतात. पण तें मला आजपर्यंत आढळलें नाहीं. उद्योग करून यश आलें नाहीं तरीहि दैव नाहीं. दैव अनुकूल करून घेण्याकरितां पुन्हा उद्योग केला पाहिजे. उद्योगापुढें दैवाला केव्हां तरी माघार घ्यावीच लागते. उद्योग करा व स्वराज्य कसें मिळत नाहीं तें पाहूं हा निश्चय बाळगा. उद्योग झाला म्हणजे परमेश्वराचा पदर धरून त्याला विचारू! पण त्यापूर्वी उद्योग झाला पाहिजे.

–स्व.गी.७

१४२

उद्योगाचें फल अमुकच होईल ही गोष्ट आपले हातीं नाहीं; म्हणून ईश्वरावर भार टाकून संतोषानें काम करावें व ईश्वरेच्छेला शरण जाऊन कसाहि प्रसंग आला तरी त्यास तयार असावें यांतच मनुष्याचा मोठेपणा आहे.

–के.१९००–४०–५

१४३

डॉक्टरीचा धंदाच असा आहे कीं, त्यांत मनुष्याच्या मनांत असल्यास पुष्कळ लोकांवर **उपकार** करण्यास सांपडतें.

–के.१९००–३७–२–५

१४४

रड म्हणून सांगितल्यानें कोणी रडत नाहीं किंवा लढ म्हणून फुकाचा **उपदेश** केल्यानें कोणी लढत नाहीं; दोन्ही गोष्टींसाठी आंतड्याला पीळ पडून जिव्हाळ्याला चिमटा बसावा लागतो.

–के.१९०७–१०–५–१

१४५

कोणताहि **उपदेश** झाला तरी तो करण्यास कांही तरी कारण घडून यावें लागतें; आणि तो उपदेश सफल होण्यास शिष्याच्या मनांत सदर उपदेशाचें ज्ञान करून घेण्याची इच्छाहि प्रथम जागृत झालेली असावी लागते.

–गी.४४२

१४६

नवीन विचारास प्रत्यक्षत्वाचें स्वरूप देण्याचे वेळीं देशकालवर्तमान व समाजाची योग्यता या **उपाधींचा** (Conditions) विसर पडूं देणें अनिष्ट होय.

–के.१८९०–३२–२–५

१४७

उपासना म्हणजे, चिंतन, मनन किंवा ध्यान होय; आणि चिंतित वस्तूचें रूप नाहीं तर दुसरे कोणते तरी गुण मनाला कळल्याखेरीज मन चिंतन कशाचें करणार?

–गी.२०३

१४८

उपासनेला नेहमीं प्रत्यक्ष मूर्तिच डोळ्यांपुढें पाहिजे असें नाहीं. निराकार म्हणजे चक्षुरादि ज्ञानेंद्रियांना अगोचर अशा स्वरूपाची देखील उपासना होऊं शकत्ये. पण ज्याची उपासना करावयाची तो चक्षुरादि इंद्रियांना गोचर नसला तरी मनाला गोचर असल्याखेरीज त्याची उपासना होणें शक्य नाहीं.

–गी.२०३

१४९

कोणत्याही लोकांत ऐक्याची वृद्धि होण्यास जीं अनेक साधनें असतात त्यांपैकीच एक **उपास्य दैवत** असणें हें एक आहे.

–के.ले.१–४८७

१५०

उपासनेसाठीं व्यक्त स्वरूपाची भगवंतांनी गीतेंत प्रशंसा जरी केली आहे, तरी परमेश्वराचें श्रेष्ठ स्वरूप अव्यक्त म्हणजे इंद्रियांना अगोचर असून तो अव्यक्ताचा व्यक्त बनतो ही त्याची माया आहे; आणि ही माया तरून जाऊन अखेर तिच्या पलीकडच्या शुद्ध व अव्यक्त स्वरूपाचें ज्ञान झाल्याखेरीज मनुष्यास मोक्ष मिळत नाहीं असा गीतेचा सिद्धान्त आहे.

–गी.२०२

१५१

एकनिष्ठ माणसांनींच आपल्या **एकनिष्ठव्रतानें** मोठीं कार्ये केलेलीं आहेत हें जगास सांगण्यास इतिहास उभा आहे.

–आ.आ. १–२०२

१५२

भिन्न भिन्न कारणांमुळे एकाच विषयावर दोघांचे **एकमत** असूं शकेल; पण तेवढ्यामुळें ते दोघेहि सर्व बाबतीत एक आहेत असें म्हणणें म्हणजे सर्व नद्या समुद्रास मिळतात म्हणून त्या सर्व गंगा आहेत असें म्हणण्यासारखे आहे.

–के. १८९५–४३–३–१

१५३

सर्व लोकांच्या आदरास पात्र झालेल्या जितक्या अधिकाधिक वस्तु असतात त्या मानाने **एकराष्ट्रीयत्वाची** कल्पना अधिकाधिक दृढ होत जाते हें तत्त्व निर्विवाद आहे. व राष्ट्राचे जे खरे हितकर्ते आहेत ते अशीच कांही रचना करतात कीं, ज्यामुळें सर्वांची अंत:करणें एका गोष्टीकडे लागून लोकांस आपण एक राष्ट्रातील व्यक्ति आहों असें वाटूं लागावें.

–के.ले.१–५३२

१५४

जिल्ह्याजिल्ह्यांतून लहान लहान नवे धंदे लोकांस शिकविण्याकरितां किंवा बुडत चाललेले धंदे सुधारण्याकरितां ज्या शाळा पाहिजेत त्या निघाल्यांखेरीज देशाची **औद्योगिक उन्नति** कधींहि व्हावयाची नाही.

–के. ले.–४–९५

१५५

देशाची कायमची व खरीखुरी अशी **औद्योगिक** व सांपत्तिक भरभराट होण्यास देशी मजुरांखेरीज स्वदेशी भांडवल व स्वदेशी इंजिनीयराचें कौशल्य यांचाहि उपयोग करून घेतला पाहिजे.

–के.१९०३–५–५–१

१५६

आपलें **अंत:करण** जोंपर्यंत शुद्ध आहे तोंपर्यंत कशाचीहि भीति बाळगण्याची जरूर नाहीं.

–के.ले.२–११

१५७

ज्याचें मन किंवा **अंत:करण** शुद्ध तोच पुरुष उत्तम म्हणावयाचा. किंबहुना अंत:करण निर्मल, निर्वैर व शुद्ध नसतां केवळ बाह्य कर्मांच्या हिशेबी तारतम्यांत गुंतून, त्याप्रमाणें वागणारा पुरुष ढोंगीहि बनण्याचा संभव आहे.

–गी.४०२

१५८

ज्यावेळीं एखादा देश उदयास येतो त्यावेळीं लोखंडी शस्त्रांपेक्षां लोकांची **अंत:करणरूपी** शस्त्रें अधिक काम करतात.

–के. १९०७–३–४–४

१५९

नुसत्या बुद्धीनें मनुष्य कांही मनुष्य होत नाहीं. Inspriation स्फूर्ति ही नेहमी **अंत:करणालाच** येते आणि आत्म्याचें खरें स्वरूप त्यांतच आहे, बुद्धींत नाहीं. यामुळेंच पाश्चात्त्य तत्त्ववेत्ते चुकतात. विश्वांतलीं खरीं कोडीं केवळ बुद्धीनें सुटत नाहींत. त्याला अंत:करणच लागतें. गीतेंतील कांही प्रसंग, कांही तत्त्वें अंत:करणानेंच समजतात, एऱ्हवीं नाहीं.

–स्व.मो.(३) १७

१६०

कोणत्याहि मनुष्याची योग्यता धंद्यावर अगर जातीवर अवलंबून नसून सर्वस्वीं त्याच्या **अंत:करणाच्या** शुद्धीवर अवलंबून असते.

–धा.१५५

१६१

राष्ट्राच्या अभ्युदयाची अंतिमांतली **अंतिम मर्यादा** काय असावी, याबद्दल कोणीहि निर्बंध करणें शक्य नाहीं आणि योग्यहि नाहीं.

–के. १९०८–७–४–५

१६२

कायद्याच्या मर्यादेंत होईल तितकें अत्युच्च **अंतिम साध्य** लोकांपुढे ठेवणें हेंच खऱ्या देशभक्ताचें कर्तव्य होय.

–१९०८–९–४–३

१६३

अंतिम साध्याबद्दलचा तंटा, मालक पैहि देत नसतां, यजमानाला लाख रुपये मागावे का कोट रुपये मागावे, याबद्दलच्या भिक्षेकऱ्यांच्या तंट्यासारखा आहे.

–व्या.२–९१

१६४

समोर **अंधार** दिसत असला तरी त्यापलीकडे उजेड आहे हें लक्षांत ठेवा.

–व्या.२–१५२

१६५

बलिष्ठ व निर्बल यांच्यात **करार** होत नाहीं.

–व्या.१–६

१६६

स्वत:स कांहीं बंधनें लावून घेऊन इमानें इतबारें तीं पाळण्याचा प्रयत्न करण्यास एक प्रकारचा **करारीपणा** लागतो.

–के. १९००–४६–२–४

१६७

एकदां शिपायाचा पेशा पत्करला म्हणजे मग धन्याकरितां इमानानें प्राण जाईपर्यंत लढणें हें खऱ्या **शिपायाचें कर्तव्य** होय.

–के. १९०५–२–५–४

१६८

ज्याच्या अंगात **करारीपणा** आहे ते कधींहि उपाशी मरत नाहींत.

–व्या.२–७९

१६९

कर्तव्य करीत असतांना कोठेंहि आणि केव्हांहि मृत्यु आला तरी तो काशीक्षेत्रांतील मरणाप्रमाणें मोक्षप्रदच होतो.

–आ.आ.१–३८

१७०

स्वत:चें पवित्र **कर्तव्य** करतांना जर निरुपायास्तव कोणाच्या मनास वाईट वाटलें तर त्याचा विधिनिषेध मानण्याची काय जरूर आहे?

–के.१९०५–३९–४–५

१७१

'मला दोन लाख रुपये मिळाले म्हणजे मी अमुक करीन' असें म्हणणारे पुष्कळ लोक असतात. अर्थात् त्यांची प्रीतीहि कांही विशिष्ट कामापेक्षा दोन लाखांवर जास्त असते. अशा लोकांच्या हातून किंवा लोकांस दाखविण्याकरितां स्वार्थत्याग करणाऱ्या लोकांच्या हातून कांहीएक व्हावयाचें नाहीं. याकरितां स्वार्थापेक्षा **कर्तव्य** जास्त प्रिय वाटणारी जितकी मंडळी देशांत निघेल तितकी चांगली.

–विष्णु.२०

१७२

पुढचे पडले तर मागच्यांनी आपलें **कर्तव्य** बजावणें यांतच खरें समाधान आहे, रडण्यांत नाहीं! –के.१९१५–८–६–३

१७३

कर्तव्यजागृति ज्याच्या ज्याच्या मनांत ज्या ज्या क्षणीं होईल त्या त्या क्षणीं त्यानें आपलें **कर्तव्य** बजावण्यास निरलसपणानें स्वार्थत्याग करून आणि आपणावर किंवा आपल्या कुटुंबावर संकट येणार किंवा येतील याची पर्वा न करितां, परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून निष्कामबुद्धीनें लागलें पाहिजे.

–गां. ११

१७४

कर्तव्याचा मार्ग कित्येक प्रसंगी कठीण असतो खरा; पण तो मार्ग कोणता याबद्दल कधींच शंका नसते; व त्या मार्गाचे आक्रमण करीत असतां, प्रसंगविशेषीं चांगल्या ठिकाणींहि ठेंच लागण्याचा संभव असतो.

–के.ले.२–२

१७५

निर्वाहाचें साधन प्रत्येकास पाहिलेंच पाहिजे. पण त्याची सोय झाल्यावर 'शती दशशतं सोऽपीह लक्षं' या न्यायानें आपली आशा अनावर वाढवून **स्वकर्तव्यास** विसरणारे पुष्कळ गृहस्थ आमच्यांत आहेत ही मोठ्या दु:खाची गोष्ट आहे.

–विष्णु.२०

१७६

हा दुर्लभ पण नाशवंत मानवदेह खर्ची घालून यापेक्षांहि अधिक शाश्वत अशी एखादी वस्तु जेव्हां प्राप्त करून घ्यावयाची असते तेव्हां उदाहरणार्थ, देशासाठीं, धर्मासाठीं, सत्यासाठीं, आपला बाणा, व्रत किंवा ब्रीद राखण्यासाठीं, अब्रूसाठीं, यशासाठीं अथवा सर्वभूतहितार्थ अनेक महात्म्यांनी अनेक प्रसंगीं या तीव्र **कर्तव्याग्नींत** आनंदानें आपल्या प्राणांचीहि आहुति दिलेली आहे.

–गी.४१

१७७

सर्व कामें भिन्न भिन्न राखून एकमेकांत मिसळूं न देतां, पृथक् पृथक् उरकून टाकणें याच मार्गानें **कर्ते पुरुष** जात असतात.

–के. १८९६–३९–२–४

१७८

असें करावें कां तसें करावें, असल्या शुष्क वाटाघाटींनें ज्यांना पछाडलेलें आहे, व इतरांची कृति जोरांत असतांना द्विधा मन होऊन कोणताच निर्णय ज्यांच्या बुद्धीला करतां येत नाहीं तें **कर्तेपणास** कायमचे आंचवले म्हणून समजावें!

–के. १९०८–१६–४–२

१७९

कोणत्याहि देशांतील लोकांत कांही गुण व कांही अवगुण हे सांपडावयाचेच, परंतु सर्व अवगुण नाहींसे होईपर्यंत वाट न पाहतां ते कह्यांत ठेवून राष्ट्रातील गुणांचाच उत्कर्ष करण्याचें ज्यांच्या अंगी सामर्थ्य आहे तेच खरे **कर्ते पुरुष** होत.

–के.१८९३–२०–२–३

१८०

केवळ उत्कट इच्छेनें कामें होत नसतात, तर **कर्ते पुरुष** पुढें यावे लागतात.

–के. १९०६–२२–५–२

१८१

मुक्तीसाठी **कर्म** सोडण्याची किंवा सांख्य म्हणतात त्याप्रमाणें कर्मसंन्यासरूप वैराग्याची जरूर नाहीं; इतकेंच नव्हे तर या कर्मभूमींत कर्माचा पूर्ण त्याग करणें शक्यहि नाहीं.

–गी.३१८

१८२

कर्मबंधांतून सुटका होण्यास **कर्म** सोडणें हा मार्ग नसून ब्रह्मात्म्यैक्यज्ञानानें बुद्धि शुद्ध ठेवून परमेश्वराप्रमाणें वागत गेल्यानें अखेरीस मोक्ष मिळतो; कर्म सोडणें हा भ्रम आहे; कारण कर्म कोणालाच सुटत नाहीं.

–गी.२७४

१८३

जसें करावें तसें भोगावें हा नियम केवळ एका व्यक्तीसच लागू आहे असें नाहीं. एका मनुष्याप्रमाणेंच एका कुटुंबास, एका जातीस, एका राष्ट्रास किंबहुना सर्व जगास आपापलें **कर्म** भोगिल्याखेरीज सुटका नाहीं. आणि प्रत्येक मनुष्याचा ज्या अर्थीं कोणत्या तरी कुटुंबांत, ज्ञातींत किंवा देशांत समावेश झालेला असतो त्या अर्थी आपल्या स्वत:च्या कर्माचीच नव्हे तर कुटुंबादिकांच्या सामाजिक कर्माचीं फलेंहि प्रत्येक मनुष्यास अंशत: भोगावीं लागत असतात.

–गी. २६७

१८४

माया, नामरूपें व **कर्म** हीं तिन्ही मुळांत एकस्वरूपीच आहेत.

–गी.२५९

१८५

सगुण म्हणजे नामरूपात्मक आणि नामरूपात्मक म्हणजे **कर्म** किंवा कर्माचा परिणाम होय.

–गी.२६३

१८६

कर्म थोडें करा किंवा ज्यास्त करा तें कधीं फुकट जात नसतें. कर्माची सारखी वृद्धिच होत असते, हा सिद्धान्त लक्षांत ठेवाल तर बरेंच कार्य होईल.

–स्व.मो. १६

१८७

कोणत्याहि कारणानें कां होईना जें **कर्म** एकदा आपलें म्हणून पत्करिलें तें कितीहि कठिण वा अप्रिय असलें तरी, आसक्ति सोडून केलेंच पाहिजे. कारण मनुष्याचा लहानमोठेपणा धंद्यावर अवलंबून नसून ज्या बुद्धीने तो सदर धंदा अगर कर्म करितो त्या बुद्धीवर त्याची योग्यता अध्यात्मदृष्ट्या अवलंबून आहे.

–गी.८४५

१८८

सोडणें, धरणें आणि चालूं ठेवणें ह्या क्रियांत मला आतां कांही अंतरच कळत नाहीं. **कर्म** करितां करितां मरण येणें एवढेंच मला आता कळतें, व हीच स्वर्गप्राप्ति आहे, होय कीं नाही?

–आ.आ.२–४५०

१८९

कर्माकर्माच्या विवंचनेंत अनेक अडचणी उद्भवतात, म्हणून **कर्म** सोडून देणें युक्त नसून, जेणेंकरून जगांतील कर्मांचा लोप न होतां त्यांचे पाप किंवा बंधन मात्र आपणांस लागणार नाहीं, अशा प्रकारचा योग म्हणजे युक्ति शहाण्या पुरुषानें स्वीकारली पाहिजे.

–गी.५३

१९०

ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें साधन असलें तरी कर्मशून्य रहाणें कधींच शक्य नसल्यांमुळे त्याचें बंधकत्व नाहींसें होण्यास आसक्ति सोडून ती करणें जरूर वाटतें. यासच **कर्मयोग** म्हणतात.

–गी.६४५

१९१

गीतेंत **कर्मयोग** गौण आणि संन्यास मुख्य समजणें म्हणजे यजमानास त्याच्याच घरांत पाहुणा ठरवून पाहुण्यास यजमान करण्याइतकेंच असंमजपणाचें होय.

–गी. ४६६

१९२

कर्मयोग हेच इहलोकी व परलोकीं उन्नतीचे साधन आहे.

–के. १९१७–२१–४–२

१९३

चित्तशुद्धीसाठी स्वधर्माप्रमाणें वर्णाश्रमविहित कर्में करून ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोक्षासाठीं शेवटीं सर्व कर्मे सोडून संन्यास घेणें यास सांख्य, आणि कर्मे कधीहि न सोडिता शेवटपर्यंत तींच निष्काम बुद्धीने करीत रहाणें यास योग किंवा **कर्मयोग** असें म्हणतात.

–गी.४४४

१९४

विद्या व अविद्या, कर्म व ज्ञान या दोहोंतील गुण एकत्र करून **कर्मयोग** होतो व त्याच्या आचरणानें उभय लोकांची प्राप्ति होते.

–के. १९१७–२१–४–२

१९५

सर्वच कर्ममार्गी खरे; पण पाश्चिमात्य कर्ममार्गी सुखेच्छु अथवा दुःख निवारणेच्छु–कांही म्हटलें तरी इच्छु अर्थात सकाम, आणि गीतेतील कर्मयोगी नेहमीच फलाबद्दल निष्काम असतो, किंवा हाच अर्थ दुसऱ्या शब्दांनी व्यक्त केला तर गीतेंतील **कर्मयोग** सात्त्विक आणि पाश्चिमात्य कर्मयोग राजस असा या दोहोंमध्ये शुद्ध नीतिदृष्ट्याहि फरक आहे.

–गी. ४९४

१९६

माझी दृढ भक्ति करून मत्परायण बुद्धीनें स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलीं कर्मे करीत जा म्हणजे इहलोकीं व परलोकीं उभयत्र तुमचें कल्याण होईल, भिऊं नका, असें अर्जुनाला निमित्त करून भगवान् अखेर सर्वांसच आश्वासन देत आहेत. यासच **कर्मयोग** असें म्हणतात. व हेंच सर्व गीताधर्माचें सार होय.

–गी.– ८५०

१९७

कर्मयोग एकसारखा चालवीत असतां थोडावेळ नित्य किंवा मधून मधून कांही काल एकांताचें सेवन करणेंहि जरूर पडतें. पण त्यासाठी जगाचे व्यवहार सोडावे असें भगवान कोठेंहि सांगत नाहींत.

–गी.२८०

१९८

ज्ञानोत्तर (आधीं नव्हे) कर्मसंन्यास करणें किंवा **कर्मयोग** स्वीकारणें हे दोन्ही मार्ग मोक्षदृष्ट्या जरी एकाच योग्यतेचे असले तरी लोकव्यवहारदृष्ट्या विचार करिता संन्यास बुद्धींत ठेवून म्हणजे बुद्धि निष्काम करून देहेंद्रियांमार्फत आमरणान्त लोकसंग्रहकारक कर्म करीत रहाणें, हा मार्गच सर्वांत श्रेष्ठ होय.

–गी.३०७

१९९

आपल्याजवळ जें कांहीं थोडेंबहुत भांडवल असेल तेवढ्यावरच प्रथम व्यापार सुरू करून हळूहळू त्या व्यापारानेंच जसा एखादा व्यापारी अखेर अपार संपत्ति मिळवितो तद्वतच गीतेंतील **कर्मयोगाची** गोष्ट आहे; आपणांस शक्य तेवढा इंद्रियनिग्रह करून प्रथम कर्मयोगास सुरुवात करावी लागते व त्यानेंच अखेर इंद्रियनिग्रहसामर्थ्य प्राप्त होत असतें.

–गी.२८०

२००

कर्मविपाकाचा पहिला नियम असा आहे कीं, कर्माला एकदां सुरुवात झाली म्हणजे त्याचा व्यापार किंवा खटाटोप पुढें एकसारखा अखंड चालू राहतो; व ब्रह्मदेवाचा दिवस संपून सृष्टीचा संहार झाला तरीहि हें कर्म बीजरूपानें शिल्लक राहून पुन्हा सृष्टीचा आरंभ होऊं लागला म्हणजे त्याच कर्मबीजापासून पुनः पूर्ववत् अंकुर फुटूं लागतात.

–गी.२६२

२०१

तुम्ही आपल्या **कर्माचा** पडदा जर स्वच्छ कांचेसारखा कराल तर त्यांतून परमेश्वर दिसेल, तो गोणपाटाचा कराल तर त्यांतून परमेश्वर दिसावयाचा नाही.

–व्या.१–४८

२०२

खुद्द परमेश्वर ज्याप्रमाणें कर्मे करितो त्याप्रमाणें जीवनमुक्तानेंहि निष्कामबुद्धीनें लोकसंग्रहार्थ आमरणान्त सर्व व्यवहार करणें अधिक श्रेयस्कर होय, निष्कामत्वाचा व **कर्माचा** विरोध नाहीं, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे.

–गी.२९७

२०३

ब्रह्मस्वरूपाचा बोधक जो सर्वमान्य संकल्प 'ॐ तत्सत्' त्यांतच निष्कामबुद्धीनें, किंवा केवळ कर्तव्य म्हणून, केलेल्या सात्विक कर्मांचा आणि शास्त्राप्रमाणें सद्बुद्धीनें केलेल्या प्रशस्त कर्माचा किंवा सत्कर्माचा समावेश होतो. बाकीचीं कर्में फुकट होत. ब्रह्मनिर्देशांतच ज्या **कर्माचा** समावेश होतो आणि ब्रह्मदेवाबरोबरच जें कर्म उत्पन्न झालें व जें कोणालाहि सुटलें नाहीं तें सोडून द्या, असें म्हणणें योग्य नव्हे.

–गी.८२५

२०४

माझ्या प्रत्येक **कर्माचें** फल मला कधीं तरी भोगावें लागेल ह्यासारखी नीतीला उत्तेजक दुसरी कोणतीच कल्पना होणार नाही.

–क. १८९३–१६–२–४

२०५

कर्माचा विंचू कधींच ठार मरत नाहीं. यासाठीं तो जेणेंकरून निर्विष होईल अशी युक्ति म्हणजे **कर्माच्या** ठिकाणी असलेली आपली आसक्ति सोडणें ही होय, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे.

–गी.६४५

२०६

एखाद्या कापडाचा रंग (राग) काढून टाका असें म्हटल्यानें त्या कापडाचा नाश, केला पाहिजे असें ज्याप्रमाणें होत नाहीं, त्याप्रमाणें **कर्माच्या** ठायीं काम, संग किंवा राग म्हणजे प्रिति ठेवूं नये असें म्हटल्यानें तीं कर्मेच सोडून द्यावीं असें होत नाहीं.

–गी. ३२५

२०७

परमेश्वराच्या इच्छेनें जगांतील कर्माला केव्हां आरंभ झाला किंवा तदंगभूत मनुष्य पहिल्यानें कर्माच्या तावडींत कसा सांपडला याचें उत्तर देणे जरी आमच्या बुद्धीस शक्य नसलें, तरी कर्माचे पुढील परिणाम म्हणजे फलें केवळ कर्माच्या कायद्यांनीच उत्पन्न होत असतात असें आढळून येत असल्यामुळें, जगाच्या आरंभापासून प्रत्येक प्राणी नामरूपात्मक अनादि **कर्माच्या** कैदेंत पडल्यासारखा झालेला आहे एवढें आमच्या बुद्धीनें आम्हांस निश्चित करितां येतें.

–गी.२६४

२०८

लंगडा व आंधळा यांची जोडी जमल्यावर आंधळ्याच्या खांद्यावर लंगडा बसून दोघेहि ज्याप्रमाणें वाट चालूं लागतात, त्याप्रमाणे जड प्रकृति व सचेतन पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे सृष्टींतील **कर्में** सुरू होत असतात.

–गी.१६१

२०९

घाटांतून एकदां एका कुशल इंजिनियरानें आगगाडीची लाईन मारल्यानंतर त्यांत सुधारणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले तरी मूळ इंजिनियराच्या **कल्पकपणास** कमीपणा येत नाहीं.

–के.१९०१–४–२–५

२१०

कांटा कांट्यानेंच काढला पाहिजे, तो चिंधीच्या बोळ्याने निघत नाही.

–के.१९०४–२२–४–५

२११

आनंद झाला असतां हंसणें व दुःख झालें असतां रडणें या निवळ माकडचेष्टा आहेत असें समजून आपण आपले **काम** अखंड करीत राहिलें पाहिजे.

–आ.आ. १–२५४

२१२

काम व क्रोध हे शत्रु खरे, पण केव्हां? अनावर राहूं दिल्यास. सृष्टिक्रम चालू राहण्यास योग्य मर्यादेचे आंत त्यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. सर्व सुधारणा म्हटली म्हणजे या प्रबळ मनोवृत्तींस आळा घालणें हीं होय; समूळ नाश करणें ही नव्हे.

–गी. ४६

२१३

राजाचा शब्द **कायदा** होईल, पण नीति होऊं शकत नाही.

–के. १९०६–१९–४–३

२१४

कायदा जितका अधिक कडक तितकी तो चुकविण्याची बुद्धि अधिक होत असते.

–व्या. १–५८

२१५

नवीन **कायदा** केल्यानें नवीन पद्धतीचा बेकायदेशीरपणा नाहींसा होईल. पण त्यांतील अन्याय नाहींसा होत नाहीं.

–के.ले.२–२५०

२१६

कायदा कितीहि कडक असला तरी जर तो अन्यायाचा आहे तर त्याचा प्रतिकार करण्यास कडक उपायांचीच योजना केली पाहिजे.

–के.ले. १–५१०

२१७

कायदा प्रजाजनापैकीं प्रत्येकाचें तोंड, हात वगैरेंचे बाह्य व्यापार नियंत्रित करूं शकेल; प्रजेच्या अंत:करणांतील विचार किंवा विकार त्यानें नियंत्रित होत नाहींत.

–के. १९०६–८–४–२

२१८

कायदा हा अत्युच्च प्राप्तव्याला लागू होत नाहीं, तर आपलें प्राप्तव्य प्राप्त करून घेण्याकरितां ज्या साधनांचा उपयोग आपण करूं त्या साधनांना मात्र कायदा लागू होत असतो.

–व्या.१–११५

२१९

जो **कायदा** आपल्याला जुलमी वाटतो तो न मानणें हें प्रजेचें काम आहे.

–व्या. १–५९

२२०

कायदा, नीति आणि व्यवहार यांच्या मर्यादा भिन्न भिन्न आहेत; व एखादी गोष्ट यांपैकी एका दृष्टीनें अशास्त्र असली तरी ती दुसऱ्या बाजूनें नेहमीं तशीच असली पाहिजे, या म्हणण्यांत जीव नाहीं.

–के.१९०७–३३–५–१

२२१

हे दिवस दांडगाईचे नाहींत, **कायद्याचे** आहेत हें रयत व सरकारी अंमलदार या दोघांनीहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

–के.ल.१–५८८

२२२

कायद्याचा अंमल शरीरावर चालतो, मनावर चालूं शकत नाहीं.

–व्या.२–१२२

२२३

हें राज्य **कायद्याचें** आहे, दांडगाईचें नव्हे. राजकीय भांडण झाले तरी कायदेशीर भांडावयास पाहिजे; तसें आपण भांडूं तेव्हांच आपणास काहीं हक्क मिळतील.

–के.ल.१–५९०

२२४

आम्ही छातीठोकपणांने जनतेचें आचार–विचार–स्वातंत्र्य **कायद्याच्या** निस्सीम टोंकापर्यंत नेऊन भिडविलें पाहिजे.

–आ.आ.१–९३

२२५

ज्या समाजांत आपणांस रहावयाचें आहे त्याच्या समजुतीविरुद्ध जी गोष्ट आपणांस करवत नाहीं ती त्याच्यावर **कायद्याने** लादणें अगदीं सर्वथा भित्रेपणाचें काम आहे.

–के.१८९०–४३–३–३

२२६

मेलों तरी बेहेत्तर; पण **कायद्यानें** दिलेल्या सवलतीचें पुरें माप आम्ही आपल्या पदरांत पाडून घेऊं असा लोकांनी निश्चय केला पाहिजे.

–के.ले.१–५९२

२२७

मनुष्यमात्राचे सर्व व्यवहार **कायद्याने** नियंत्रित होऊं शकत नाहींत व करणेंहि इष्ट नाहीं. शिष्टाचाराचा प्रकारहि त्यांतलाच आहे.

–के.ले.१–३११

२२८

मनुष्य कितीहि बुद्धिमान् असला आणि त्याला गरीब लोकांचे हाल कसे होतात याचें पूर्ण ज्ञान असलें तरी त्याच्या अंगांत जर **कारुण्यवृत्ति** जागृत नसेल तर गरिबाला मदत करण्याची इच्छा त्याला कधींच होणार नाही.

–गी. १३३

२२९

पिनलकोड हा मारका मास्तर होय; पण **कीर्तनकार** हे सामोपचारानें शिक्षण देणारे गुरू होत.

–प.४

२३०

कीर्तनसंस्था कांही सामान्य संस्था नव्हे; शाळेंतील शिक्षक किंवा वर्तमानपत्रकार यांच्यापेक्षाहि **कीर्तनकाराचा** अधिकार मोठा आहे. कारण समाजास वळण लावून देणें हें कांही लहानसहान काम नव्हे.

–प.१५

२३१

हल्लींचा श्रोतृसमाज पाश्चात्त्यपद्धतीनें सुसंस्कृत असल्यामुळें त्यावर जर **कीर्तनकाराला** आपली छाप पाडावयाची असली तर ती नव्या संस्कृतीच्या द्वारेंच पाडली पाहिजे.

–प.१२

२३२

समाजशिक्षण हें कीर्तनकाराचें मुख्य कर्तव्य आहे, म्हणून समाज जेथें पालटला किंवा समाजाला प्रस्तुतकाळीं ज्याप्रमाणें शिक्षण मिळत आहे त्याला धरूनच **कीर्तनकारानें** आपल्या कीर्तनाचा रंग उठवला पाहिजे, आणि हा फरक केवळ सामाजिक आणि नैतिक निरूपणांतच नव्हे तर धार्मिक निरूपणांतहि करणें जरूर आहे.

–प.१२

२३३

धर्माचा व नीतीचा उपदेश हा **कीर्तनाचा** आत्मा होय. गायनवादनाची जोड ही जेवणाच्या वेळीं उदबत्त्या लावण्याप्रमाणें आहे.

–प.४

२३४

कीर्तनाचा पूर्वरंग साधनकोटींतील लोकांना उपयोगी पडेल असा दाखविला जाऊन तो उज्ज्वल स्वरूपाचा व प्रवृत्तिपर असा असावा.

–प.११

२३५

आपद्धर्म म्हणून कां होईना इंग्रजीसारख्या पाश्चात्त्य भाषेचें अध्ययन करून त्यांतील धार्मिक व नैतिक ज्ञानभांडार श्रोतृवर्गास खुलें करून देऊन तद्द्वारा हिंदु धर्माची महती स्थापन करणें हें हल्लींच्या काळीं उत्तम **कीर्तनकाराच्या** लक्षणांपैकीं एक लक्षण समजण्यास हरकत नाहीं.

–प. १४

२३६

विद्या, विवेक, वैराग्य, निःस्पृहता व लोककल्याणाची प्रबल इच्छा हे **कीर्तनकाराचे** मुख्य गुण होत.

–प.४

२३७

दिवसभर संसारांत गढलेल्या लोकांचे लक्ष हरिकथानिरूपणानें परमेश्वराकडे लावणें हें **कीर्तनाचें** पहिलें स्वरूप होय.

–प.९

२३८

संसारी मनुष्याच्या मनांत परमेश्वराबद्दल व धर्माबद्दल उदात्त विचार जागृत करणें हे **कीर्तनाचें** ध्येय होय.

–प.४

२३९

सूर्याचे किरण जमिनीवर पोंचणे अगर न पोंचणें हें बऱ्याच अंशी **कोरड्या अभ्रांच्या** हातांत असतें!

के.१८९३-३-२-५

२४०

हल्लीं जे **कृत्रिम उच्चनीच भाव** आहेत ते नष्ट झाले पाहिजेत व कालांतरानें ते होणारच.

–के. १९२०-१०-५-५

२४१

आपलीं शस्त्रास्त्रे शत्रूंस दाखवून मग त्यांत यशस्वी होणें यांतच तर खरें पौरुष व युद्ध-**कौशल्य** आहे!

–आ.आ.१-१९८

२४२

साधूपणानें दुष्टाच्या दुष्ट कृत्याचें निवारण होत नसेल किंवा सामोपचाराचें व शिष्टाईचें म्हणणें या दुष्टांस पसंत नसेल तर **''कंटकेनैवकंटकं''** या न्यायानें पोटीसानें बाहेर न पडणारा कांटा अखेर साध्या किंवा लोखंडी कांट्यानें म्हणजे सुईनेंच बाहेर काढणें जरूर आहे. -गी. ३९५

२४३

सृष्टिक्रमांत एखादी अवाढव्य अदलाबदल किंवा **क्रांति** जेव्हां व्हावयाची असते तेव्हां तिचें दिग्दर्शन अल्प गोष्टीनें पूर्वीच होऊन चुकते.

-के.ल.१-४५८

२४४

मनुष्य एकदां **क्रोधवश** झाला म्हणजे तो काय करील आणि काय न करील याचा नेमच राहत नाही.

के.१९१९-४९-४-२

२४५

शिक्षण जितकें सुगम व सुलभ करतां येईल तितकें करणें हेंच खाजगी **शाळांचे** मुख्य कर्तव्य आहे.

-के.१८९६-३१-२-४

२४६

प्राचीन काळीं प्रत्येक **खेडेगांव** म्हणजे एक लहानशी :स्थानिक स्वराज्याची संस्थाच होती.

-के.१९०३-४५-४-४

२४७

केवळ **गतानुगतिकत्व** हा जसा दोष आहे, तसाच लोकप्रिय गोष्टींचा विनाकारण तिरस्कार करणें हाहि पण तितकाच मोठा दोष होय.

-के. १९०४-२-४

२४८

गनिमी काव्याची लढाई म्हणजे आंधळ्या कोशिंबिरींतील पाठशिवणीच्या डावाची थोरली नक्कल आहे.

-के.१९०२-२८-४-५

२४९

गनिमी काव्याचा आश्रय केला असतां, एक दहांना भारी होतो.

-के.१९०२-२४-४-५

२५०

गनिमी काव्याच्या लढाईचे वेळीं योद्ध्याच्या प्रधानअंगाची खरी परीक्षा होते व त्यामुळे संग्रामदेवतेचें शाश्वत स्वरूपहि नजरेस पडते.

-के.१९०२-२४-४-४

२५१

गणिताची ज्याला गोडी नाहीं किंवा गणितांत ज्याचें डोकें शिरत नाहीं त्याची विचारसरणी एक प्रकारें अपक्व (Defective) राहते. गणिताच्या योगानें विचारांची सांखळी अत्रुटित व सुसंबद्ध होते.

-आ.आ.१-७९

२५२

गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा लाभ करून देणें हें पवित्र कर्तव्य आहे.

-के.१९१८-१३-२-५

२५३

गरीब परंतु बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांस अधिक उत्तेजन दिल्यानेंच देशांत विद्येची अभिवृद्धि जास्त होण्याचा संभव आहे.

-के.१९०२-३३-४-५

२५४

गायनाभिरुचि ही मनुष्याच्या अंत:करणांतील एक नैसर्गिक व उदात्तवृत्ति असून तिची वृद्धि झाल्यानें त्याच्या एकंदर स्वभावावर व आचरणावर उदात्त परिणाम झाल्याशिवाय रहावयाचा नाही.

-के.१८९२-३४-२-५

२५५

इतर नैसर्गिक मनोवृत्तींप्रमाणे **गायनाभिरुचीसहि** चांगले वळण देणें हें सुशिक्षणाचें एक प्रधान अंग आहे.

-के.१८९२-३४-२-५

२५६

ब्रह्मविद्यामूलक भक्ति गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, इतकेंच नव्हे तर त्याबरोबर तितक्याच योग्यतेचा निष्काम-कर्मयोगहि आवश्यक म्हणून प्रतिपादिला असल्यामुळे **गीता** हें ब्रह्मविद्यामूलक भक्तिसहचारी नीतिशास्त्र होय असें माझें मत आहे.

-के.१९१४-३७-७-१

२५७

हवेंत ज्याप्रमाणें ऑक्सिजन, हैड्रोजन व नायट्रोजन असतात, पण त्यांचे मिश्रण जसें निराळेंच असतें, त्याप्रमाणें ज्ञान, भक्ति व कर्म या तिहींची गोष्ट आहे. यांचा मेळ **गीता** घालते.

-स्व.मो.६६

२५८

महाभारत हा ग्रंथ विस्तीर्ण असल्यामुळें त्यांत मधून मधून दुसरे श्लोक घालणें किंवा असलेले काढणें शक्य आहे. परंतु गीतेची गोष्ट तशी नाहीं. **गीता** हा ग्रंथ नेहमींच्या पाठांतला असून वेदांप्रमाणे सबंध गीताहि तोंडपाठ म्हणणारे पुष्कळ लोक पूर्वी होते व अद्यापहि कांहि आहेत. हल्लींच्या गीतेंत पाठांतरें फारशीं आढळून येत नाहींत आणि जे थोडे भिन्न पाठ आहेत ते टीकाकारांस माहीत आहेत याचें कारणहि हेंच होय. शिवाय गीताग्रंथात फेरबदल करूं नये या हेतूनेंच त्यांत बरोबर सातशें श्लोक घातले असावे, असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही.

-गी. ५०८

२५९

गीता हे महाभारताचें रहस्योपनिषत् व शिरोभूषण होऊन, महाभारत हें गीतेंत प्रतिपादलेल्या मूलभूत कर्मतत्त्वांचें सोदाहरण विस्तृत व्याख्यान झालें आहे.

-गी.५०

२६०

इसापाचे गोष्टीचे शेवटी जसें एक Moral असतें त्याप्रमाणें **'गीता'** हे महाभारताचे Moral आहे.

-के.१९१४-३६-२-५

२६१

तत्त्वज्ञानाचा उदय आमच्या देशांत प्राचीन काळींच झाला असल्यामुळें **गीताधर्मांत** श्रद्धा आणि ज्ञान यांचा विरोध न येतां वैदिक ज्ञानमार्ग श्रद्धापूत तर वैदिक भक्तिमार्ग ज्ञानपूत झालेला आहे व त्यामुळें मनुष्य कोणत्याहि मार्गानें गेला तरी अखेर त्याला एकच सद्गति प्राप्त होते.

-गी.४३२

२६२

ज्ञानानें आणि श्रद्धेनें, पण त्यांतले त्यांतहि विशेषेंकरून भक्तीच्या सुलभ राजमार्गानें, बुद्धि होईल तितकी सम करून प्रत्येकाने लोकसंग्रहार्थ स्वधर्माप्रमाणें आपापली कर्में निष्कामबुद्धीनें आमरणान्त करीत राहणें हेंच त्याचें परम कर्तव्य असून यांतच इहलौकिक व पारलौकिक कल्याण आहे. मोक्षप्राप्तीसाठीं कर्में सोडण्याची किंवा दुसरें कोणतेहिं अनुष्ठान करण्याची जरूर नाहीं हा सर्व **गीताशास्त्राचा** फलितार्थ होय.

-गी.५९१

२६३

सर्वतोपरी निर्भय व व्यापक असून सम म्हणजे वर्णाचा, ज्ञातीचा, देशाचा किंवा दुसरा कोणताच भेद न ठेवितां सर्वांस एकाच मापानें एकच सद्गति देणारा व इतर धर्मांबद्दल योग्य सहिष्णुता दाखविणारा ज्ञान-भक्तिकर्मयुक्त **गीताधर्म** सनातन वैदिकधर्मवृत्ताचे अत्यंत मधुर व अमृतफल आहे.

-गी.५०३

२६४

एका **गीताधर्मांत** सकल वैदिक धर्माचें सार आलें आहे. हा नित्यधर्म ओळखून केवळ कर्तव्य म्हणून सर्वभूतहितार्थ शेंकडों खटाटोप करणारे महात्मे व कर्ते पुरुष जेव्हां या भरतभूमीस अलंकृत करीत होते तेव्हां हा देश परमेश्वराच्या कृपेस पात्र होऊन ज्ञानाच्याच नव्हे तर ऐश्वर्याच्याहि शिखरास पोंचला होता. आणि हा उभयत्र श्रेयस्कर धर्म सुटला तेव्हां त्याला निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली.

-गी.५०३

२६५

ज्ञानोत्तरहि संन्यासमार्ग पतकरण्यापेक्षां कर्मयोग स्वीकारणें हाच उत्तम पक्ष होय असा **गीतेचा** कायम सिद्धान्त आहे.

–गी.३०७

२६६

अध्यात्मदृष्ट्या मनुष्याची परमश्रेष्ठ अवस्था कोणती तें सांगून त्याच्या आधारें कर्माकर्मरूप नीतिधर्माचें मूलतत्त्व काय, तें ठरविणें हा **गीतेचा** मुख्य विषय होय.

–गी.५०२

२६७

गंगेस दुसऱ्या कितीहि नद्या येऊन मिळाल्या तरी गंगेचें स्वरूप त्यामुळें जसें भंगत नाहीं तद्वतच **गीतेचीहि** गोष्ट आहे. त्यांत सर्व कांही असलें तरी कर्मयोग हाच मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय. परंतु कर्मयोग जरी मुख्य विषय आहे तरी कर्माबरोबरच मोक्षधर्माचें मर्महि यांत सुंदर रीतीनें निरूपिलें आहे.

–गी.४६७

२६८

ज्ञान, भक्ति व कर्म यांचा उत्तम मेळ घालूनच कृष्णांनी अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त केलें आहे व हेंच **गीतेचे रहस्य** होय.

–च.सु.९१

२६९

एखाद्या कर्माचा भयंकर परिणाम डोळ्यापुढें दिसत असतांहि शहाण्या पुरुषानें तें कां केलें पाहिजे हें सांगण्यासाठींच गीताशास्त्राची प्रवृत्ति झाली असून, **गीतेचें** जें काय वैशिष्ट्य आहे तेंहि हेंच होय.

–गी.२९९

२७०

ब्रह्मज्ञानाच्या व भक्तीच्या जोडीनें निष्काम-कर्मयोग प्रतिपादन करणें हाच **गीतेंतील** मुख्य विषय होय.

–के.१९१५-४३-२-१

२७१

शिष्याचें राष्ट्रहित जो पहात नाहीं तो त्याचा **गुरू** नव्हे.

–के.१९०५-४२-४-५

२७२

गुरूपगुरूंच्या विद्याव्यासंगाचा आणि सद्वर्तनाचा परिणाम शिष्यांच्या मनावर होण्यास **गुरुजी** खरोखर विद्याव्यसनी असून छात्रवर्गांशीं प्रेम भावाने वागणारे असले पाहिजेत.

–के.१८९६-८-३-१

२७३

वडील किंवा **गुरू** यांस शास्त्रांमध्यें जो मान सांगितला आहे तो सर्व आपणांस मिळावा अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यानें पुत्राच्या किंवा शिष्याच्या कल्याणाचाच उपदेश त्यांस करण्यास नेहमीं तयार असलें पाहिजे.

–के.१९०५-४४-४-४

२७४

शिष्य ज्या राष्ट्राचा अवयय आहे तें राष्ट्र सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या बरोबरीनें वाढावें आणि त्याकरितां या शिष्यानें उद्योग करावा आणि अशा प्रकारचा उद्योग तो करील अशी आपल्या शिक्षणानें त्याच्या मनांत हिंमत यावी अशी **गुरूची** इच्छा असली पाहिजे.

–के.१९०५-४२-४-५

२७५

लवकर घडून येणारी **गोष्ट** लवकरच नष्ट होते व चांगली गोष्ट घडून येण्यास कालावधीच लागत असतो.

–के.१९१७-७-५-४

२७६

ज्याच्या भाषणांत किंवा शब्दांत गोंधळ आहे त्याच्या विचारांतहि **गोंधळ** असावयाचाच.

–के.१९०७-१५-४-२

२७७

'साठी बुद्धि नाठी' या म्हणीचा खरा अर्थ साठ वर्षें पुरीं झालीं असतां **गृहस्थाश्रमांतील** बुद्धि नाठी-अस्थायिक होते हा होय. ६१ वें वर्ष हें परिणत प्रज्ञेचे लक्षण होय.

–के.१९१७-३९-२-२

२७८

शाळेंतील शिक्षण जन्मभर पुरत नाहीं यास्तव **ग्रंथ** हेच आपले कायमचे गुरू होत.

–के.१९१७–३८–७–१

२७९

ग्रंथ वाचतांना लिहिणाराचा हेतु शोधून काढून तो हेतु शेवटपर्यंत साधला आहे कीं नाहीं हें पाहिले पाहिजे.

–के. १९१४–३६–२–४

२८०

सद्ग्रंथसंग्रहाकरितां हपापून थोडें पाप करावें लागलें तरी विद्यार्थिपेशाच्या माणसानें मागेंपुढें पाहूं नये. –आ.आ. १–२–८९

२८१

फालतू लेखक सोडून द्या, पण खरे स्फूर्ति असणारे जे **ग्रंथकार** असतात, ज्यांच्या वाणीला कृत्रिमपणाचा विटाळ होत नाहीं, त्यांच्या विचारांचा ओघ अगदीं सहज अस्खलित असतो; त्यामुळें ते पुढें काय सांगणार हें रसिकाला आगाऊच कळावयालाहि अडचण पडत नाहीं.

–आ. आ. १–८०

२८२

कोणत्याहि भाषेंतील **ग्रंथसंग्रह** वाढविण्याचें काम ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या अंगी उत्साह आणि कांहीं विशिष्ट हेतूकरितां खटपट करण्याची बुद्धि हीं जागृत असल्याखेरीज होत नाहीं.

–के. १८९६–२३–३–४

२८३

कोणत्याहि भाषेंत चांगली **ग्रंथरचना** होण्यास १) शब्दसामुग्री, २) विचारसंग्रह, ३) ग्रंथाची जरूरी या तिन्ही साहित्यांची अपेक्षा असते.

–के. १८९४–१०–२–४

२८४

कोणत्याही **ग्रंथाची** परीक्षा करावयाच्या दोन दृष्टि आहेत; एक धर्मदृष्टि व दुसरी काव्यदृष्टि.

–के. १९१४–३६–२–४

२८५

ग्रंथाचे परीक्षण दोन प्रकारचें असतें; एक अंतरंग परीक्षण व दुसरें बहिरंग–परीक्षण. समग्र ग्रंथ अवलोकन करून त्यांतील मर्म, रहस्य, मथितार्थ किंवा प्रमेय काढणें यास 'अंतरंग–परीक्षण' हे नांव असून, ग्रंथ कोठे व कोणीं केला, त्याची भाषा कशी आहे, काव्यदृष्ट्या त्यात माधुर्य किंवा प्रसाद हा गुण कितपत वठला आहे, ग्रंथांतील शब्दरचना व्याकरण शुद्ध आहे किंवा त्यांत कांही जुने आर्ष प्रयोग आहेत अगर कोणकोणत्या मतांचा, स्थलांचा किंवा व्यक्तींचा त्यांत उल्लेख केला आहे व त्यावरून ग्रंथाचा कालनिर्णय करण्यास अथवा तत्कालीन समाजस्थिति समजण्यास कांही साधन मिळतें कीं नाहीं, ग्रंथांतील विचार स्वतंत्र आहेत कीं दुसऱ्यापासून घेतलेले आहेत व दुसऱ्यापासून घेतलेले असल्यास कोठून व कोणते इ. केवळ बाह्यांगांचें विवेचन करणें यास 'बहिरंग परीक्षण' असें म्हणतात.

–गी.–६

२८६

जें तात्पर्य ग्रंथाचा आरंभ आणि शेवट यांस न सोडिता या दोन टोकांमध्यें नीट बसतें तेंच त्या **ग्रंथाचें** सरळ तात्पर्य होय.

–गी.२२

२८७

कोणत्याहि मताचा नुसता उपन्यास करणें, आणि तें सप्रमाण सिद्ध करून समग्र **ग्रंथाची** मांडणी त्याप्रमाणें लावून दाखविणें, या दोन गोष्टी अत्यंत भिन्न आहेत.

–के.१९१५–४३–२–१

२८८

ग्रामसंस्था हा आमच्याकडील प्राचीन राज्यव्यवस्थेचा पाया होय.

–के.१९१५–४८–६–१

२८९

गांव हा स्वराज्याचा घटक समजला जावा व **ग्रामसंस्था** किंवा ग्राममंडळें यांजवर शिक्षण, न्यायमनसुबा, जंगल, अबकारी, दुर्भिक्ष दुःखनिरसन, पोलीस, औषधोपचार व आरोग्यरक्षण यांसंबंधाच्या सर्व किंवा बहुतेक प्रश्नांची व्यवस्था लावण्याचे निश्चित अधिकार सोंपविले पाहिजेत.

–अ.११९

२९०

महात्म्यांच्या **चरित्र-वाचनापासून** सामान्य मनुष्याचे बुद्धीस एक प्रकारचें वळण व उन्नतीची एक प्रकारची दिशा लागत असते.

-के.१९०१-२३-३-५

२९१

थोर व उदार पुरुषांची **चरित्रें** शीलचारित्र्यवर्धनास उपयोगी पडतात.

-गां.१६

२९२

शील किंवा चारित्र्य-ज्यामुळें या कर्ममय भूमींत मनुष्याची सभोंवतालच्या वस्तुस्थितीवर सत्ता चालूं शकते, आणि ज्यामुळें निरनिराळ्या गोष्टींबद्दल केलेल्या प्रयत्नांस सिद्धि प्राप्त होण्याचा संभव उत्पन्न होतो-तें शील व चारित्र्य ज्या उदाहरणावरून आपल्या प्रत्यक्ष निदर्शनाला येईल अशीं **चरित्रें** आमच्याकडे फारच कमी दृष्टोत्पत्तीस येतात.

-गां.९

२९३

सदोष राज्यपद्धतीमुळें हल्लींची **चळवळ** उपस्थित झालेली आहे, कांही हक्क दिले तरच ती बंद करतां येईल, दडपशाहीच्या उपायांनी ती नाहींशी करतां येणें शक्य नाहीं. -ख.२८८

२९४

चळवळ माणसांमुळें नडून राहते, द्रव्यामुळें नडून राहत नाहीं.

-के.१९०८-२३-४-४

२९५

कोणतीहि **चळवळ** लोकांच्या अनुकूलतेखेरीज सिद्धीस जात नाहीं. लोक अनुकूल नसल्यास एकटा पुढारी फशीं पडतो.

-के.१९०५-३७-५-१

२९६

संकटांनी न डगमगतां कार्य सिद्धीस नेणारे पुरुष ज्या चळवळीस मिळतात त्याच चळवळीला जिवंत **चळवळ** म्हणतात.

-के.१९०८-२४-४-१

२९७

कोणतेंहि नवीन मत घ्या; तें बद्धमूल होण्यास समाजांत पूर्वी रूढ झालेल्या मतांत **चळवळ** किंवा खोदवाखोदवी होणें जरूर आहे.

-के.१९१५-४३-२-१

२९८

प्रत्येक मनुष्य कोणती तरी एकादीच **चळवळ** हातीं घेऊन ती यशस्वी रीतीनें चालवूं शकतो.

-के.१९२०-१०-५-५

२९९

ज्याप्रमाणें राजकीय बाबतींत आम्हीं कॉन्स्टिट्यूशनल् किंवा कायदेशीर **चळवळ** करतों तशी सामाजिक बाबतींतहि शास्त्रोक्त चळवळ झाली पाहिजे.

-चरि.३०५

३००

कोणच्याहि **चळवळी** फाजील वाटाघाटीची कांस सोडून जोंपर्यंत कृतींत उतरल्या नाहींत तोंपर्यंत त्यांना जय नाहीं.

-के.१९०८-१६-४-२

३०१

खरी प्रगति चळवळीमुळेंच होत असते. -ख.१५४

३०२

कोणत्याहि **चळवळीला** जिवंतपणा येण्यास माणसें एकनिष्ठ लागतात.

-लो.टि.व्या.२-१५१

३०३

गुरुपरंपरा तंतोतंत स्वीकारणे म्हणजे **चिकित्सकबुद्धीस** खो घालणें होय, आणि असा खो घातला म्हणजे ज्ञानाचीच नव्हे तर जगाचीहि प्रगति बंद होईल.

-के.१९१६-३८-२-१

३०४

राष्ट्रीय हितासारखा मोठा लाभ करून घेण्यास प्रत्येकानें कांही तरी **झीज सोसलीच** पाहिजे.

-के.१८९३-१-३-३

३०५

टीका करतांना ज्यावर ती करावयाची त्याबद्दल आदर पाहिजे; पण ती ज्या हेतूनें केली असेल तो हेतुहि सफल झाला पाहिजे.

–आ.व.४४२

३०६

नुसत्या हिंदुस्थानचेंच नव्हे तर **जगाचें संरक्षण** करून कायमची शांतता राखण्याचे सामर्थ्य हिंदुस्थानांत आहे.

–के.१९१८–१८–२–५

३०७

यंत्र सुरळीत चालण्यास मोठ्या चाकाप्रमाणेंच अत्यंत लहान चाकाचीहि जशी जरूर लागते तद्वत्च सर्व **जगाचीहि** मोठी अवाढव्य घडामोड अथवा रहाटगाडगें व्यवस्थित चालूं रहाण्यास व्यासादिकांच्या मोठ्या अधिकाराप्रमाणेंच इतर मनुष्यांचे लहान अधिकारहि पूर्णपणें व योग्य रीतीनें बजावले जाणें अवश्य आहे.

–गी.३३२

३०८

जगांतील शांतता कायम राखणें आणि हिंदी लोकांची प्रगति साधणें या उभय दृष्टींनीं हिंदुस्थानचा प्रश्न उत्तम रीतीनें सोडविणें अगत्याचें आहे.

–के.१९१९–१७–७–१

३०९

जन्ममृत्यु हीं केवळ एका स्थितींतून दुसऱ्या स्थितींत जाण्याचीं द्वारें आहेत.

–के.१८९३–१६–२–३

३१०

साधुपणानें निवारण होणें शक्य नसेल तर **जशास तसें** होऊन दुष्टाचें निवारण करूं नये, त्याच्या दुष्ट कृत्यास साधुपुरुषांनी खुशाल बळी पडावें असें आमच्या धर्मग्रंथकारांनीं कोठेहि प्रतिपादन केलेलें नाहीं. आपल्या दुष्ट कृत्यानें लोकांचे गळे कापण्यास जो पुरुष प्रवृत्त झाला, त्यास इतरांनी आपल्याबरोबर साधुपणानें वागवावें असे म्हणण्यास कोणताहि नैतिक हक्क राहिलेला नसतो.

–गी.३९५

३११

'आघाताइतकाच प्रत्याघात' असा जो अचेतनच सृष्टींतील कर्माचा न बदलणारा कायदा त्याचेंच **'जशास तसें'** हें सचेतन सृष्टींतील रूपांतर आहे.

–गी.३९२

३१२

इंग्लंडसारख्या थंड देशांतील सगळे लोक सगळीं कामें करण्यास ज्याप्रमाणें तयार असतात तशी स्थिति उष्ण प्रदेशांत कधींहि यावयाची नाहीं. करितां कोणत्याहि गुणाचें येथें रक्षण करणें असल्यास तो गुण सांभाळून ठेवण्याचें काम कांहीं विशिष्ट लोकांनी आपल्या हातांत घेतलें पाहिजे व हें काम जे लोक हातांत घेतात त्यांची कांही दिवसांनी निराळी **जातच** बनून जाते.

–धा.१९१

३१३

जातवार निवडणुकीनें जातिमत्सर उत्पन्न होऊन हिंदुस्थानाची संघशक्ति नाहींशी होईल.

–के.१९१७–४६–२–४

३१४

उंदीर–घुशी बिळें करतील म्हणून घर बांधावयाचें ज्याप्रमाणे कोणी सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें आमच्यांत फूट पडून स्वराज्यसाधनाच्या मार्गांत अनंत अडचणी उत्पन्न होतील या भीतीनें मागें न सरतां, **जातीजातींचीं** निष्कारण भांडणे उपस्थित न करतां, आपण एकमतानें व एकदिलानें स्वराज्याचें मंदिर उभारण्याच्या कामीं प्रयत्न केला पाहिजे.

–के.१९१७–४६–२–४

३१५

देशाची प्रगति होण्यास **जातीजातींत** मत्सर न वाढतां स्वजातीची उन्नति करून घेण्यासंबंधानें चुरस वाढली पाहिजे.

–के.१९१७–४६–२–४

३१६

पूर्वीसारखे आतां **जातिनिर्बंध** चालणार नाहींत.

–च.सु.६३

३१७

विसाव्या शतकांत आमचें वैशिष्ट्य कायम राहण्यास आमचीं **जातिबंधनें** व जातिधर्म हीं जाचत असतील तर जेथें जाचतील तेथेंच–केवळ स्वच्छंदीपणा–करितां नव्हे–तीं ढिलीं करा; पण त्यांतील इतर चांगुलपणाचा नुसत्या शब्दांनी नव्हे तर, आचरणानें अभिमानपूर्वक अंगीकार करण्यास प्रत्येक मनुष्यानें–आणि विशेषत: सुधारकानें तयार असलें पाहिजे.

–के.१९०३–९–४–४

३१८

रणांगणांत तरवार गाजवणारा कोणी असलं तरी ज्याप्रमाणें तो क्षत्रिय अगर मराठा समजावयाचा तद्वत्च हल्लींच्या कठिण राजकीय प्रसंगी कामास आलेला किंवा येणारा पुरुष ब्राह्मणेतर असला तरी तो ब्राह्मणच समजला पाहिजे. **जातिभेद** जन्मसिद्ध न मानतां गुणकर्मसिद्ध मानण्यास येथेंच सुरुवात होते व झाली पाहिजे.

–के. १९२०–११–४–४

३१९

जातिभेद न मोडला तरी जातिमत्सर आणि जातिद्वेष पुष्कळ अंशी किंबहुना अजीबात कमी करणें अशक्य नाहीं.

–के.१८९३–२०–२–५

३२०

जातिभेद हा हिंदु लोकांच्या अगदीं हाडीं खिळलेला आहे.

–के.१९०१–४३–२–३

३२१

लोकांत मानमान्यता होण्यास **जातीपेक्षां** गुण अधिक कारण होतात.

–के.१९००–३७–२–४

३२२

ज्याची बुद्धि सम झाली तो श्रेष्ठ, मग धंद्यानें तो सुतार असो, वाणी असो वा खाटिक असो; कोणत्याहि मनुष्याची योग्यता धंद्यावर किंवा **जातीवर** अवलंबून नसतां सर्वस्वी त्याच्या अंत:करणाच्या शुद्धीवर अवलंबून असत्ये असें भगवंताचे सांगणें आहे.

–गी.४३७

३२३

जातीचा भेद प्रत्येक बाबतींत आणण्याची आपली पूर्वापारची वाईट खोड आहे. आहेत त्या जाती पुष्कळ झाल्या; राजकीय बाबतींत तरी आतां जाति करूं नका.

–व्या.२–९१

३२४

निरनिराळ्या **जातींचे एकीकरण** होण्यास प्रत्येकानें आपले आचार व धर्म सोडून भिसमिल्ला केलाच पाहिजे असें नाही; मुख्य विचारैक्य पाहिजे.

–के. १९०३–३६–४–३

३२५

जाहीरसभा या शब्दांतच असा एक गुण आहे कीं, तो ज्या सभेला लावतां येईल तिच्याविषयीं ऐकणारांच्या अगर वाचणारांच्या मनांत गौरवबुद्धि उत्पन्न व्हावी.

–के.१८९१–९–२–५

३२६

गुरुशिष्यांप्रमाणेंच व्याख्याता व श्रोता यांचे नातें आहे; ज्ञानासंबंधानें तीव्र **जिज्ञासा** असली म्हणजे शिष्य जसा अधिकारी होतो तसा अधिकार विद्यार्थ्यांत असतो.

–के.१९१५–२३–२–३

३२७

अमुक ठिकाणीं अडतें असें पहिल्यानें अनुभवास आल्याखेरीज अडचणींतून सुटण्याच्या शास्त्रांचे महत्त्व लक्षांत भरत नाहीं; आणि महत्त्व न कळल्यामुळें केवळ घोकलेलें शास्त्र पुढें ध्यानांतहि राहण्यास कठीण पडतें. यामुळें चांगले गुरु प्रथमत: शिष्यास **जिज्ञासा** आहे कीं नाहीं हें पहातात व नसल्यास ती जागृत करण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

–गी.५२

३२८

नवीन देवालय बांधण्याचें जितके श्रेय त्याहून अधिक श्रेय जीर्णोद्धाराचें आहे; कारण **जीर्णोद्धार** केल्यामुळें पूर्वापार चालत आलेल्या कल्पना बदलून नवीन प्रकार आंगवळणीं पाडण्याचा खटाटोप करावा लागत नाहीं.

–के. १९०२–२४–४–४

३२९

जीवन्मुक्तावस्था ही मनाच्या निर्विषयतेची, सम व शुद्ध बुद्धीची आणि आध्यात्मिक उन्नतीची शेवटची पायरी आहे; आधिभौतिक धंद्यातील हुषारीची परीक्षा नव्हे.

–गी.३३२

३३०

एकजूट पाहिजे; मग तीं तीस कोट मुंग्यांनीं केलीं तरी त्या हत्तीला जेरीस आणतील.

–व्या.२–१०२

३३१

आम्ही **जुन्या पिढीच्या** खांद्यावर उभे राहिलों आहों आणि म्हणूनच आमच्या दृष्टीचें क्षितिज अधिक विस्तीर्ण झालें असून आम्हांस अधिक दूरचें दिसत आहे.

–व्या. १–११८

३३२

लोकांची महत्त्वाकांक्षा कांही वेळ जरी कुंठित करतां आली तरी अखेरीस 'इंद्राय स्वाहा, तक्षकाय स्वाहा' असा प्रकार होऊन **जुलमी** राजे व त्यांस उत्तेजन देणारे जुलमी सरदार हे दोघेहि नाश पावतात.

–के.१९०५–५–५–१

३३३

मनगटाच्या जोरावर एकादा **जुलमी** राजा जेव्हां प्रजेस पादाक्रांत करतो तेव्हा दीन झालेल्या प्रजेस न्यायाचा त्राता जो ईश्वर त्याखेरीज कोणीहि शरण नसतें.

–के.ले.२–५३८

३३४

गांजलेली प्रजा जसजशी जास्त क्षुब्ध होते तसतसा **जुलमी राजाचा** हट्ट व निष्ठुरपणा वाढत जातो.

–के.१९०५–६–५–२

३३५

शारीरिक जुलमापेक्षां मानसिक **जुलूम** अतिशय भयंकर असतो!

–के.१९०७–५–४–३

३३६

जुलूम केला असतां चालणार नाहीं अशी खात्री असल्यावर कोणीच जुलूम करीत नाहीं; व अशा वेळीं त्यानें जुलूम न केला तर त्यांत त्याचा गुणहि कांहीं नाहीं!

के.ले.१–५५१

३३७

प्रजाजनांवरील **जुलूम** बंडखोरांना प्रसवत असतो.

–के.१९०७–४५–४–३

३३८

जुलूम सहन करणें यांत स्वार्थ नाहीं, आणि परमार्थहि नाहीं, ही पशुवृत्ति होय.

–के.१९०७–४३–४–२

३३९

जुलमानें कोणतीहि प्रजा वठणीस येत नाहीं.

–के.१९०७–३३–४–४

३४०

जुलमी कायद्यानें प्रजेच्या मनांतील असंतोष नष्ट होत नाहीं, किंवा स्वराज्य–प्राप्त्यार्थ त्यांचे प्रयत्न ढिले पडत नाहींत.

–के.१९०७–थ४३–४–२

३४१

ज्यूरीचा अधिकार स्वतंत्र आहे. आपल्या अधिकाराचा उपयोग जर ज्यूरी करणार नाहीं तर तिनें आपलें कर्तव्य बजाविलें नाहीं असें होईल. इतकेंच नाहीं तर, कायद्याने प्रजा म्हणून प्रत्येक व्यक्तीस जो हक्क दिलेला असतो त्याची पायमल्ली होईल.

–ख.१७१

३४२

जूरीचा अधिकार जो लोकांस दिला आहे तो केवळ न्यायाचा तराजू चांगला चालावा म्हणून नव्हे, तर हा एक विशिष्ट प्रकारचा राजकीय हक्क असून राजकीय कारणाकरितां तो लोकांस दिला आहे.

–के.ले.१–१५३

३४३

अनियंत्रित राजसत्ता व व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्य यांच्या लढ्यामध्यें **ज्युरीची** पद्धत लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करूं शकते.

–ख.१७१

३४४

ऊन पडलें असतां वाळवण घातलें पाहिजे; यालाच **ज्योतिषशास्त्रांत** मुहूर्त म्हणतात.

–स्व.मो.(३)११२

३४५

आपलें हजारों देशबांधव विपन्नावस्थेंत असतांना जे नाक धरून घरांत बसतात तें **ढोंगी** आहेत.

–व्या.२–१७

३४६

दोन्ही पक्षांच्या संमतीनें **तडजोड** निघाल्यास ती कबूल करून आपणास ज्या गोष्टी इष्ट वाटत असतील त्या अखेरीस घडवून आणण्याचा आपण उद्योग करीत असावें हेंच आपलें कर्तव्य आहे.

–के.१८९२–२३–३–१

३४७

स्वसामर्थ्याविषयींच्या फाजील घमेंडीचा उन्माद नेहमीं **तडजोडीच्या** आड येतो व खऱ्या वस्तुस्थितीचें अंजन डोळ्यांत बळेंच घातलें गेल्याशिवाय हा उन्माद उतरत नाहीं.

–के.१९०८–१–४–५

३४८

स्त्रीस जसें पातिव्रत्य तसें **तत्त्वनिष्ठ पुरुषास** तत्त्वप्रतिपालन!

–आ.आ.१–२०२

३४९

मोठे कवि किंवा महान **तत्त्वज्ञ** हे कोणत्याहि देशांत जन्मले असले तरी ते सर्व जगाचे उपकर्ते या नात्यानें पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांतील लोकांस ते आपलेसेच वाटत असतात.

–के.१९०३–४९–४–२

३५०

फलभोगाची अपेक्षा न करितां कसाहि प्रसंग आला तरी, कर्तव्यकर्म करण्यास तयार असावें, हें खऱ्या **तत्त्वज्ञाला** शोभण्यासारखें आहे.

–के. १९०३–४०–५–५

३५१

तत्त्वज्ञानाची योग्यताच अशी आहे कीं, त्यावर राजकीय सत्ता चालूं शकणार नाहीं; उलट तें मात्र आपला अंमल सर्वत्र बंसवील.

के.–१९०३–३७–२–५

३५२

पशूला जें जें सुख उपभोगणें शक्य आहे तें तें सर्व तुला देतों असें सांगून कोणास 'तूं पशु होण्यास राजी आहेत काय?' असा प्रश्न केला तर एक देखील मनुष्य पशु होण्यास तयार होणार नाहीं. तसेंच **तत्त्वज्ञानाच्या** गहन विचारामुळें बुद्धीस जी एक प्रकारची शांति मिळते तिची योग्यता ऐहिक संपत्ति किंवा बाह्योपभोग यांजपेक्षा शतपट अधिक आहे हें ज्ञानी पुरुषांस सांगावयास नकोच.

–गी.९२

३५३

तत्त्वज्ञानावर राजकीय सत्ता चालूं शकत नाही. –धा.२२५

३५४

मस्तक किंवा आत्मा नसल्यास जसें जीवित अशक्य होईल, तसें **तत्त्वज्ञानावांचून** धर्माचें अस्तित्वच संभवणार नाहीं.

–के.१८९३–१२–२–४

३५५

एकाच्या हातांत हजार **तरवारी** असण्यापेक्षां हजार माणसांच्या हातांत हजार तरवारी दिल्या तरच त्या जास्त कार्यक्षम होत असतात.

–स्व.मो.(४)१०७

३५६

देह हा धर्माकरितां झिजला म्हणजे कार्य झालें अशी बुद्धि असली म्हणजें देह जीर्ण झाला तरी आपण **तरुणच** असतों.

–स्व.गी.६

३५७

कोणतीहि **चळवळ** यशस्वी होण्यास शरीराची पर्वा न करणारे तरुण त्या चळवळीच्या भजनीं आहेत असें प्रथम सिद्ध व्हावें लागते.

–के.१९०८–२३–४–४

३५८

क्षुब्ध झालेल्या राष्ट्राच्या मनोवृत्ति **तरुणांच्या** कृतीनेंच प्रगट व्हावयाच्या, म्हाताऱ्यांच्या कृतीनें नव्हे.

–के.१९०७–१८–५–१

३५९

तुमच्या सारख्या **तरुणांनी** रोज प्रातःकाळीं स्नानोत्तर गायत्रीजपाच्या साधनानें चित्तैकाग्र्याचा अभ्यास केल्यास सुईच्या अग्राप्रमाणें तुमची बुद्धि सर्वभेदक होईल, इतकेंच नव्हे तर विशेष अभ्यासानें पुढें ती आत्मसाक्षात्कारीहि होईल.

–आ.आ.१–२६०

३६०

देशाची जर कांहीं उन्नति व्हावयाची असेल तर ती जोमदार **तरुण पिढीच्या** हातूनच पुढें होणार आहे.

–के.१९१७–२५–४–४

३६१

मुग्धत्व व यौवन यांमधील स्थिति विशेष मनोरम असते खरी; तथापि **तारुण्यांत** सुरू करावयाचे नवीन उद्योग, अंगावर घ्यावयाची नवीन जबाबदारी ह्यांविषयीं विचार करण्याची हीच वेळ आहे.

–के.१८९७–२–३–१

३६२

तुरुंग म्हणजे माझी विश्रांति आहे. आणि तेथेंसुद्धां मला किती तरी कामें करितां येतात. झालेल्या कामाचा आढावा काढून पुढली दिशा स्वस्थपणें ठरवितां येते, नवीन ग्रंथ करितां येतात; आणखी काय पाहिजे?

–आ.आ.१–६९

३६३

जेथें सबंध देश त्यांनी (सरकारनें) एक अफाट **तुरुंग** करून ठेविला आहे, तेथें फार तर मोठ्या दालनांतून एका लहान दालनांत ते मला कोंबणार येवढेंच की नाहीं? यांत अगोदर तयारी करण्यासारखें कांहीच नाहीं!

–आ.आ. १–२१४–२१५

३६४

पूर्ण विचारांती शास्त्रीयरीत्या बनलेलीं मनुष्याचीं मतें बदलण्यास **तुरुंग** हें कधींच कारण होत नाही.

–के.१९१५–६–६–३

३६५

देशभक्तांचे मन कोणत्याहि अवस्थेंत समस्थितींतच राहिलें पाहिजे; त्यांस प्रत्यक्ष **तुरुंगवास** घडो वा न घडो. देशास चांगले दिवस येईपर्यंत आहे हा तुरुंगवासच आहे असेंच समजून तरुण देशभक्तांचे आचरण घडणें जरुर आहे.

–आ.आ.२–४३३

३६६

तुरुंगांत गेलों तरी बेहत्तर; पण माझ्या सद्सद्विवेकबुद्धीविरुद्ध मी अन्यायाला व जुलुमाला मदत करणार नाही. –व्या.१–५१

३६७

तुरुंगाची शिक्षा संभावित गृहस्थास मरणप्राय वाटते ही गोष्ट खरी आहे; पण सरकारी अधिकारी उघड उघड अन्याय करून जर लोकांस तुरुंगांत पाठवूं लागले तर तुरुंगाची भीति लवकर नाहींशी होते.

–के.१८९४–४०–२–४

३६८

अन्यायी अधिकाऱ्यांच्या अरेरावी अंमलबजावणीस बळी पडून **तुरुंगांत** जावें लागलें तरी त्यास तरुण पिढींने तयार असले पाहिजे.

–व्या.२–७२

३६९

नुसत्या गोड शब्दांचे **तेज** पराक्रमी व कर्तबगार माणसांवर पडत नाही.

–के.१९००–१२–३–२

३७०

विद्वत्ता, मुत्सद्दीपणा, काम करण्याची हौस, सार्वजनिक हित कोणत्या उपायांनी करतां येईल याबद्दल एकसारखा निदिध्यास, आणि लोकांनी नेहमीं आपल्या उन्नतीच्या चळवळींत व्यग्र असावें अशी अनिवार इच्छा इतके गुण अंगी वसत असलेले **थोर पुरुष** राष्ट्रांत वारंवार निपजत नसतात.

–के. १९०१–४–३–१

३७१

समाजाची स्थिति, अथवा कालाचा ओघ, अथवा अज्ञेय गोष्टी याच **थोर पुरुष** निर्माण होण्याचें कारण आहे; परंतु कालाचा ओघ फिरविण्यांतहि मनुष्याचे प्रयत्न थोड्याबहुत अंशाने उपयोगी पडतात.

–के.ले.१–५४७

३७२

ज्याचा स्वभाव निसर्गतःच सात्विक असतो त्याला आपल्या नैसर्गिक स्वभावाची पूर्ण ओळख पटण्यास, किंवा त्यांची पूर्ण वाढ करण्यास **थोर पुरुषांच्या** चरित्राचें वाचन हें एक उत्तम साधन होतें. –गां.१६

३७३

थोर विभूति सामान्य शास्त्रतत्त्वांच्या वर आहेत.

–के. १८९७–२४–३–२

३७४

ज्यांचा स्वभाव किंवा प्रकृति जन्मतःच अपरिपक्व असेल त्यांसहि सदर प्रकृति परिपक्वदशेस आणण्यास **थोर विभूतींच्या चरित्राचा** चांगला उपयोग होत असतो.

–गां.१६

३७५

राष्ट्राचा विकास करणारीं व राष्ट्रीय तेज उत्पन्न करणारीं जीं कारणें असतील त्यांची गति खुंटवून त्यांना मागें खेचणें याचें नांव पीछेहाटीचें किंवा **दडपशाहीचें** धोरण.

–ख.२७४

३७६

जशी प्रीति अंधळी असते तशीच **दडपशाहीहि** अंधळी असते.

–के.१९१९–३१–२–२

३७७

आपल्यावर प्रसंग आल्यास लोकांनी आपल्यास मदत करावी याच अंतस्थ बुद्धीनें कोणी झाला तरी दुसऱ्यास मदत करितो किंवा **दान** देतो; आणि आपणावर लोकांनी माया करावी म्हणून आपण त्यांच्यावर माया करितों.

–गी.७९

३७८

भरभराटीच्या वेळीं बुद्धीस पडलेला भ्रंश **दारिद्र्याने** दूर होतो.

–के.१९०६–३५–४–२

३७९

या दुनियेंत संसारी मनुष्याला **दारिद्र्यासारखें** अन्य दुःख नाही.

–के.१८९१–१७–२–३

३८०

श्रम करून थकवा आल्यावर तो नाहींसा करण्यास **दारू** हें औषध नव्हे–झोंप हें उत्तम औषध आहे.

–लो.टि.व्या.२–१४६

३८१

दारूचें व्यसनच असें आहे कीं, त्यांत सूचिकाग्रानें एकदां प्रवेश झाला म्हणजे तेंच व्यसन अधिकाधिक लागत जाऊन अखेर बुद्धिनाश होतो व बुद्धिनाशानंतर गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें मनुष्याचा सर्वस्वीं घात होत असतो.

–के.१९१५–१४–६–२

३८२

प्रत्यक्ष परमेश्वर येऊन **'दारू प्या'** म्हणून सांगूं लागला तर त्याच्यावर देखील बहिष्कार टाकावा.

–लो.टि.व्या.२–१४२

३८३

दारूचे परिणाम पिणाऱ्याच्या शरीरासच नव्हे तर राष्ट्रासहि घातक आहेत.

–के.१९१५–१४–६–१

३८४

कर्ममार्गाचे खरें महत्त्व शुद्ध व प्रासादिक मराठी भाषेंत सांगितलेलें ज्यास पहावयाचें असेल, त्यानें समर्थांच्या **दासबोधाचें** व त्यांतल्या त्यांतहि विशेषेंकरून उत्तरार्धाचे पठन केलें पाहिजे.

–गी.४९८

३८५

सैन्य जय्यत तयार ठेवल्यानें परचक्र टाळतां येईल, पण प्रजाजनांस कायमच्या **दास्यांत** ठेवून राज्यकारभार चालविणें दुर्घट होय.

–के. १९०७–२२–४–३

३८६

दास्यांत रहावयास ईश्वरानें आम्हांस उत्पन्न केलेलें नाहीं.

–व्या.२–११७

३८७

एखाद्या राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्राला कायमचें **दास्यांत** ठेवण्याचा हक्क नाहीं.

–के.१९१७–२०–४–३

३८८

पाऊस कमी पडला म्हणून **दुष्काळ** होतो असें सांगत बसणें म्हणजे त्रिदोष झाल्याखेरीज कोणी कांही मरत नाहीं असें सांगत बसण्यासारखेंच आहे.

–के–१९००–१५–२–३

३८९

दुष्काळाचे वेळीं गरीब लोकांस पोटास देणें हें सरकारचें कर्तव्य आहे. आणि त्यांस काम सांगणे तें केवळ धर्मार्थ देणगीचा दुरुपयोग होऊं नये एवढ्याकरितां होय.

–के.ले.२–१५०

३९०

एखाद्या इसमास दुसऱ्याच्या घरीं चोरी करण्याची संधि मिळाली म्हणून त्यानें चोरी करावी असें जसें होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच **दुष्काळांत** संधि आली म्हणून खालसा झालेल्यां जमिनीवरील खातेदाराचे सर्व हक्क बुडवून त्या जमिनी वाटेल त्यास देण्याचा अधिकार सरकारनें आपल्या हातांत घेणें योग्य नाहीं.

–के.ले.२–२६०

३९१

अरे **दुःख** म्हणजे काय? 'प्रतिकूलसंवेदनोत्पादकं दुःखम्' असें म्हणतात. पण ज्यानें अभ्यासानें व विवेकानें मुळांत निःसंवेदित्वच जेथें प्राप्त करून घेतलें तेथे मग आतां दुःख कसलें? दुःखाचें बीजच तर उपटलें तर तेथे अंकुर फुटणार कसा? अपेक्षा, आसक्ति व कर्तव्यच्युति यांत दुःख आहे.

–आ.आ.१–२६०

३९२

दुःख सोसल्याशिवाय दुःख कमी होत नसतें.

–के. १९१७–६–७–२

३९३

शिमग्यांत होळीकरितां घरोघर जशा गोवऱ्या गोळा करितात, तशीच माझ्या घरावर पाळी येऊन प्लेगदेवतेला मलाहि एका मुलाची गोवरी द्यावी लागली. असलें **दुःख** मनुष्यानें मुकाट्यानें सहन केलें पाहिजे.

–चरि. १२६

३९४

दुःखाशिवाय सुखालाहि चव येत नाहीं.

–स्व.मो.४६

३९५

कोणत्याहि स्थितींत सुखाविषयींची मनाला लालसा कमी होत नसते तेव्हां निराश झालेल्या राष्ट्रानें **दुःखे** भोगण्यांतच सुख मानण्याची संवय लावून घ्यावी लागते.

–के. १९०६–१०–४–५

३९६

जगांत कांही सगळींच जनावरें गाई नाहींत. ज्याप्रमाणें त्यांत वाघ, सिंह व सापहि असतात त्याचप्रमाणे जगामध्यें सज्जनांबरोबर **दुर्जनहि** असतात.

–के. १९२०–२१–२–३

३९७

दुष्ट मनुष्यें आपल्या कर्मानींच मरत असून त्यांना मारणारा फक्त निमित्तमात्र असल्यामुळे मारणाराकडे त्याचा दोष येत नाहीं.

–गी.७६८

३९८

जगामध्ये कितीहि अडचणींचे प्रसंग आले, आपल्या उद्देशसिद्ध्यर्थ चाललेल्या प्रयत्नात आपल्याला कितीहि ठोकरा खाव्या लागल्या, तरी मनांत **दृढनिश्चय** ठाम करून हातीं घेतलेल्या कामाची चिकाटी सोडावयाची नाहीं अशा प्रकारचीं माणसें या जगांत फार कमी आढळतात.

–के. १८९०–३३–२–२

३९९

दृढनिश्चय, करारीपणा हे गुण कांही अंशी आनुवांशिक आहेत हें खरें; पण उदाहरणानें, उपदेशानें, विचारानें आणि अभ्यासानें हे गुण बऱ्याच अंशी येऊं शकत नाहींत असें नाहीं.

–के. १९०३–३४–४–५

४००

केवळ धर्मदृष्टि जे असतील, वेदांती होऊन आयुष्याचे सार्थक करण्याचा ज्यांचा विचार असेल, व्यवहारांतील किंवा संसारांतील दगदग ज्यांना नकोशी झाली असेल त्यांना देखील केवळ मोक्षाच्या दृष्टीनेंहि देशभक्ति व **देशकार्य** यांसारखी कल्याणप्रद तपश्चर्या क्वचितच सांपडेल.

–के.१९०६–७–४–२

४०१

देशकार्य हें केवळ बुद्धीवर अवलंबून नसून दीर्घोद्योगावर व स्वार्थत्यागावरच अवलंबून आहे.

–के१९१९–४९–४–२

४०२

व्यक्तिविषयक अभिमान देशकार्यात विसरून जाऊन सर्वांनी **देशकार्याला** हातभार लावणें हेंच श्रेयस्कर आहे.

–के.१९१७–४४–२–२

४०३

कोणी कसाहि असो, त्याचेकडून अमकें विशेष काम होण्यासारखें आहे व त्याचा **देशकार्यास** फायदा होणार आहेना, तर मग घ्या त्याचा उपयोग करून; मधमाशीस काय, फलांतील मध तेवढा मिळाला म्हणजे झालें!

–आ.आ.२–४७०

४०४

आपण सर्व स्वदेशभक्त आहांतच; पण देशाकरितां जो मरावयास तयार झाला तोच खरा **देशभक्त** होय.

–व्या.१–८३

४०५

देशमाता ही मोठी कामधेनु होय. या कामधेनूला चारा घालण्याचा अधिकार आपल्या हातीं घ्या. ही कामधेनु प्रसन्न होईल, तर तुम्हांलाच काय, पण तुमच्या पुढच्या व अनेक पिढ्यांना दूध देऊन पुष्ट करील. या कामधेनूला विसरूं नका हेंच मी तुमच्याजवळ पदर पसरून मागत आहे.

–आ.आ.१–१५३

४०६

देशरक्षणार्थ लढाईमध्यें आनंदानें मरण्यास देशाच्या ठायीं आपलेंपणाची भावना असल्याखेरीज कोणीहि तयार होणार नाहीं.

–के.१९१८–१९–४–५

४०७

देश म्हणजे काय हें ज्यांना कळतें असे मध्यम वर्गातले नागरिक योद्धे जेव्हां पुढें होत असतात तेव्हांच **देशरक्षणास** अवश्य लागणारी ईर्षा व अभिमान सैन्यांत जागृत होत असतो.

के.१९१८–२५–४–४

४०८

देशाची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या बायका असोत, ब्राह्मण असोत, अस्पृश्य असोत, ब्राह्मणेतर असोत, जो कोणी **देशाचें कार्य** करावयाला पुढें येईल त्याला मी देवाप्रमाणें मानावयाला तयार आहे.

–स्व.गी.३६

४०९

स्वस्त्रीवर जुलूम झाल्याचें कळल्यावर जो षंढ कोर्टांत फिर्याद करण्यास जाण्याइतका शांत राहतो, त्याच्या **देशाची उन्नति** अजून फार दूर आहे!

–आ.आ.२–११

४१०

देशाच्या प्रगतीत कोणतीहि इष्ट गोष्ट कायमची अशी मागें पडत नाही.

–के. १९१५–४७–६–४

४११

देशी भाषांचा प्रश्न एकंदर भावी संततीच्या हिताला मूलभूत आहे.

–के.१८९४–४९–२–५

४१२

खरा **देशाभिमान** जर कशांत असला तर तो यांतच आहे कीं, ज्यांमुळे आपल्या देशाची व लोकांची निकृष्टावस्था झाली तीं कारणें शोधून काढून त्यांच्या प्रतिकारार्थ उद्योग करावयाचा.

–के.ले.२–१९६

४१३

कोणत्याहि देशांतील, कोणत्याहि काळांतील व कोणत्याहि परिस्थितींतील **देशाभिमानी** मनुष्य स्वार्थत्याग करणारा व परोपकारी असलाच पाहिजे.

–के.१९०६–६–४–३

४१४

देशाभिमानाची कल्पना मनुष्याच्या अंत:करणांत सहज उद्भवणाऱ्या परोपकार बुद्धीपासूनच उत्पन्न होते.

–के.१९०६–६–४–२

४१५

देशीमाल वापरण्याचा निश्चय करणें हे ज्याप्रमाणे लोकांचें कर्तव्य आहे त्याचप्रमाणें लोकांच्या गरजा पुरवावयास लागतील ते उद्योग करणें हें देशांतील धनाढ्य लोकांचें कर्तव्य होय.

–के.ले.१–५२०

४१६

देह जरी अनित्य असला तरी आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास **देह** हेंच काय तें एक साधन असल्यामुळें आत्महत्या करणें, किंवा योग्य कारणाखेरीज दुसऱ्यास मारणें, हीं दोन्ही शास्त्राप्रमाणें घोर पातकेंच होत.

–गी.६२३

४१७

राज्याचा सुरक्षितपणा **दंगे** न होण्यावर जितका अवलंबून असतो, तितका दंगे मोडण्यावर असत नाहीं.

–के.ले.१–२२९

४१८

सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं हें जसें खरें, तसेंच **द्रव्याच्या** हातीं सत्ता असते हेंहि खरें.

–के.१८९०–२०–२–३

४१९

धनी कुंभार असो कीं परीट असो, गाढवाचे हाल चुकत नाहींत!

–के.१८९२–२६–३–३

४२०

थंडाईचे वेळीं उत्तराप्रमाणें बडबड करणारे पुरुष कांहीं कमी नसतात. पण घरात बायकोच्या नथेंतून तीर मारणारे हंबीरराव जरी पुष्कळ असले तरी त्यांपैकी रणभूमीवर **धनुर्धर** म्हणून गाजणारा एखादाच निघतो.

–गी.४७

४२१

हिंदुस्थानांतील समाजांपैकीं बऱ्याच मोठ्या भागांत जर कांहीं सामान्य एकीचें लक्षण असलें तर तें **धर्मच** होय.

–के.१९०१–९–३–१

४२२

ज्याच्या योगानें आपला देशच नव्हे तर सर्व जग सुरळीत चाललें आहे तोच **धर्म** होय.

–के.१९१५–३९–२–४

४२३

धर्म सुटला म्हणजे समाजाची बंधने तुटलीं असें समजावें; आणि समाजाची बंधनें तुटलीं म्हणजे आकर्षणशक्तीखेरीज आकाशांतील सूर्यादिक ग्रहमालेची किंवा सुकाणाखेरीज समुद्रावर तारवाची जी स्थिति व्हावयाची तींच समाजाचीहि होत असत्ये.

–गी.६७

४२४

आमचे वैभव, आमचें स्वातंत्र्य सर्व कांहीं लुप्त झालें आहे; परंतु आमचा **धर्म** अद्याप आमचेपाशीं शिल्लक आहे.

–के.१९०२–२७–४–३

४२५

ज्या धर्मांत ईश्वर व जीव यांच्या परस्पर संबंधाचें अति सूक्ष्म रीतीनें विवेचन झालेलें नाहीं तो **धर्म** कोणत्याहि शिकलेल्या लोकांत प्रसृत होण्याची आशा नको.

–के.१८९६–४३–२–४

४२६

हिंदुस्थानांतील विद्यमान सर्व धर्म जाऊन एक **धर्म** होणें शक्य मानणेंच वेडेपणाचें आहे.

–च.सु.७१

४२७

राज्यांत भिन्नभिन्न **धर्म** चालत असल्यास प्रत्येक धर्मांतील लोकांस आपापल्या धर्माप्रमाणें चालण्यास सरकारांतून योग्य मदत व सवलत मिळाली पाहिजे.

–के.१८९२–६–३–१

४२८

धर्म झाला तरी प्रथमत: त्यार्चे महत्त्व कोणाच्या तरी लक्षांत येऊन मग त्याची प्रवृत्ति होत असते; खा, पी, चैन कर हें कांही कोणास सांगावयास नको; कारण हे इंद्रियांचे स्वाभाविक धर्मच आहेत.

–गी.७०

४२९

मोक्षरूपी वृक्षाच्या **धर्म व व्यवहार** अशा दोन शाखा असून परस्परांशीं त्यांचा अत्यंत निकट संबंध आहे.

–के.१९१७–४०–२–३

४३०

धर्म व राजकारण दोन नाहींत.

–व्या.२–७

४३१

प्रतिपाद्य विषय, प्राप्य फल व तत्प्रापक साधन ह्या तिन्ही गोष्टी ज्या धर्मांत उत्तम रीतीनें विचाराच्या कसोटीस उतरतील तो **धर्म** उत्तम होय.

–के.१८९३–१७–२–४

४३२

सतत कर्माकडे प्रवृत्ति ठेवून सदाचरण करावें याखेरीज दुसरें कांही **धर्म** शिकवीत नाहीं.

–के.१९०३–४–५–५

४३३

एक सामान्य **धर्म** लोकांत परस्पर सहानुभूति व आपलेपणाची वृत्ति उत्पन्न करण्यास मोठें साधन होतो.

–के.१९०३–३६–४–४

४३४

धर्म मन तयार करतो. स्वार्थत्याग करावयास जो मनोनिग्रह लागतो तो मनोनिग्रह धर्म शिकवील. योगानें अगर धर्मानें जर मनोनिग्रह अंगीं येईल तर मग मनुष्य धार्मिक नाहीं तर उत्तम नागरिक होईल.

–व्या.२–१०

४३५

कोणताहि **धर्म** घ्या, त्यांत कांहीं तरी बंधनें, व्यवस्था, परंपरा आणि त्या त्या धर्मांतील श्रेष्ठ व पूज्य मानलेल्या व्यक्तींबद्दल आणि ग्रंथांबद्दल आदर या गोष्टी असावयाच्याच.

–के.१८९९–४४–२–४

४३६

स्वार्थत्याग करावयास जो मनोनिग्रह लागतो, तो मनोनिग्रह करावयास **धर्म** शिकवील, धर्मानें मनाचें संकुचितत्त्व जातें.

–धा.२२६

४३७

धर्म म्हटला म्हणजे त्यांत कांही बऱ्या, कांही वाईट, कांहीं सकारण, कांहीं निष्कारण अशा गोष्टी असावयाच्याच.

–के.१८९२–५०–३–२

४३८

कोणताहि **धर्म** घ्या; त्यांतील धर्मग्रंथांत नीतितत्त्वांची सळमिसळ असावयाचीच; मग ती कोठें जास्ती असेल, कोठें कमी असेल.

–के.१८९२–८–२–४

४३९

धर्म 'आचारप्रभव' असला म्हणून तो एखाद्या विशिष्ट ज्ञातींतील आचाराशीं समानव्यापक आहे असें होत नाहीं.

के–१९०३–७–४–५

४४०

ज्यानें मोक्ष मिळतो तोच **धर्म** अशी निदान आमच्या धर्माची तरी व्याख्या नाहीं.

–धा.२२५

४४१

राज्य कोणतेंहि असलें तरी **धर्मकार्य** केलेंच पाहिजे.

–के.१९०३–३७–२–५

४४२

सोनें कितीहि चांगले असलें तरी त्यास वारंवार उजळा देऊन ते ज्याप्रमाणे देदीप्यमान ठेवावें लागतें त्याप्रमाणेंच **धर्मतत्त्वाची** स्थिति होय.

–के.१९०१–९–२–५

४४३

शिकलेल्या लोकांवर **धर्मतत्त्वांचे** वजन पडण्यास नव्या तऱ्हेनेंच त्या विषयांचे प्रतिपादन केलें पाहिजे.

–आ.व.२६२

४४४

जेव्हां एखादी चाल धर्मांत रूढ होऊन बसलेली असते तेव्हां त्या चालीच्या गुणावगुणांचा विचार **धर्मदृष्टि** बाजूला ठेवून कधीहि करतां येत नाहीं.

–के.१९०५–२७–५–३

४४५

धर्मप्रसार हा राजकीय साम्राज्य वाढविण्याचा श्रीगणेशा आहे.

–के.ल.२–२४१

४४६

धर्म, नीति आणि कायदा यांतील भेद अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांतहि अद्याप नाहींसा झालेला नाहीं; व तो कधींतरी या जगांतून पूर्णपणें नाहींसा होईल कीं नाहीं, याचीहि वानवाच आहे.

–चि.ज.३

४४७

इतर वाईट गोष्टींत पैसे खर्च होऊन जाण्यापेक्षा **धर्मबाबतींत** थोडाबहुत खर्च झाल्यास पुण्यच आहे.

–आ.व.२६८

४४८

ज्या धर्मशिक्षणानें पुरुषाचा स्वभाव एक प्रकारचा अभिमानी, श्रद्धाळू, कर्तव्यदक्ष व सत्यनिष्ठ बनेल तेंच खरें **धर्मशिक्षण** होय.

–के.१९०३–३७–२–५

४४९

धर्मशिक्षण म्हणजे जातिविरोधांचे शिक्षण नव्हे.

–के.१९०४–२०–४–५

४५०

उच्च कल्पना, अत्युच्च कल्पना लोकांस शिकवून त्या त्यांच्यात खेळूं देणें– जातीजातींतील भेद नाहींसे करून आपण सारे एकत्र आहों असें वाटावयास लावणें हें खरें **धर्मशिक्षण** आहे.

–व्या.२–८

४५१

विद्यार्थ्यांचा स्वभाव बनणें म्हणजे सत्यनिष्ठा, देशप्रीति, करारीपणा इ. गुणांची त्यांच्या अंगी अभिवृद्धि होऊन राष्ट्रांतील लोकांचे पुरस्कर्ते होण्याची योग्यता त्यांच्या अंगी यावी हें इष्ट आहे व त्यास **धर्मशिक्षणाखेरीज** दुसरें साधन नाहीं.

–के.१९०३–४३–४–३

४५२

धर्मशिक्षणापासून एक प्रकारचे मानसिक धैर्य येतें.

–के.१९०४–३–४–५

४५३

ज्याप्रमाणें राज्यप्रकरणीं सर्वभौमत्व सरकारकडे आहे त्याप्रमाणें **धर्मसंबंधी** आधिपत्य त्यांजकडे कधींहि जाऊं शकत नाहीं.

–के.१८९१–४–२–४

४५४

लोककल्याणाचें खरें तत्त्व विसरून जाऊन **धर्माचा** बाह्य विधि आचरण्यांत खरें हित नाहीं.

–के.१९१५–३९–२–५

४५५

जगामधील दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांत आपल्या **धर्माइतकी** उदारता व समंजसपणा दृष्टीस पडावयाचा नाहीं.

–के.१८९२–८–२–४

४५६

धर्माचा नायनाट करून व सर्व समाज धर्मशून्य बनल्यामुळें राष्ट्रैक्य किंवा राष्ट्रोन्नति झाल्याचें जगांत एकहि उदारहरण नाही.

–के.१९०४–३८–४–३

४५७

कोणाहि मनुष्यास दुसऱ्याच्या **धर्माची** निंदा करण्याचा कायद्यानें, नीतीनें अगर शिष्ट सांप्रदायानें अधिकार पोंचत नाहीं.

–के.१८९१–४०–३–३

४५८

कोणत्याही **धर्माची** महति कायम राखण्यास त्या त्या धर्मांतील विद्वान लोकांनी त्याचा नीट ऊहापोह करून त्याचें रक्षण केलें पाहिजे.

–के.१९००–३८–२–१

४५९

धर्माची बाजू युक्तिदृष्ट्या कदाचित् लंगडी असेल, पण जगांतील सर्व व्यवहार कांही युक्तीनेंच होत नाहींत. प्राचीन कालापासून चालत आलेली धर्मपरंपरा युक्तीपेक्षां शतपट प्रबल असते.

–धा.११४

४६०

राष्ट्राच्या उत्कर्षास, **धर्मश्रद्धा** राष्ट्राच्या पुढाऱ्यांच्याहि अंगीं असणें अवश्य आहे.

–के.१९०३–४३–४–४

४६१

धर्माचें श्रेष्ठत्व, त्यांतील उत्कृष्ट तत्त्वें व ईशभक्तीचे मार्ग यांवरच अवलंबून आहे.

–के.१९०४–२४–५–२

४६२

धर्माचे रहस्य तंट्यांत नाहीं, तें एकी करण्यांत आहे.

–व्या.२–१६

४६३

स्वधर्माचा आपल्या लोकांत प्रसार करणें हें **धर्माच्या** राष्ट्रीय स्वरूपाचें अंग आहे.

–के.१९०३–२४–५–५

४६४

वाफेचें इंजिन चालण्यास जशी वाफ ही मुख्य आहे, तसाच समाज सुव्यवस्थित-पणानें चालण्यास **धर्माच्या** मूलतत्त्वांवरच मुख्यत: नजर दिली पाहिजे.

–के.१९१५–३९–२–५

४६५

मनुष्य नराचा नारायण होईल व तो आपल्याच करणीनें होईल हें तत्त्व आमच्या **धर्माशिवाय** इतकें स्पष्ट असें दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांत नाहीं.

–के.१९०६–३५–४–२

४६६

धार्मिक उत्सव म्हटला म्हणजे तो वर्षाचा एक सणच समजला पाहिजे; परंतु सणापेक्षां त्यांत विशेष इतकाच कीं, धर्म आणि नीति यांचा बोध या सणांत अनायासें आणि आनंदाने करतां येतो.

–के.१८९९–३९–२–५

४६७

एका धर्माच्या लोकांनी दुसऱ्या धर्माच्या लोकांच्या **धार्मिक बाबतींत** हात घालणें इष्ट नसतें, इतकेंच नव्हे, तर त्याचे परिणामहि चांगले होत नाहींत.

–के.१९००–२५–३–१

४६८

धैर्य हें ईश्वरदत्त देणगी म्हणण्यापेक्षां विचाराचें फळ आहे असें म्हणावें लागतें.

–आ.आ.१–११६

४६९

विद्या व सौजन्य यांनी मनुष्याचें मन जरी संस्कृत झालें तरी मोठमोठीं कामें निर्भीडपणें करण्याची हिम्मत व **धैर्य** केवळ या गुणांनी कोणाच्याहि अंगी येत नाहीं.

–के.ले.१–१५१

४७०

निर्भीडपणा व **धैर्य** हे गुण आमच्यांत दिसूं लागले म्हणजे आमच्या मतास आपोआप मान मिळूं लागेल, आमचा बोज वाढेल आणि आमच्या हक्काची पायमल्ली होणार नाहीं.

–के.१८९०–१८–२–५

४७१

दुसऱ्याला शिव्या देण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या शिव्या संथपणे ऐकून घेणें अधिक **धैर्याचें** लक्षण आहे.

–के.१८९३–२२–३–२

४७२

कोणताहि योग मग तो राजकीय असो, धार्मिक असो वा तांत्रिक असो, सिद्धीस जाण्यास **धैर्याची** आणि निश्चयाची नेहमींच अपेक्षा असते.

–के.१९०५–३७–४–५

४७३

नुकसानीला भिऊन अश्लाघ्य वर्तन करणें हे **धैर्याभावाचें** लक्षण होय.

–के.१८९०–१८–२–५

४७४

लोकप्रिय असलेली गोष्ट जर खरोखरच सदोष व त्याज्य असेल तरच तिची निंदा करणाऱ्याच्या **धैर्याला** कांहींतरी किंमत येईल, एरव्हीं नैतिक धैर्य व निखालस चारगटपणा हे दोन्ही शब्द समानार्थकच होतील.

–के.१९०४–२०–४–४

४७५

कोणताहि **धंदा** घेतला तरी त्यांत कांहीना कांही तरी दोष सहज काढतां येण्यासारखा असतो; परंतु तेवढ्यामुळें आपले नियतकर्तव्य सोडणें हा धर्म नव्हे.

–गी.६६१

४७६

प्रत्येक धंद्यांतला प्रत्येक मनुष्य आपण आपल्या धंद्यामध्यें वर यावें असा प्रयत्न करूं लागला म्हणजे तो **धंदाहि** उर्जितावस्थेस येतो व अशा रीतीनें प्रत्येक धंद्याची व प्रत्येक व्यक्तीची सुधारणा झाली म्हणजे राष्ट्राची निराळी सुधारणा व्हावयाची ती काय राहिली? व अशा सर्वांगपरिपूर्ण राष्ट्रास कोणी चेपूं म्हटलें तरी कोण चिरडूं शकणार?

–आ.आ.२–२७५

४७७

कोणीहि कोणचा **धंदा** केला तरी तो हलका होत नाहीं; पण धंद्यात कौशल्य व कर्तबगारी दाखविली पाहिजे.

–के.१९२०–१५–७–२

४७८

असा कोणताहि **धंदा** किंवा आश्रम नाहीं कीं, लबाडांनी किंवा अयोग्य पुरुषांनी त्यांत आपला प्रवेश करून घेतला नाहीं; मग तो राज्य करण्याचा धंदा असो कीं भीक मागण्याचा धंदा असो!

–के.१९०१–४०–२–५

४७९

नवीन तऱ्हेचे उद्योग–**धंदे** शिकण्यास शास्त्रीय ज्ञान आणि यांत्रिक सामुग्री यांची जरूरी आहे.

–के.१९०२–११–४–४

४८०

जिल्ह्या–जिल्ह्यांतून लहान लहान नवे **धंदे** लोकांस शिकविण्याकरिता किंवा बुडत चाललेले धंदे सुधारण्याकरितां ज्या शाळा पाहिजेत त्या निघाल्याखेरीज देशाची औद्योगिक उन्नति कधींहि व्हावयाची नाहीं.

–के.१९०४–४–४–४–५

४८१

सर्व मोठ्या कारखान्यांनी लहान कारखाने बुडतातच असें नाही. इतकेंच नव्हे तर पुष्कळ **धंदे** असे आहेत कीं, ते लहान लहान कारखान्यांतूनच चांगले होतात.

–के.१९००–३८–२–५

४८२

देशांतील धनोत्पादक **धंदे** कमी झाल्यावर सावकार मेला काय आणि शेतकरी मेला काय, राष्ट्रीय दृष्टीनें दोन्हीहि गोष्टी अनिष्टच आहेत.

–के.१९०२–७–५–१

४८३

सरकारी नोकरी, वकिली, बॅरिस्टरी वगैरे **धंदे** उसाच्या चरकाप्रमाणे धनोत्पादक नव्हेत, तर वाळूच्या चरकाप्रमाणें केवळ इकडची वाळू तिकडे नेणारे किंवा उत्पन्न झालेल्या धनाची फक्त वांटणी करणारे आहेत.

–के.ले.२–४२७

४८४

लहानसहान **धंदेच** देशांतील पुष्कळ लोकांच्या उपजीविकेचें साधन आहे.

–के.१९००–३८–२–५

४८५

धंदेशिक्षणावांचून हल्लींच्या व्यापारी चढाओढीच्या काळांत स्वत्व राखण्यास दुसरा मार्गच नाहीं.

–के.१८९१–५२–२–५

४८६

देशांत लहान मोठे धंदे चालविण्याचें ज्ञान लोकांस यावें व पोटाकरितां केवळ सरकारच्या तोंडाकडे पाहण्याचा त्यास प्रसंग येऊं नये हाच **धंदेशिक्षणाचा** मुख्य फायदा आहे. –के.१८९२–६–२–४

४८७

तुम्ही ज्या व्यवसायांत पडाल त्याची गोष्ट निघाली असतां तुमचें नांव लोकांच्या मनःश्चक्षूंसमोर प्रथम उभें राहिलें पाहिजे, व अशा तऱ्हेंची मनोवृत्ति ज्या देशामध्यें प्रत्येक **धंद्यात** पडणाऱ्या मनुष्यामध्यें आहे त्या देशाची केव्हांहि भरभराट झाल्यावांचून राहणार नाहीं हें निश्चित समजा. –आ.आ.२–२७५

४८८

कोणतेंहि **ध्येय** घेतलें तरी तत्सिद्ध्यर्थ उद्योग करावा लागतो; ध्येय आपण होऊन निरुद्योगी माणसाच्या हातांत पडत नाहीं.

–के.१९१६–२९–४–२

४८९

धार्मिक ध्येय हवें तेवढें उच्च असो, पण व्यवहारांत व्यवहाराचें म्हणून निराळें ध्येय असलेंच पाहिजे. नुसतें धार्मिक **ध्येय** ठेवून जगात चालावयाचे नाहीं. ध्रुवाकडे लक्ष असूं द्या; पण ध्रुवावर जातां यावयाचे नाहीं हेंहे लक्षांत असूं द्या.

–आ.आ.१–१११

४९०

आपल्या आवडत्या **ध्येयाकरितां** आपलें आयुष्य खर्च करण्यासाठी तयार होणें व आपल्या कार्यक्रमांत प्राप्त होणारीं दुःखें बिनतक्रार सोसणे यांतच खरा पुरुषार्थ आहे; एरवीं ध्येयांची कोरडी चर्चा करीत बसणें हा नुसता चावटपणा होय.

–के.१९१९–२८–४–२

४९१

मनुष्याची आवडनिवड वरचेवर पालटत असते. कोणत्याहि एका **ध्येयाची** आवड व तें गांठण्याचा निश्चय सतत कायम टिकवणें अत्यंत कठीण असतें. तसें होण्यास एक ठराविक वयोमर्यादा प्राप्त व्हावी लागते.

–आ.आ.१–१२८

४९२

कोणाहि देशभक्ताची तारीफ केवळ त्याच्या **ध्येयावरून** जग करीत नसून त्या ध्येयाकरितां तो स्वतः किती उद्योग व स्वार्थत्याग करितो यावरून करीत असते.

–के.१९१९–२८–४–२

४९३

कोणाचाहि **नवीन पक्ष** उपस्थित झाला असतां जुन्या पक्षाचा व त्याचा विरोध उत्पन्न होत असतो खरा; पण हा विरोध फार वेळ कायम न ठेवतां नव्या पक्षाचें अभिनंदन करून पुढें काम सुरू ठेवणें हेंच शहाण्याचें काम आहे.

–के.१९०८–७–४–४

४९४

नवे विचार आणि नव्या गोष्टी लोकांस सांगतांना त्यांस केवळ मूर्ख न मानतां त्यांचे जें कांही म्हणणें असेल तें पूर्णपणें लक्षांत घेऊन, त्या धोरणांनें **नव्या जुन्याचा मेळ** घातला पाहिजे, व त्याकरितां जितक्या स्पष्ट व निर्भीडपणानें कांही गोष्टी समाजापुढें मांडणें जरूर आहे तितक्या रीतीनें त्या मांडल्या पाहिजेत.

–के.१९०२–६–४–२

४९५

नादब्रह्मांत तल्लीन होऊन क्षणभर साक्षात् स्वात्मसुख अनुभवण्याची ज्याला पात्रता नाहीं अशा मनुष्याच्या हातून कोणतेंहि सत्कृत्य व्हावयाची आशा नको.

–के.१८९२–३४–२–५

४९६

'दौलतीचें कल्याण तीच नीती' या लहानशा वाक्यांत **नानांच्या** अमदानीच्या पंचवीस वर्षांच्या इतिहासाचें सार आहे.

–के.१९००–१२–२–२

४९७

बहुतेक लोक आस्तिक आहेत म्हणून त्यांच्याविरुद्ध मतें प्रतिपादन करणाऱ्या **नास्तिकानें** आपल्या आचरटपणास धैर्य ही संज्ञा द्यावयाची तर बहुतेक लोक डोळस आहेत म्हणून आंधळ्यानें आपल्या ज्ञानचक्षूची कां शिफारस करूं नये?

–के.१९०४–२२–४–४

४९८

'निर्वाण' हें मरणाचें मरण किंवा उपनिषदांत वर्णिल्याप्रमाणें 'मृत्यु तरून जाण्याचा मार्ग' आहे, नुसतें मरण नव्हे.

–गी.५७०

४९९

आम्हीं **निराशेंतूनच** जगतों.

–धा.२९

५००

ज्याला जो धंदा निसर्गत: प्राप्त झाला आहे तो त्यानें **निष्कामबुद्धीनें** चालूं ठेविला म्हणजे कर्त्याला त्याचें कांही पाप लागत नाहीं; कर्मे तेथून सर्व सारखींच; दोष कर्त्याच्या बुद्धींत आहे, कर्मांत नाहीं; म्हणून बुद्धि सम करून सर्व कर्मे केल्यानें परमेश्वराची उपासना घडून पाप न लागतां अखेरीस सिद्धि मिळते.

–गी.४८७

५०१

भक्तिमार्गांतील लोक भोजनाचे वेळीं घास घेतांना गोविंद गोविंद असें जें म्हणतात त्यांतील बीज कृष्णार्पणबुद्धिच होय. आपले सर्व व्यवहार लोकोपयोगाकरितां **निष्कामबुद्धीनें** चालूं आहेत असें ज्ञानी जनकानें म्हटलें असून भगवद्भक्त आपल्या खाण्यापिण्याचेहि व्यवहार कृष्णार्पणबुद्धीनेंच करीत असतात.

–गी.४३०

५०२

किल्ल्यांचे अभेद्यत्व जितकें त्याच्या तटाचे व बाहेरच्या चौक्यांचे मजबुतीवर अवलंबून आहे तितकेंच किंबहुना त्याहूनहि अधिक तें आंतील लोकांची **निष्ठा,** संतोष, उत्साह, हिम्मत, कर्तबगारी व भरभराट यांजवर अवलंबून आहे.

–के.१९०४–२७–५–३

५०३

निश्चयाचें जेथें बल आहे तेथें ईश्वरकृपेनें अखेरीस सिद्धि अवश्य प्राप्त होते. लोककल्याणाचा राजमार्ग हाच होय.

–के.१९००–१७–३–१

५०४

प्रजा **नि:शस्त्र** केल्यानें त्यांतील तंटेभांडणें कमी होतात आणि त्यांच्याजवळ शस्त्रें ठेवल्यानें तीं वाढतात हें तत्त्व आधीं खोटें आहे. कारण ज्या राष्ट्रांतील प्रजेजवळ शस्त्रे आहेत तेथें गुन्ह्याचें प्रमाण जास्त आहे असें आढळून येत नाहीं. ज्यास खून किंवा मारामारी करावयाची आहे तो जेथे शस्त्रें असतील तेथें शस्त्रानें करील आणि नसतील तेथें कोयता, विळी, काठी, सुरी, कुऱ्हाड किंवा दुसरें कांही नसल्यास दगडांनीहि करूं शकेल.

–के.ले.२–४०७

५०५

निःशस्त्रप्रतिकार हा सरकारपाशीं रुसवा आहे, 'सरकार'चा बहिष्कार नव्हे.

–के.१९१५–६–६–३

५०६

राष्ट्राची **नीति** एकदां खराब झाली म्हणजे नाहीं तेथून नवीन नवीन अनर्थ उत्पन्न होतात.

–के.१९०६–११–४–३

५०७

सूर्याच्या किरणांनी एखाद्या पदार्थाची सावली सपाटप्रदेशावर सपाट आणि उंचसखल जाग्यावर उंचसखल पडते, म्हणून ती सावली मुळांतच उंचसखल असली पाहिजे असें ज्याप्रमाणें अनुमान करितां येत नाही त्याप्रमाणे दुष्ट लोकांच्या समाजात आढळून येणारे **नीतिधर्माचें** अपूर्ण स्वरूपच मुख्य किंवा मूळचें होय असें म्हणतां येत नाहीं. हा दोष समाजाचा आहे नीतीचा नव्हे.

–गी.३७५

५०८

बाह्य सुखाचींच काय, पण जीविताचीहि पर्वा न ठेवितां, प्रसंगविशेषी आध्यात्मिक दृष्ट्या त्याहून अधिक योग्यतेचे सत्यादि **नीतिधर्म** पाळण्याइतका मनोनिग्रह असणें यांतच मनुष्याचें मनुष्यपण आहे.

–गी.९३

५०९

नीतिमत्ता हा निर्मळ, शुद्ध, प्रेमळ, सम किंवा थोडक्यांत सांगणें असल्यास सत्त्वशील अंतःकरणाचा धर्म आहे, नुस्त्या सारासार विचारांचे फल नव्हे.

–गी.४७८

५१०

नीतिधर्माचें पूर्ण, शुद्ध व नित्य स्वरूप कोणतें याचा शास्त्रीय निश्चय करण्यासाठींच नीतिशास्त्राची प्रवृत्ति झालेली आहे; आणि हें काम जर **नीतिशास्त्र** न करील तर तें निष्फळ म्हणावें लागेल.

–गी.८४

५११

उत्तम शिक्षण मिळालें, उत्तम गुरूचा सहवास घडला व अलौकिक पुरुषांचा स्नेह संपादन झाला, तरी त्यांच्या उपदेशाचा सुपरिणाम सर्वच लोकांचे मनावर होतो असें नाहीं; असें असतें तर **'पढतमूर्ख'** ही म्हण प्रचारांत आली नसती.

–के.१८९५–१–३–३

५१२

विश्वविद्यालयांतून जें पदवीदान होतें त्याचा जो एक अनिष्ट परिणाम होतो तो असा कीं, पदवीदान झाल्याबरोबर आपण विद्येच्या शिखरास जाऊन पोहोंचलों असें आमचे तरुण लोक समजतात; परंतु वास्तविक स्थिति अशी असते कीं, झालेला विद्येचा संस्कार अगदीं अपुरा असून वाचन, मनन, व अभ्यास हीं जर पुढें ठेविलीं नाहींत तर **पदवीधर लोकांसहि** सुशिक्षित म्हणण्याची सोय नाहीं.

–के.ले.१–४८२

५१३

केवळ दाईच्या स्तनपानावर जशी बालकांची नीट जोपासना होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच **परकी भाषेंतून** दिलेल्या उष्ट्या व निःसत्व **शिक्षणानें** मुलांची मने कधींहि सुसंस्कृत व्हावयाचीं नाहींत.

–के.१८९४–४९–२–५

५१४

विद्यार्थ्यांच्या मनांत राष्ट्रीय तत्त्वांची अभिवृद्धि करून विद्यार्थ्यांचें शील राष्ट्रीय बनविण्यास **परकी गुरू** निरुपयोगी होत. –के.१९०५–४३–४–२

५१५

भाषेंत **परकीय शब्द** नसणें हें स्वाभिमानाचें लक्षण आहे खरें, पण त्याचा अर्थ असा की, परकीय शब्दांचा स्वदेशी शब्दांवर शिरजोरपणा होऊं नये; परकीय शब्द मुळींच स्वभाषेंत येऊं नयेत असा नव्हे.

–के.१९०३–४२–४–५

५१६

देशांतील बुद्धिमान लोकांचा सगळा वर्ग उदरपोषणाकरितां **परकीय राज्यकर्त्यांच्या** अगदीं कह्यांत गेल्यावर देशाची उन्नति लवकर झाली नाहीं, तर त्यांत नवल तें कोणते? –के.ले.२–५८३

५१७

आपली जात व धर्म राखणें ही गोष्ट आपल्या हांतात असते व त्याबद्दल आपणांस योग्य अभिमान असला म्हणजे व्यापाराकरितां किंवा अन्य कारणाकरितां **परदेशास प्रवास** करण्यास आमचा धर्म आड येत नाहीं.

–च.६५२

५१८

परधर्माची महति किंवा परभाषेचें सौंदर्य पूर्णपणें समजल्यानें स्वधर्मावरील किंवा स्वभाषेवरील श्रद्धा कमी होते असें नाहीं.

–के.१९००–४४–२–४

५१९

परमेश्वरावर भक्ति ठेवा आणि सर्व उद्योगाचें मूळ जो निश्चय तो कायम ठेवा, म्हणजे **परमेश्वर** तुम्हांस साह्य करील.

–व्या.२–३८

५२०

राजकीय बाबतींत **परमेश्वर** हें एक कोर्ट आहे.

–व्या.२–३३

५२१

तुम्ही आपल्या कर्माचा पडदा जर स्वच्छ कांचेसारखा कराल तर त्यांतून **परमेश्वर** दिसेल; गोणपाटाचा कराल तर त्यांतून परमेश्वर दिसावयाचा नाहीं.

– धा.२२५

५२२

परमेश्वर हा सर्वांत मोठा डिटेक्टिव आहे आणि तो सारें पाहात आहे.

–व्या.१–३

५२३

सर्व जन्मभर एकाच भावनेंत मन रंगून गेल्याखेरीज अंतकालच्या यातनेंत तीच भावना होणें शक्य नाहीं; म्हणून आमरणान्त म्हणजे सर्व आयुष्यभर **परमेश्वराचे ध्यान** करणें जरूर आहे.

–गी.७३०

५२४

ज्यूरीनें कसाहि निकाल दिला असला तरी, मी पूर्ण निर्दोषी आहें अशीच माझी मनोदेवता मला अद्याप सांगत आहे. सृष्टीच्या भवितव्यतेवर या कोर्टापेक्षां वरिष्ठ असलेल्या **परमेश्वरी सत्तेचें प्रभुत्व** असतें. माझ्या स्वातंत्र्यापेक्षा माझ्या हालअपेष्टांनींच मी अंगीकृत केलेलें राष्ट्रकार्य अधिक भरभराटीस यावें असाहि परमेश्वराचा संकेत असेल.

–ख.५०

५२५

परमेश्वरास स्त्री काय, चांडाळ काय, आणि ब्राह्मण काय सारखेच. 'देव भावाचा भुकेला', प्रतीकाचा नाहीं, काळ्या गोऱ्या वर्णाचा नाहीं, आणि स्त्री–पुरुषादि, ब्राह्मण–चांडाळादि भेदाचाहि नाहीं.

–गी.४३७

५२६

परिस्थिति उत्पन्न होण्यास जरी आपण कारणीभूत नसलों तरी ती सुधारण्यास आपल्या हातून शक्य तेवढे प्रयत्न करणें हें प्रत्येक मनुष्याचें व्यक्तिदृष्ट्या आणि सार्वजनिक दृष्ट्या कर्तव्य आहे, पवित्र कर्तव्य आहे, असा शास्त्राचा आणि धर्माचाहि सिद्धान्त आहे.

–गा.१०

५२७

प्रतिकूल **परिस्थिति** असतांना तिला अनुकूल करून घेण्याची कांही स्वतंत्र शक्ति (Freedom of will) मनुष्यांत आहे.

–के.१९१५–३९–२–२

५२८

परिस्थितीचा गुलाम न बनतां परिस्थितीला यथासंभव, यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यांत आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निर्लोभीपणा आणि धैर्य लागतें तें ज्याच्या अंगांत आहे, आणि दुःखाची अगर संकटाची भीति अगर पर्वा न बाळगतां जो आपल्या ठायीं असणाऱ्या या सद्गुणांचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा.

–के.१९१६–२७–४–१

५२९

परीक्षा हें विद्वत्ता मापण्याच्या अनेक साधनांपैकी एक साधन आहे, परंतु त्यानें खऱ्या विद्वत्तेची नेहमींच परीक्षा होते असें नाहीं.

–के.१८९२–५२–३–१

५३०

हिंदुस्थानची नौका कोणीकडे हांकावी, हें दाखविणारी **परंपरा** हा ध्रुवाचा तारा आहे. तो जर कां सुटला तर कांहींहि कामास यावयाचें नाहीं.

–व्या.२–१२२

५३१

योग्य व कर्त्या माणसांची **परंपरा** हेंच कोणत्याहि राष्ट्राच्या जिवित्वाचें मुख्य लक्षण आहे.

–के.१८९५–२१–२–५

५३२

परवशता ही राष्ट्राचे पौरुष खचीं करते आणि त्याच्या नैतिक व भौतिक सुधारणेचीहि कुचंबणा होते.

–के.१९१९–१७–७–१

५३३

राष्ट्राची किंवा देशाची जी प्रगति व्हावयाची असते, ती निरनिराळ्या **पक्षांतील** लोकांकडून राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा झाल्याखेरीज कधींहि होत नाहीं.

–के.१९०६–३९–४–२

५३४

राष्ट्रीय–संस्था अमुक एक पक्षाच्याच हातांत कायमची असावी, इतकेंच नव्हे तर त्या **पक्षाखेरीज** इतर पक्षांचेही लोकहि त्या संस्थेत असूं नयेत असा आग्रह धरणें हा मूर्खपणा होय.

–के.१९०६–३९–४–२

५३५

आपापलीं मतें लोकांपुढें मांडून लोकांस आज नाहीं तर उद्यां आपल्या वतीचे करून घेण्याची दोन **पक्षांची** जी नेहमीं झटापट चालूं असते तीच राष्ट्राच्या प्रगतीचे खरें साधन होय. –के.१९०८–९–४–५

५३६

कांही विशिष्ट कार्याकरितां एक होऊन पुनः आपापलीं विशिष्ट मतें लोकांपुढे मांडण्याची प्रत्येक **पक्षास** मुभा असणें यांतच राष्ट्राचें हित आहे.

–के.१९०८–९–४–५

५३७

पातक करतो तो, पातकास अनुमोदन देतो तो, व पातक होत असतां तें बघतो तो, हे सारे पातकी आहेत, असें आमचें शास्त्र सांगतें.

–व्या.२–११७

५३८

गरिबांच्या चुकांपेक्षां मोठ्यांचीच **पातकें** लोकांस अधिक भोगावीं लागतात.

–के.१९०७–३९–४–३

५३९

पातंजलयोग म्हणजे मनाचा निरोध करण्याची एक युक्ति किंवा क्रिया होय. या कसरतीनें मन ताब्यात आलें तरी तें एकाग्र मन भगवंताचे ठायीं न लावितां दुसऱ्या गोष्टींकडेहि लाविता येईल. पण एकाग्र चित्ताचा असा दुरुपयोग न करितां, मनाची ही एकाग्रता अगर समाधि परमेश्वराच्या स्वरूपाचें ज्ञान होण्याकडे लाविली पाहिजे, व तसें झालें म्हणजेच हा योग सुखकारक होतो एरवीं हे नुस्ते क्लेश होत.

–गी.७०१

५४०

आपण केलेली स्तुति किंवा आपण केलेली निंदा ह्यांच्यांत जोर रहावा अशी जर कोणाची इच्छा असेल तर त्यानें **पात्रापात्र विचार** अगोदर केला पाहिजे.

–के.१९००–३–३–१

५४१

पापग्रहांस पापग्रह म्हटल्यानें ते जास्त क्रुद्ध होतात ही समजूत वेडेपणाची आहे.

–के.१९००.१८–२–४

५४२

पारलौकिक स्वराज्य इहलौकिक स्वराज्याशिवाय शक्य नाही.

–के.१९१७–२१–४–२

५४३

कोणत्याहि समाजाचा ज्यास **पुढाकार** घ्यावयाचा असेल त्यानें आपल्या एकनिष्ठपणानें, नीतिमत्तेनें, स्वार्थत्यागानें व समाजाबद्दलच्या खऱ्या कळकळीनें समाजाचा विश्वास पहिल्यानें संपादन केला पाहिजे.

–विष्णु० ७

५४४

समाजाचे **पुढारी** होण्यास विद्वत्तेपेक्षां सदाचरण, धर्मनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग यांची अधिक जरूर लागत असते.

–विष्णु० ७

५४५

देशांतील सर्व लोक उपजीविकेची नवीन साधनें शोधून काढण्यास असमर्थ असतात. तीं कामें देशांतील **पुढारी** लोक अगर ज्ञाती आणि सरकार यांनींच केलीं पाहिजेत.

–के. ले.१–१४८

५४६

खरें **पुढारी** ज्या देशांत जन्मत नाहींत त्याची इतिहासज्ञ पुरुष मेलेल्या राष्ट्रांत गणना करीत असतात.

–के.१९०१–४९–२–४

५४७

वातावरण चोहोंकडे शांत असतां व आकाश निरभ्रं असतां, भावी वावटळाची अटकळ ज्यास बांधतां येते, तोच देशाची नाव योग्य रीतीं चालविण्यास लायक नावाडी–**पुढारी** होय.

–के.१९०१–४९–२–५

५४८

जोंपर्यंत आमच्यामधील **पुढारी** स्पष्टपणें खरें लोकमत सांगण्यास नेहमीं तयार नाहींत, तोंपर्यंत आमच्या भावी उन्नतीची आम्ही आशा बाळगणें व्यर्थ होय.

–के. ले. २–१३२

५४९

लोकांच्या कल्याणाची गोष्ट जोंपर्यंत पुढारी, लोकांस सांगतो तोंपर्यंत लोक त्याचें ऐकतात व त्यास मान देतात. पण ज्या दिवशीं हे **पुढारी** लोभानें किंवा भीतीनें सरकारच्या छायेंत सापडून 'ज्यांत आपलेपण नाहीं त्यासाठीं मरा' असें लोकांस सांगतील त्या दिवशी त्यांच्या सांगण्याचा लोकांवर कांही एक परिणाम होणार नाहीं.

–के.१९१८–१९–४–५

५५०

न ढळणारा लोकांच्या मनाचा निश्चय, व संकटास न भिणाऱ्या **पुढाऱ्यांची** योग्य परंपरा, यांची सांगड पडल्यावर अपयशाची भीति बाळगावयास नको.

–के.१९०५–५०–४–५

५५१

राष्ट्रांत ज्या तऱ्हेचे **पुढारी** निपजतात त्या मानानें त्यांची स्थिति सुधारते अगर बिघडते हें निर्विवाद आहे.

–के. ले.२–१२८

५५२

पुढारी झाले म्हणजे 'मुखरस्तत्र हन्यते' या न्यायानें आघातहि सोसावे लागतात.

–के.१९१९–४९–४–५

५५३

लोकमत जागृत करण्यास **पुढारी** लागतात हें खरें आहे; पण तें लोकमत एकदां जागृत झालें म्हणजे लोकांच्या पुढाऱ्यांसहि त्या जागृत लोकमतास अनुसरून वागावें लागतें, त्यापासून वेगळें होऊन चालत नाहीं.

–के.१९१८–३४–४–२

५५४

राजकारणी माणसांच्या अंगांत दोन गुण पाहिजेत. एक तर त्यांच्या हृदयांत प्रखर आग पेटलेली पाहिजे; आणि दुसरा म्हणजे त्या हृदयाच्या वरच्या बाजूस डोकें बर्फासारखें थंड असलें पाहिजे. हे दोनहि गुण एकसमयावच्छेदेंकरून ज्या पुरुषाजवळ उत्कटतेनें वास करीत असतील तो **पुढारी** होण्यास योग्य होय.

–आ० आ० १–८९

५५५

सतारीची अगर तंबूरीची तार नुसती वाजविल्यानें जसा तिजपासून आवाज निघत नाहीं, पण तीच तार भोंपळ्यावर चढविली म्हणजे ज्याप्रमाणें तिजमधून कर्णमधुर ध्वनि बाहेर पडतो तद्वत्च देशांतील **पुढारी** विद्वानांचा व लोकमताचा संबंध आहे.

–के.१८९५–४५–२–५

५५६

कालाची गति ओळखून जर देशांतील पुढाऱ्यांनी आपला कार्यक्रम बदलला नाहीं तर काल पुढें जाईल व **पुढारी** मागें पडतील; पुढाऱ्याकरितां काल थांबणार नाहीं.

–के.१९०६–३६–४–५

५५७

जगांतील कोणत्याहि संस्था घ्या, त्या चिरायु होण्यास त्यांचे **पुढारी** वर्षभर काम करणारे असावे लागतात, आणि त्या पुढाऱ्यांस पुरें इतके कामहि असावें लागते.

–के.१९०६–४९–४–५

५५८

कोणत्याहि बाबतींत पुढाकार घेण्यास तयार झालें म्हणजे त्याबरोबरच **पुढारी**पणाचीं जीं आनुषंगिक संकटें तींहीं सोसण्यास तयार असलें पाहिजे.

–के.१९०४ २१–४–५

५५९

आपलीं मतें कांहींहि असोत; पण तीं लोकांवर न लादतां लोक पुढें जाण्यास किती खुषी आहेत त्या बेतानेंच त्यांच्या **पुढारीपणाचें** काम दिलें पाहिजे.

–के.१८९५–४७–३–२

५६०

पुढाऱ्याची पाठ राखणें लोकांचें कर्तव्य आहे.

–के.१९१६–४९–२–१

५६१

आपण लोकमत उत्पन्न होण्यास कारणीभूत व्हावें आणि लोकमत त्याप्रमाणें बनल्यावर पुनः आपण माघार घ्यावी हें कांही **पुढाऱ्यांचें** लक्षण नव्हे.

–के.१९१८–३४–४–३

५६२

भावी सुपरिणामाबद्दल निःसंशय मनोवृत्ति फारच थोड्या **पुढाऱ्यांचे** ठायीं आढळून येते.

–के.१९०१–४–३–२

५६३

राष्ट्र तयार नसल्यास तें तयार करण्याचें काम **पुढाऱ्यांचें** आहे; किंबहुना त्यांचे तें कर्तव्यच होय; कारण सर्व राष्ट्र तयार असल्यास मग पुढाऱ्यांचीहि जरूर नाहीं.

–के.१९०७–३४–४–४

५६४

पुढाऱ्यांचें खरें कर्तव्य म्हणजे आपलें मत स्पष्टपणें व कोणत्याहि प्रकारचे आढेवेढे न घेतां प्रसिद्ध करणें हेंच असून ते त्याप्रमाणें वागलें नाहींत तर इतर लोकांना नासकें व नादान उदाहरण घालून देण्याचें पातक त्यांच्या माथीं बसल्यावांचून राहणार नाहीं.

–के.१९००–७–३–३

५६५

कोणत्याहि पक्षाची मजबुती त्याच्या **पुढाऱ्यांच्या** शहाणपणावर, निश्चयावर आणि धूर्ततेवर अवलंबून असते.

–के.१८९१–४७–२–५

५६६

पुढाऱ्यांनीं आपले विचार स्वतंत्र व निर्धास्त रीतीनें व्यक्त केल्याखेरीज लोकांमध्यें जी एक प्रकारची विशिष्ट स्वातंत्र्यप्रीति येणें जरूर आहे ती यावयाची नाहीं.

–के.१८९३–१५–३–३

५६७

राष्ट्राच्या इतिहासांत ज्या घडामोडी होतात त्या पुष्कळदां कांहीं निमित्तानें क्षुब्ध झालेल्या लोकमतास वळण देण्याची संधि देशांतील **पुढाऱ्यांनीं** साधल्यामुळें होत असतात.

–के.१९०५–३७–५–१

५६८

कोणत्याहि कामांत कां होईना, मुख्यतः **पुढाऱ्यांनीं** उचल केली पाहिजे.

–के.१८९७–४६–३–१

५६९

राष्ट्रांत हजारों लोक असले तरी ते सर्व राष्ट्रीयत्वास अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींचा नेहमीं विचार करीत नाहींत. हें काम देशांतील **पुढाऱ्यांनींच** केलें पाहिजे.

–के. ले. २–२९३

५७०

समाजांतील खालच्या लोकांत मिसळल्याशिवाय समाज कशावर चालतो याचें धोरण **पुढाऱ्यास** समजणार नाहीं. वरच्या वर्तुळांत हिंडल्यानें अहंपणादि दुर्गुण जडतात आणि खालच्यांत गेल्यानें, ते लोक वरच्यांचे दोष काढीत असल्यामुळें, आपले चुकतें कोठें हें त्यांना सहज समजतें.

–आ. व. ४२४

५७१

विधवाविवाहासंबंधानें शास्त्रनिषिद्धता सांगून संकटकालीं अक्षतयोनि अशा गतधवांचा **पुनर्विवाह** खुशाल करावा किंवा ज्यांना अशा विवाहाची आवश्यकताच वाटते त्यांना तो करूं द्यावा.

–आ.आ. २–४१४

५७२

परिस्थितीवर आपला पगडा बसविणें, तिचें आकलन करून तिला वळण देणें, हें **पुरुषत्वाचें** लक्षण आहे.

–व्या. २–११०

५७३

प्रगतीच्या मार्गांत आलेला अडथळा काढून टाकणें हाच खरा **पुरुषार्थ** होय.

–के.१९०५–२०–४–३

५७४

आपल्या बुद्धीनें व कर्तृत्वानें कालाचें प्रवर्तकत्व थोडेंबहुत तरी आपणाकडे घेणें हाच **पुरुषार्थ** होय.

–के.१८९१–२३–३–३

५७५

निराशेनें उगीच बसणें हा कांही **पुरुषार्थ** नव्हे.

–आ. व. ३९४

५७६

अडचणी, संकटें हीं यावयाचींच व तीं आलीं असतांना त्यांतून मार्ग काढून यश मिळविणें यालाच **पुरुषार्थ** म्हणतात.

–आ० आ० १–१२६

५७७

'पुष्कळांचे पुष्कळ सुख' हे नीतितत्त्व केवळ बाह्य परिणामासच लागूं पडणारें आहे; आणि हे सुखदुःखात्मक बाह्य परिणाम निश्चित रीतीनें मोजण्याचें बाह्य साधन ज्या अर्थी अद्याप निघालें नाहीं त्या अर्थी नीतिमत्तेच्या या कसोटीनें नेहमींच यथार्थ निर्णय लागेल असा भरंवसा नाहीं.

–गी.३७८

५७८

'पुष्कळांचें पुष्कळ हित' या आधिभौतिक नीतितत्त्वांत जो मोठा दोष आहे तो हाच कीं, कर्त्यांच्या मनांतील हेतूचा किंवा बुद्धीचा त्यांत कांहींच विचार होत नाहीं; आणि अंतस्थ हेतूकडे लक्ष द्यावयाचें म्हटलें तर, पुष्कळांचें पुष्कळ बाह्य सुख हीच काय ती एक नीतिमत्तेची कसोटी अशी जी पहिली प्रतिज्ञा तिला विरोध येतो. कायदे करणारी सभा किंवा मंडळी अनेक व्यक्तींचा समुदाय असल्यामुळें त्यांनीं केलेला कायदा अगर नियम योग्य आहे कीं नाहीं, याचा विचार करतांना त्यांचें अंतःकरण कसें होतें हें पाहण्याचें कारण रहात नाहीं; त्यांच्या कायद्यापासून पुष्कळांना पुष्कळ सुख होईल कीं नाहीं एवढाच बाह्य विचार केला म्हणजे पुरे होतें; पण इतर ठिकाणीं तो न्याय लागूं पडत नाहीं.

–गी० ८८

५७९

मिल, स्पेन्सरच्या ग्रंथांचीं आम्हीं पारायणें करतों, पण त्यांचेपेक्षां फार पुढें गेलेल्या आपल्या **पूर्वाचार्यांची** आम्हीं ओळखहि विसरून जावें, यापेक्षां बुद्धिभ्रंशाची दुसरी कोणती खूण पाहिजे?

–के.१९०३–३७–४–४

५८०

ज्ञानाची वाढ व प्रसार होण्यास **पूर्वाचार्यांनी** केलेल्या कृतींचें व सिद्धान्तांचें पुनः पुनः परीक्षण होणें जरूर असतें.

–के.१९१५–४३–११–२

५८१

पूर्वजांचा गौरव करणें, त्यांचें वर्षांतून एकदां तरी स्मरण करणें हें भावी उत्कर्षांचें चिन्ह होय. उदयोन्मुख जें राष्ट्र असेल त्याला याची जरूरी आहे.

–के.१९१६–१९–७–१

५८२

प्रजा सुखी असणें व त्यांस पोटभर खावयास मिळणें हीं राज्यांत आबादानी व स्वस्थता राखण्याचीं दोन साधनें आहेत.

–के.१८९४–२०–३–१

५८३

प्रजाजन एकदां क्षुब्ध झाले म्हणजे मग त्यांची शांति राजसत्तेस आळा घातल्याखेरीज होत नाहीं.

–के.१८९३–१५–३–३

५८४

सध्यांच्या पिनलकोडांत **प्रजाद्रोहाला** शिक्षा सांगितलेली नाहीं, आणि ती जरी पृथ्वीवरील राजांच्या पिनलकोडांत सांगितलेली नसलीं, तरी सर्व राजांचा राजा जो परमेश्वर त्याच्या कोडांत प्रजाद्रोहाबद्दल शिक्षा सांगितलेली असलीच पाहिजे.

–व्या. २–११०

५८५

सरकारचें कोणचेंहि कृत्य जुलमाचें आहे किंवा योग्य आहे, हें ठरविण्याचा अधिकार **प्रजेचा** आहे.

–के.१९०६–८–४–२

५८६

प्रजेचे हक्क काय असतात, व त्यापैकीं आपणाला किती आहेत हें मुलांनाहि समजलें पाहिजे.

–व्या. ९०

५८७

मोठ्या मनुष्याप्रमाणें आपल्यांतहि ईश्वरी अंश आहे असा दृढविश्वास ठेवून व तो ओळखून प्रत्येकानें **प्रयत्न** केला पाहिजे. जितक्या अडचणी अधिक बिकट तितकें डोकें अधिक खर्च केलें पाहिजे.

–चरि. ३३३

५८८

माझ्यासाठीं गाडी लेट होऊन दैवानें माझ्यावर उपकार करावा हीं गोष्टच मला मान्य नाहीं. गाडी वेळेवर येवो अगर लेट होवो, मी वेळेवर स्टेशनवर जाऊन बसणार आणि गाडी गांठणार. मी **प्रयत्नवादी** आहें, दैवाचा उपकार मला नको आहे.

–आ. आ. १–१४९

५८९

भाकरी रुचकर होण्यास ज्याप्रमाणें पिठांत थोडें तरी मीठ घालावें लागतें त्याप्रमाणें कर्मसृष्टींतींल स्वतःसिद्ध व्यापार मनुष्याच्या फायद्याचें होण्यास त्यांत मनुष्याच्या **प्रयत्नाची** थोडी तरी भर घालावी लागते.

–गी. ३२४

५९०

फक्त कार्याची सिद्धि जर कार्यांतून वजा केली, तर त्या कर्त्यांची जी पूर्वतयारी असते तिला **प्रयत्न** म्हणतात.

–ख. १६९

५९१

मी स्वतः आशावादी नसून प्रयत्नवादी आहें. भोंवतालची परिस्थिती कितीहि बिकट असली तरी आपल्या हातून होईल तें व आपणांस पचेल तें कांहींना कांही तरी नेहमीं करीत असावें; मग त्याचा परिणाम केवढा कां क्षुद्र असेना.

–आ. आ. २–७०

५९२

मी **प्रयत्नवादी** आहे, दैववादी नाहीं.

–चरि. २२१

५९३

खटपटीच्या मानानें यशःप्राप्ती होत असते, केवळ इच्छामात्रेंकरून **प्रयत्नाशिवाय** दैव अनुकूल होत नाहीं.

–के.१९०५–५१–४–३

५९४

माणसाचें अंतरंग स्पष्टपणें व्यक्त होण्याचा समय, माणसामध्यें सद्गुण, जोम व कर्तबगारी किती आहे हें तत्त्वतः समजण्याची वेळ, म्हणजे एका बाजूला आड व दुसऱ्या बाजूला विहीर, मरणें किंवा जगणें ह्यापैकीं स्वीकारावें कोणतें असा **प्रसंग** माणसावर पडतो तीच होय.

–के.१९०४–३४–४–२

५९५

देशाच्या इतिहासांत आणीबाणीचे **प्रसंग** क्वचित्च येत असतात. आणि जेव्हा येतात तेव्हां आपण जर त्यांचा फायदा करून घेतला नाहीं तर आमच्या मूर्खपणाची आणि कर्तव्यशून्यतेची कमाल झाली असें म्हणावें लागेल.

–आ. व. ३५२

५९६

'प्रसंग कठीण, प्रसंग कठीण' म्हणून ओरडत बसण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. प्रसंग कठीण असेल तरच मनुष्याच्या अकलेची आणि हुषारीची परीक्षा होत असतें. खऱ्या कसोटीची वेळ म्हणजे संकटें ही होय.

–के. ले. २–१०६

५९७

भगवद्गीतेच्या आरंभी दोन परस्पर–विरुद्ध धर्मांच्या कैचींत सांपडल्यामुळें कर्तव्यमूढ होऊन अर्जुनावर जो प्रसंग आला होता तो कांही अपूर्व नाहीं. संन्यास घेऊन व जग सोडून रानांत राहणारांची किंवा दुबळेपणानें जगांतील अनेक अन्याय मुकाट्यानें सोसून घेणाऱ्या अशक्त व उदरंभरू लोकांची गोष्ट निराळी; पण समाजांत राहूनच ज्या थोर व कर्त्यापुरुषास संसारांतील आपलें कर्तव्य धर्मानें व नीतीनें बजावावयाचें आहे, त्यांवर अशा प्रकारचे **प्रसंग** अनेक वेळां गुदरत असतात.

–गी . २९

५९८

व्यक्तीवर काय आणि राष्ट्रावर काय कधीं कधीं असे **प्रसंग** येऊन ठेपतात कीं, त्यावेळीं एखाद्या दुष्ट आचाराचा परिणाम एकाएकीं भयंकर रीतीनें नजरेस येऊन हे अनर्थ टाळण्यास व्यक्ति किंवा राष्ट्र एकाएकीं एकदम तयार होतें.

–के.१९१५–१४–६–१

५९९

तुटे तों ओढूं नये ही गोष्ट खरी; पण कित्येक **प्रसंग** असे असतात कीं, त्यावेंळीं तुटेंल या भीतीनें ओढण्याचें सोडून दिलें असतां विरुद्ध पक्ष सहज लीलेनें वेसन घातल्याप्रमाणें आपणास विरुद्ध कळपांत ओढून नेतो.

–के.१९००–७–३–२

६००

प्रस्थानत्रयी म्हणजे निवृत्ति व प्रवृत्ति मिळून दोन्ही मार्गांचें पद्धतशीर व तात्त्विक विवेचन करणारे वैदिक धर्माचे तीन मुख्य आधारभूत ग्रंथ किंवा खांब होत.

–गी . १२

६०१

भाषासादृश्य व वंशसादृश्य या दोहोंच्या पायावर **प्रांताची पुनर्घटना** व्हावी व मध्यवर्ती सत्तेखाली त्यांचें एक संघटित मंडळ व्हावें.

–अ. १२०

६०२

प्राथमिक शिक्षण व धंदेशिक्षण यांची जोडी जर नीट जमली नसली तर केवळ शिक्षणानें गरीब लोकांचीं मनें संस्कृत न होतां त्यांस उलट आपापले धंदे वाईट वाटूं लागतात.

–के.१८९३–७–३–२

६०३

प्रायश्चित्त म्हणजे पश्चात्ताप नव्हे, तें फक्त पापनाशक कर्म होय.

–च. २९७

६०४

फलाशा सोडणें म्हणजे सर्व प्रकारची इच्छा सोडणें किंवा माझ्या कर्माचें फल कोणास कधींहि मिळूं नये व मिळाल्यास तें कोणींहि घेऊं नये, अशी बुद्धि ठेवणें हा अर्थ नसून, मला अमुक फल अवश्य मिळावें म्हणून मी हें कर्म करितों अशा प्रकारच्या फलाबद्दलच्या ममत्वयुक्त आसक्तीस किंवा बुद्धीच्या आग्रहास 'फलाशा' 'संग' किंवा 'काम' हीं नांवें गीतेंत दिलेलीं आहेत.

–गी. ३२३

६०५

कालमानाप्रमाणें अवश्य लागणारा **फेरफार** जर आपण आज केला नाहीं, निदान फेरफार करण्याविषयी यत्न केला नाहीं, तर न फिरविल्यामुळें घोडा जसा अडतो, त्याप्रमाणें समाज अडेल हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

–धा. १६५

६०६

जर **बहिष्कार** नसता तर स्वर्गात बदमाष लोकांचा भरणा झाला असता; आसुरी मायेनें दैवी गुणास ग्रासून टाकलें असतें.

–व्या. २–१२८

६०७

हिंदुस्थानासारख्या सर्वतोपरी पंगू झालेल्या देशास आपलें म्हणणें तडीस नेण्यास जर कांहीं साधन किंवा योग शिल्लक राहिला असेल तर तो राष्ट्रीय **'बहिष्कार'** हाच होय.

–के.१९०५–३६–४–३

६०८

बहिष्कार हें शस्त्र फायदेशीर आहे व त्याचा उपयोग करणारांचा जर सरकारांतून छल होईल तर तो अन्याय आहे.

–के.१९०६–३–४–३

६०९

राष्ट्रीय **बहिष्कार** हा उपाय योग्य आहे खरा; पण त्याची योग्यता शब्दांत नाहीं, कृतींत आहे.

–के.१९०५–३४–४–५

६१०

बहिष्कार हें असें शस्त्र आहे कीं, त्या योगानें निःशस्त्र असलेल्यांचे सर्व हेतु पूर्ण होतात.

–व्या. २–१२९

६११

आम्ही द्वेषामुळें **बहिष्कार** घालीत नसून स्वदेशाच्या प्रीतीमुळें आम्ही बहिष्कार घालीत आहों.

–व्या. २–१२८

६१२

बहिष्कार–योग निर्वाणीचाच असून आपलें वाजवी म्हणणें अधिकारारूढ सबल पक्ष योग्य रीतीनें ऐकत नाहीं, तेव्हांच दुर्बल लोकांनी त्याचा उपयोग करावयाचा आहे.

–के.१९०६–३–४–३

६१३

बहिष्कार–योग हें रामबाण औषध आहे.

–के.१९०६–३–४–३

६१४

बहिष्कारबद्दल तंटा करणें म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वर तुमच्या घशांत अमृताचा घोंट घालीत असतां तो नको म्हणण्यासारखें आहे.

–व्या. २–१२९

६१५

बहुमत आपल्या बाजूचें झाल्याखेरीज हल्लींच्या काळांत कोणास कोणत्याहि प्रकरणीं यश येण्याची आशा राहिली नाहीं.

–के.१८९०–४६–२–३

६१६

मनुष्य कितीहि शहाणा असला तरी जोंपर्यंत देशांतील **बहुमत** त्याच्या बाजूचें नाहीं, तोंपर्यंत त्यांचें मत म्हणजे देशाचें मत नव्हे.

–के.१९१९–४८–२–२

६१७

बळी पडणारांचें अभिनंदन करा, त्यांना मदत करा, निदान त्यांना मागें ओढूं नका.

–व्या. १–४६

६१८

बळी तो कान पिळी हाच न्याय सर्वत्र लागू असून शहाणे लोक बोलून न दाखवितां कृतीनें दाखवितात; व सामान्य लोक तोंडानेंहि तो बाहेर काढतात यापेक्षां दोघांच्या कृतींत कोणताहि **फरक** नाहीं.

–के.१८९७–८–२–४

६१९

लष्करी धोरणाचें कामीं **बाजीरावाचें** जितकें हातखंडा काम असे तितकें हातखंडा काम महाराष्ट्राच्या सर्व इतिहासांत दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी सेनापतीचें दिसत नाहीं.

–के.१९०२–२५–४–५

६२०

मनुष्य कितीहि ज्ञानी, धर्मवेत्ता किंवा शहाणा असो त्याची **बुद्धि** जर सर्वांभूतीं सम झालेली नसेल तर त्याचें कर्म नेहमींच शुद्ध किंवा नीतिदृष्ट्या निर्दोष असेल असा नियम नाही.

–गी. ३७८

६२१

बुद्धीच्या साहाय्याखेरीज नुस्त्या मनोवृत्ति आंधळ्या आहेत. म्हणून मनुष्याच्या हातून कोणतेंहि शुद्ध कर्म घडण्याच्या प्रसंगीं **बुद्धि** शुद्ध म्हणजे बऱ्यावाईटाचा बिनचूक निर्णय करणारी, मन बुद्धीच्या तंत्रानें वागणारें, आणि इंद्रियें मनाच्या ताब्यांत असणारीं याप्रमाणें त्यांची जोड असावी लागते.

–गी. १३४

६२२

संसार न सोडितां केवळ गृहस्थाश्रमांतच राहून, परमसुख अगर अर्हतावस्था कधींच शक्य नाहीं हें **बुद्धाच्या** सर्व उपदेशाचें तात्पर्य होय.

–गी. ५७१

६२३

बायकापोरांच्या ऐवजीं देशाचा संसार करण्याची बुद्धि होणें हा त्या **बुद्धीचा विकास** आहे. त्याच्या पुढची पायरी मानवजात कशी संतुष्ट करावयाची ही आहे, व त्याच्यापुढे ईश्वर आहे.

–व्या. २–२१

६२४

बुद्धीची तीव्रता ही एखाद्या जाज्वल्य शस्त्राप्रमाणेंच आहे. तिचा उपयोग चांगल्या कामाकडे झाला तर त्यापासून लोकांचे व आपलें कल्याण होतें, नाहीपेक्षां सर्वास संकटांत घालण्यास हीच बुद्धि कारणीभूत होते.

–के.१८१५–८–६–२

६२५

नीतिमत्ता ही नुस्त्या जड कर्मात नसून ती सर्वस्वी कर्त्याच्या **बुद्धीवर** अवलंबून असते असा गीतेचा सिद्धांत आहे.

–गी. ३८१

६२६

जैन धर्माप्रमाणे **बौद्धधर्महि** वैदिक धर्मरूप आपल्या पित्यापासून आपल्याला पाहिजे तेवढ्या संपत्तीचा वांटा घेऊन कांहीं कारणासाठीं वेगळा निघालेला मुलगा आहे. अर्थात् तो परकी नसून तत्पूर्वीच्या ब्राह्मणधर्माची येथेंच उत्पन्न झालेली एक शाखा आहे.

–गी. ५६६

६२७

कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे **ब्राह्मणांचा** त्रिवर्गभेद देशपरत्वें आहे, शास्त्रोक्त नव्हे.

–के.१९००–४५–२–३

६२८

परक्यांच्या **बँका** म्हणजे आमच्यांतील सर्व सुखवस्तु व विचारी लोकांच्या घराण्यांच्या नाकांत वेसण घालणाऱ्या संस्था होत.

–के.१९०६–४४–४–५

६२९

भक्ति हा अंतःकरणाचा धर्म आहे व ज्ञान हें बुद्धिगम्य आहे.

–के.१८९६–४२–२–३

६३०

ज्याकरितां प्रत्येकाचा आत्मा आतुर झालेला असतो त्याकरितां बुद्धीला जागृत करून परमावधीप्रत पोहोंचविणें, सर्वांना सुखी करणें, ही **भक्ति** आहे.

–व्या. २–२२

६३१

ज्ञान हें **भक्ति**वांचून लंगडें आहे. –व्या. २–५

६३२

अद्वैत हें **भक्तिला** विरुद्ध नाहीं. –व्या. २–४

६३३

निर्जीव सृष्टींत किंवा सजीव सृष्टींत कोठेंहि ईश्वराचा अंश दृष्टीस पडला असतां, त्याबद्दल आश्चर्य व प्रेम वाटणें म्हणजे हृदयांत **भक्तीचा** व प्रेमाचा पाझर फुटणें यासारखा मनुष्यांत अत्युत्तम गुण दुसरा कोणचाच नाहीं.

–के.१८९७–२२–२–४

६३४

भक्तिचें पर्यवसान ज्ञान असून भक्ति हें त्याचें साधन आहे, साध्य नव्हे.

–गी. ४१२

६३५

भक्तीच्या पोटांतून निघालेलें ज्ञान हेंहि अखेर **भक्तींतच** विलीन झाल्यास तीहि एक आनंदाची अवस्था आहे.

–आ. आ. २–४३३

६३६

मूर्तीचें विसर्जन केलें म्हणजे देवतेचें विसर्जन केलें असें नाहीं. मृण्मय मूर्ति ज्या उद्देशाने स्थापली असेल तो उद्देश संपल्यावर तिचें फक्त विसर्जन करावयाचें; बाकी तिचें ध्यान, भक्ति वगैरे गोष्टी अंतःकरणांत सांठवून ठेवावयाच्या, **भक्तिचें** रहस्य हेंच आहे. –आ. व. ४३९

६३७

मनुष्याच्या मनाचा प्रत्यक्षाकडे किंवा व्यक्ताकडे जो साहजिक ओढा, त्याची आणि तत्त्वज्ञानाच्या गहन सिद्धान्तांची एकवाक्यता करण्याची वैदिक धर्माची ही शैली इतर कोणत्याहि देशांतील लोकांच्या **भक्तीमार्गांत** आढळून येत नाहीं.

–गी. ४३१

६३८

गीतेंत जो गोडवेपणा, प्रेमळपणा किंवा रस भरला आहे तो त्यांत प्रतिपादन केलेल्या **भक्तिमार्गाचा** परिणाम होय.

–गी. ४१५

६३९

देव भावाचा भुकेला, पूजाद्रव्याचा नव्हे; मीमांसकमार्गापेक्षां भक्तिमार्गांत जो कांही विशेष आहे तो हाच होय. यज्ञयाग करण्यास बराच द्रव्यसंग्रह करावा लागत असून खटाटोपहि पुष्कळ लागतो; पण **भक्तियज्ञ** एका तुळशीपत्रानेंहि होतो.

–गी. ७४५

६४०

भगवद्गीता – भगवंताच्या मुखानें गाइलेलें गाणें ऐकल्यामुळें मानवगीत रुचेनासे झालें; अमृत प्यायला मिळाल्यानंतर थंडगार सरबत पिण्याची इच्छा होत नाहीं!

–आ. आ. २–१५

६४१

कर्माचा परिणाम बरा होवो किंवा वाईट होवो, तें आनंदानें व सुखा समाधानाने करावयास सांगणारा धर्म–ग्रंथ जगाच्या वाङ्मयांत **भगवद्गीता** हाच एक आहे.

–के.१९०२–३–२–३

६४२

भगवंताचे जगांत कार्याकार्य काय, तर साधूंचें रक्षण, दुष्टांचें निर्दलन आणि धर्माची संस्थापना हीं कार्ये जेथें चाललीं असतील तेथें **भगवंताचें अधिष्ठान** आपोआपच आलें. आमची होमरूलची चळवळ ही हिंदुस्थानाची परकीय जुलमांतून सोडवणूक करण्याकरितां आणि सनातन धर्म रक्षण्याकरितां आहे म्हणून हें कार्य जेथें जेथें चालू असेल तेथें तेथें भगवंताचें अधिष्ठान आहेच आहे.

–आ. आ. १–१४९

६४३

शास्त्री लोकांना वाईट वाटत होतें तरी वेदाची शिकवण साधुसंतांनी मराठींतून दिली. त्या वेळचे **भगवद्भक्त** आज देशभक्त झाले आहेत हाच काय तो फरक होय.

–स्व. मो. ३०

६४४

सरकारचें उत्पन्न वाढणें व शिल्लक भरपूर राहणें हीं देशाच्या **भरभराटीचीं** लक्षणें नसून लोकांपासून जरूर नसतां अप्रत्यक्ष उपायानें सरकारनें पैंसा घेतला त्या निष्ठुरपणाचीं दर्शक आहेत.

–के.१९०३–१३–५–१

६४५

ज्याचें मन शांत असून ज्यानें सर्वभूतान्तर्गत ऐक्य ओळखिलें तो धंद्याने अगर जातीनें व्यापारी असो वा खाटीक असो; निष्कामबुद्धीनें धंदे करणारा सदर पुरुष स्नानसंध्याशील ब्राह्मणाइतका किंवा शूर क्षत्रियाइतकाच थोर व मोक्षाला अधिकारी आहे. इतकेंच नव्हे तर कर्मे सोडिल्यानें जी सिद्धि मिळावयाची तीच निष्कामबुद्धीनें आपापले धंदे करणारास मिळत्ये. **भागवतधर्मांतील** जें काय रहस्य तें हेंच होय. याप्रमाणें आचरण ठेवून तें तत्त्व अमलांत आणणें अशक्य नाहीं हें महाराष्ट्र संतमंडळींच्या इतिहासावरून उघड होतें.

–गी. ८४५

६४६

आमचीं एकमेकांत भांडणे आणि त्याला इन्धन घालून दोघांच्या डोकें आपटाआपटीची वाट बघणारे सरकार, ह्या तिघांचीहि आपापसांत **भांडणे** नकोत. लोण्यासाठीं भांडणाऱ्या मांजरासारखी आमची स्थिति व्हावयाची! कारण येथील नोकरशाहीचें माकड मधल्या मध्येंच लोणी खाऊन टाकणार व आम्ही मिशा व दाढ्या चाटीत बसणार!

–चरि. २२४

६४७

देशांतील **भांडवल** कमी होत चाललें म्हणजे तो देश भिकारी व्हावयास लागला असें समजावें.

–के. १८९०–४–३–१

६४८

भाषण नुसतें गोड किंवा सौजन्ययुक्त असून चालत नाहीं, त्यांत खरेपणा पाहिजे.

–के. १९१८–१९–४–५

६४९

लिहिण्याची 'स्टाईल' कांही आणावी लागत नाहीं, व आणून येतहि नाहीं. आपलें जें असेल तें खरें. खरोखर अंत:करणास पीळ पडला म्हणजे **भाषा** शिकावी लागत नाही. अंत:करणाला चटका लागतो कीं नाहीं, एवढाच खरा प्रश्न आहे.

–आ–आ. १–१५१

६५०

भाषा हें राष्ट्राचें हत्यार होय; आणि हें हत्यार जो तयार करून देतो त्याचे राष्ट्रावर कांही लहानसहान उपकार नाहींत.

–विष्णु. १८

६५१

सभेचें मन पक्कें अजमावल्याशिवाय व अनुकूल उत्तर येण्याची खात्री असल्याशिवाय **भाषणांत** सवाल टाकूं नयेत.

–आ.आ. १–१७८

६५२

कोणतीहि विशिष्ट **भाषा** बोलणारे लोक राज्यकर्ते झाले म्हणजे त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भाषेचाहि अधिक गौरव होत असतो.

–के. १९०६–२३–४–३

६५३

समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, समाजाचा व्याप आणि समाजाची **भाषा** यांच्यामधील संबंध इतका निकट आणि नित्य आहे कीं, एकाचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांत उमटल्याखेरीज कधींहि राहात नाहीं.

–के.१९०६–२२–४–६

६५४

भाषा हें एक राष्ट्रीयत्वाचे अंग आहे.

–के.१९०५–१–५–५

६५५

राष्ट्राचा प्राचीन इतिहास दाखविण्याचें साधन **भाषा** असून संग्रहालय हें भाषेच्या अभिवृद्धीचें साधन होय.

–के. १९०५–१–५–५

६५६

एकभाषा असणें हे राष्ट्रीत्वाचें एक दर्शन आहे.

–आ.ब. ४३०

६५७

सौम्य भाषेचा जेथें कांहींच उपयोग नाहीं तेथें सरळ, निर्भीडपणाची व स्पष्ट रीतीचीच **भाषा** पाहिजे.

–आ.व.४४२

६५८

भाषा हें लोकमत तयार करण्याचें एक उत्तम शस्त्र असून तें उपयोग करणारालाच कसें वापरावें हें समजत असते.

–आ.व. ४४२

६५९

कोणत्याहि भाषेंतील ग्रंथ वाचतां येऊन त्यांतील मर्म समजणें आणि ती **भाषा** लिहिणें व बोलणें या दोन्ही गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत.

–के. १८९३–५–३–२

६६०

भाषावृद्धि हें देशाच्या स्वातंत्र्याचें बीज आहे.

–के.१८९१–३९–२–५

६६१

कोणत्याही **भाषेचा** अधिक प्रसार होणें तो राज्यसत्तेवर अवलंबून असतो; भाषेचें गांभीर्य वाढविणें हें सुशिक्षित वर्गाचें काम होय.

–के. १९०५–१–५–५

६६२

भाषेचा अपकर्ष करणारा मनुष्य सर्व वस्तु चोरणाऱ्या मनुष्यापेक्षांहि जास्त निंद्य आहे.

–विष्णु.१६

६६३

भाषेची मर्यादा किंवा व्याप्ति वाढविण्यास धर्म कारण होत असतो.

–क०१९०६–२३–४–२

६६४

भाषेची वाढ व्हावयाची ती विद्वत्तेच्या, युक्तीच्या आणि लोकमताच्या जोरावरच झाली पाहिजे; सरकारच्या जोरावर होऊन उपयोगी नाहीं.

–के.१९०४–४०–४–३

६६५

भाषेची वाढ होण्यास मुख्य साधन त्या भाषेंत व्यवहार चालणें हे होय.

–के.१९०६–२४–५–१

६६६

मनुष्याची किंवा वनस्पतीची वाढ ज्याप्रमाणें चोहोंकडे सारख्याच रीतीनें, प्रमाणानें आणि साधनांनी होत असते, त्याचप्रमाणे देशाच्या एकंदर **भाषेची** व ग्रंथसमूहाची स्थिति होय.

–के. १८९१–३९–२–४

६६७

जामदारखान्यांत केवळ रत्नें पुष्कळ असल्यानें भागत नाहीं; तर त्याप्रमाणे जामदारखान्याच्या मालकाजवळ सदर रत्नांच्या रूपाची, वर्णांची किंवा किंमतीची याद असावी लागते तद्वतच **भाषेचें** शब्दभांडागार वापरणाऱ्यांची स्थिति होय.

–के. १९०३–४२–४–३

६६८

बागेमध्यें ज्याप्रमाणें कुशल मालाकाराच्या प्रयत्नानें निरनिराळी फुलझाडें व फळझाडें तयार होतात तशी **भाषेच्या** मालाकारांचीहि स्थिति आहे.

–के.१९०२–६–४–२

६६९

एखाद्या तळ्यांत सभोंवारच्या वस्तूंचे जसें प्रतिबिंब पडतें, त्याप्रमाणें प्रत्येक देशांतील लोकांच्या आचारविचारांचे, धर्माचें, नीतीचें, तत्त्वज्ञानाचें, व्यापाराचें व समाजस्थितीचें चित्र त्यांच्या **भाषेत** उतरलेले असते.

–के.१९०३–४२–४–३

६७०

कोश आणि व्याकरण हीं कोणत्याहि **भाषेच्या** उत्कर्षाचीं प्रधान अंगे होत.

–के. १९०३–४२–४–३

६७१

स्त्रियांस केशसंस्कार किंवा केंस विंचरून वेणीफणी करणें हे जितकें इष्ट व अवश्य आहे, तितकेंच **भाषेंतील** शब्दांस सुसंस्कृत करणें अवश्य होय.

–के.१९०४–३०–४–५

६७२

नाडीवरून ज्याप्रमाणे शरीरांतील रोगाची किंवा स्वास्थ्याची परीक्षा होते तद्वत्च **भाषेवरून** राष्ट्राची बरी वाईट स्थिति तज्ज्ञ लोक तेव्हांच ताडतात.

–के.१९०३–४२–४–४

६७३

भाषेस जें प्रौढ स्वरूप प्राप्त होतें तें त्यांतील शब्दसंचयामुळें होत असतें.

–के.१९०३–४२–४–३

६७४

स्वराज्याखालीं **भाषेस** जो जोम होता तो अगदीं कुणब्यापासून वामन–पंडिता–पर्यंत सारखाच होता; परंतु हल्लींच्या राज्यांत तो प्रकार अगदींच पालटला आहे.

–के. १८९१–४०–३–१

६७५

केवळ उच्चाराकडे पाहून शब्द लिहावयाचे म्हटल्यास **भाषेस** स्थैर्य व निश्चितपणा कधींहि यावयाचा नाही.

–के. १९०४–२८–४–५

६७६

भाष्य व टीका या दोन शब्दांचा कित्येकदां समानार्थी उपयोग करण्यांत येतो खरा; पण सामान्यत: टीका म्हटली म्हणजे त्यांत मूळ ग्रंथाचा सरळ अन्वय सांगून त्यांतील शब्दांचा अर्थ सुगम केलेला असतो; आणि भाष्यकार तेवढ्यावरच संतुष्ट न राहतां, एकंदर ग्रंथाचे न्यायरीत्या पर्यालोचन करून आपल्या मतें त्यांतील तात्पर्य काय व तदनुसार ग्रंथाचा अर्थ कसा लावावा, हें सांगत असतात. –गी.११

६७७

स्वत:च्या हक्काची व मालकीची बाब असली तरी ज्यावेळेस मनुष्य ती गोष्ट संपादन करतांना दुसऱ्याच्या उदारपणावर व न्यायी बुद्धीवरच अवलंबून राहून वरच्यावर मागण्यानें ती गोष्ट आपणांस मिळेल असे समजून वारंवार दांत विचकणें एवढ्याच उपायाची योजना करीत असतो, तेव्हां त्याच्या मागण्या कितीहि न्यायीपणाच्या व हक्कदारीच्या असल्यातरी, त्या मागण्या संपादन करण्याच्या मार्गाला जग **भिक्षांदेहीचाच मार्ग समजतें.**

–के. १९०७–१–४–२

६७८

लक्षावधि लोक देशोधडीस लागल्यावर त्यांस अन्न पुरविणें हें एक प्रकारचें औदार्य आहे खरें; पण लाखों भिकारी लोकांस भिक्षा घालत बसण्यापेक्षा **भिक्षेकऱ्यांची** संख्याच जेणेकरून कमी होईल अशी तजवीज करणे अधिक शहाणपणाचें होय.

–के १९००–३०–२–४

६७९

भीकमाग्या लोकांबद्दल कींव उत्पन्न होते, साहाय्य करण्याची सहानुभूति व स्फूर्ति उत्पन्न होत नाही.

–के. १९०५–४८–४–४

६८०

राष्ट्रकार्यात **सर्व** क्षुल्लक **भेदाभेद** विसरून गेले पाहिजेत.

–के. १९२५–४–२

६८१

भौतिक उन्नतीसाठीं सारखी धडपड करणाऱ्या राष्ट्रांत स्वार्थबुद्धीचा निवळ अभाव आढळून येणें जवळ जवळ अशक्यच आहे.

–के. १९०२–३४–५–२

६८२

या जगांत सर्वच **मजूर** आहेत.

–के. १९१९–४७–४–१

६८३

आपण मजूरलोक राजे होतां, व आतां रंक झालां आहांत–पण **मजूर** लोकांना राजे व्हाव्ययाचे दिवस यावयाचे आहेत–ते खात्रीनें येतील असें मी सांगतो.

–व्या. २–१४४

६८४

देशाचा उद्धार व्हावयाचा म्हणजे **मजूर** वर्ग निर्व्यसनी व सुशिक्षित झाला पाहिजे.

–के. १९०८–२४–७–२

६८५

मजुरी करणें हा ख्रिस्ती धर्ममतानें देवाचा शाप असला तरी आमच्या धर्माप्रमाणें तें एक कर्तव्य आहे.

–के.१९१९–४७–४–१

६८६

मत ही प्रचंड शक्ति आहे; **मत** देण्याचा ज्यांना हक्क तेच खरे राजे.

–के. १९२०–१०–२–३

६८७

आम्हाला तिसऱ्याशींच झगडावयाचे असल्यामुळे आपले आपआपसांतील बारीकसारीक **मतभेद** या क्षणीं पार झुगारून दिले पाहिजेत.

–ख. मो. १२

६८८

या जगांत प्रत्येक मनुष्याचा स्वभाव जोंपर्यंत भिन्न आहे तोंपर्यंत माणसामाणसांत **मतभेद** कायम राहणारच.

–के.१९१६–१९–४–२

६८९

मतभेद सर्वथा टाळणे अशक्य आहे; कारण विचारापेक्षां स्वभावावरच मतभेद प्रायशः अवलंबून असतात.

– के.१९१६–११–४–३

६९०

मतभेद निर्मूळ करण्यापेक्षां **मतभेद** एककार्यवाहि कसा करतां येईल; इकडे मुत्सद्द्यांनीं प्रथमतः लक्ष दिले पाहिजे. – के.१९०८–७–४–३

६९१

परस्परांत **मतभेद** असल्यास तो जाण्यास एकमेकांशीं एकत्र जमून काम करणें हाच उत्तम उपाय आहें.

– के.१९०५–२५–४–२

६९२

मतभेद पूर्णपणें नाहींसे होण्याचीं वाट पहात बसणें म्हणजें नदीचें सर्व पाणीं ओसरेपर्यंत परतीरीं जाण्याचें तहकूब करण्यासारखें आहें.

– के.१९०७–२६–५–५

६९३

राजकीय बाबतींत रुचिवैचित्र्य व **मतवैचित्र्य** यास पुष्कळ अवकाश आहे, हे प्रत्येकाने लक्षांत ठेवलें पाहिजें व एखाद्या बाबतींत मतवैचित्र्यामुळें झालेला भेद नेहमीं मनांत न बाळगतां दुसऱ्या बाबतींत म्हणजें, मतभेद नसेल तेथें पुन्हा एकत्र व्हावयास पाहिजें, हेंच एकुणिसाव्या शतकांतील उदार शिक्षणाचें फळ आहें.

–के. ले. १–२२७

६९४

आपणाला जे योग्य मत वाटतें त्या **मता**प्रमाणें दुसऱ्याचीं मतें बनविणें व त्याप्रमाणें वागावयास लावणें हा मनुष्यास परमेश्वरानें दिलेला स्वभावसिद्ध हक्कच आहें.

–के.१९०५–४६–५–२

६९५

जगांत **मताला** किंमत नाहीं, निश्चयाला असतें. मत खरें कोणाचें? जो आपल्या मताकरितां मरणास तयार होतो त्याचें.

–आ. व. ३९८

६९६

कोणतींहि **मतें** बोलून दाखविण्याचें धैर्य असल्यानेंच ती खरीं ठरतात असें नाहीं.

–के.१८९२–१८–३–२

६९७

वृद्धांचीं सावधगिरीं व तरुणांचीं हिंमत ह्यांची योग्य सांगड घातल्याने उत्कृष्ट असा **मध्यम मार्ग** सांपडणार आहे.

–व्या.१–११६.

६९८

राष्ट्रांतील संस्थेला राष्ट्रीयत्वाच्या एका विचारानें भरवून सर्वांची मोट बाधून संघशक्ति निर्माण करण्याचें साधन राष्ट्रांतील **मध्यमस्थितींतील** लोकांच्याच अंगीं असते.

–के.१९०६–७–४–३

६९९

प्रजाजन सुशिक्षित असो वा अशिक्षित असो, त्यांचा पुढाकार घेण्यास **मध्यमवर्गातील लोकांनींच** नेहमींच कंबर बांधली पाहिजे आणि राजा किंवा अधिकारीवर्ग यांच्याशीं टक्कर देण्यास त्यांस तयार केले पाहिजे.

–के.१९०७–२३–४–१

७००

ज्यांचे **मन** मजबूत नाहीं त्यांचे शरीर कितीहि धिप्पाड असलें तरी त्याचा उपयोग नाही.

–व्या.२–११३.

७०१

मन शुद्ध नसतां केवळ लोकांच्या भीतीनें किंवा लोकांनीं बरें म्हणावे म्हणून फक्त बाह्येंद्रियांच्या व्यापारास आळा घालणारा पुरुष खरा सदाचरणी नव्हे, ढोंगी होय.

–गी. ६४५

७०२

बोध कितीहि चांगला असला तरी त्याचा मनावर संस्कार होण्यास **मनाची** पूर्ण तयारी असावी लागते.

–के.१९०५–४८–४–३

७०३

मनाच्या पापांचा निवाडा परमेश्वर करीत असतो. कृतींतील पापापलीकडे दुनियेंला जाता येत नाही.

–के.१९०८–२–४५

७०४

सत्पुरुषाचा मोठेपणा त्याच्या स्वतःसिद्ध किंवा कमावलेल्या **मनांत** असतो.

–के.१९१६–२७–४–२

७०५

मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या **मनावर** आहे, केवळ त्याच्या कृतीवर नव्हे.

–के.१९१६–२७–४–१

७०६

पशूला परिस्थितीशीं नमून वागावें लागतें; पण **मनुष्य** हा परिस्थिति वांकवूं शकतो.

–स्व. गो. ३४

७०७

पोट भरण्यापलीकडे देशोन्नति म्हणून एक आपलें अति महत्त्वाचे कर्तव्य आहे, हे जर सतत मनांत ठेवून त्याप्रमाणें जन्मभर वर्तन केलें तर त्यांत माणुसकी व **मनुष्यजन्माचें** सार्थक आहे.

–के.१९०१–३४–३–५

७०८

मनुष्यस्वभावच असा आहे कीं, हातांत आलेली सत्ता कोणी सुखानें सोडूं इच्छित नाहीं.

–के.१९०७–२१–४–५

७०९

मनुष्यस्वभावच असा आहे कीं, त्यास एकसारखें यश मिळत गेलें असतां, तो इतर लोकांपेक्षां आपल्या अंगांत कांही तरी विलक्षण दैवी शक्ती आहे असें मानूं लागतो.

–के.१९०५–१२–४–४

७१०

जिंकलेल्या लोकांना जेते लोक अथवा त्यांनी नेमलेलें शिक्षक राष्ट्रधर्माचीं खरी तत्त्वे सांगतील ही गोष्ट **मनुष्यस्वभावाच्याच** विरुद्ध आहे.

–के.१९०५–४३–४–२

७११

मनुष्याचें जीवित नश्वर आहे वगैरे तत्त्वज्ञानाचे विचार कितीही डोक्यांत घोळत असले तरी वैभवानें, बुद्धिनें, कर्तृत्वानें किंवा विद्वत्तेनें थोर गृहस्थांनीं राष्ट्राचा कार्यभार उचलून पुढाकार घेतलेला असतो. त्याच्या **मृत्यूनें** कांहीं कालपर्यंत तरी जग शून्यवत् भासणें अगदीं स्वाभाविक आहे.

–के.१९०१–४–२–४

७१२

जोंपर्यंत **मराठी भाषेचा** अभिमान बाळगून सर्व दिशेनें तिची अभिवृद्धि करणे आपलें कर्तव्य आहे असें महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित लोकांस वाटत नाहीं, तोंपर्यंत महाराष्ट्रभाषा चांगल्या नांवारूपास येण्याची आशा नको.

–के.१९०४–४६–४–५

७१३

ब्राह्मणांची लेखणी आणि मराठ्यांची तलवार या दोघांचेंहि **मराठी राज्य** कांहीं दिवस चालण्यास सारखेंच साहाय्य होते.

–के.१८९६–२५–२–४

७१४

झालेली जखम भरून येणें हेंच जिवंतपणाचें खरे लक्षण होय; व तें लक्षण **मराठी राज्यास** लागूं केलें असतां त्यांतील जोमाची तेव्हांच पारख होते.

–के.१८९४–२४–२–४

७१५

'जीन तक्त जीन' 'Saddle is my throne, saddle is my home' हे वर्णन **मराठी शिलेदारांस** पूर्णपणें लागूं पडतें.

–के.१९०२–३१–४–४

७१६

तोबऱ्यांतले हरभरे मूठभर घोड्यास दे, मूठभर स्वतःचे तोंडांत टाक, अशा रीतीनें उपहार करीत असतां हजारों स्त्रियांनीं वेष्टिलेल्या शहाजाद्याचें **गृहसुख** मराठी शिलेदारांना मिळत असे.

–के.१९०२–३१–४–४

७१७

मराठे लोकांस जर आपण खरे क्षत्रिय असें वाटत असेल तर वेदोक्तमंत्रांनी श्रावणी करणें हा कांही खरा मार्ग नव्हे. –धा. १२९

७१८

स्वतः एक प्रकारें अलिप्त राहून जनतेच्या हितासाठीं दुसऱ्यांच्या कृत्यांचें आस्थेनें व प्रेमपूर्वक परीक्षण करणाऱ्या **महापुरुषाची** जरूरी सर्व काळीं असते.

–के.१९०२–२५–५–२

७१९

नेहमींच्या निबंधाचा कोठें अतिक्रम करावयाचा हें जाणण्याची जी शक्ति **महापुरुषांच्या** अंगी असते त्यामुळेंच त्यांस अलौकिकत्व प्राप्त झालेलें असतें.

–के.१८९७–३०–३–३

७२०

महापुरुषांच्या शब्दांतील जादू इतर ठिकाणीं नसल्यामुळें त्यांच्या आशीर्वादाविषयी सर्व लोक भुकेलेले असतात.

–के.१९०२–२५–५–२

७२१

एखाद्याच्या कृत्याविषयी एखाद्या **महापुरुषानें** दिलेलें अनुकूल मत प्रोत्साहन देऊन नवीन उमेद उत्पन्न करण्यास जितकें कारणीभूत होतें तितका हजारों लोकांच्या सहानुभूतीचा उपयोग होत नाही.

–के.१९०२–२५–५–२

७२२

महाभारत म्हटलें म्हणजे भारतवर्षातील लोकांचें जीवित होय; कारण आर्यधर्मातील आचारविचारांचीं सर्व मूलतत्त्वें यांत ग्रथित केलेलीं आहेत.

–के.१९०५–११–४–४ ७४५

७२३

महाभारत हा ग्रंथ इतिहासाचे पायावर रचलेला आहे; किंबहुना जुन्या संस्कृत वाङ्मयांत इतिहास हेंच नांव त्यास दिलेलें आहे.

–भा० २

७२४

भगवान् वेदव्यास यांची वाणी काव्यदृष्ट्या रसभरित तर खरीच; पण या वाणीच्या कोंदणांत जे हिरे बसविले आहेत, ते तेजानें कांहीं कमी आहेत असें नाहीं. महाभारत ग्रंथ आणि त्यांतील नायक, उपनायक वगैरे थोर पुरुष आर्यभूमींतील आबालवृद्ध स्त्री–पुरुषांस कित्येक शतकेंपर्यंत एकसारखें जें प्रिय होत आले आहेत, त्यांतील बीज हेंच होय. थोडक्यांत सांगावयाचें असल्यास, **महाभारत** हा एक अत्युत्तम राष्ट्रीय ग्रंथ आहे. 'पांचवा वेद' म्हणून जी संज्ञा या ग्रंथाला प्राप्त झाली आहे, ती अगदीं यथार्थ होय. –भा० प्र० २

७२५

भारतवर्षांत उन्नत पुरुषार्थांचीं बीजें सदैव कायम ठेवून प्रसंगानुसार सदर बीजांपासून योग्य अंकुर उत्पन्न करण्यास **महाभारत** हाच राष्ट्रीय ग्रंथ मूळ संस्कृत भाषेंत किंवा प्राकृत भाषांतरद्वारा कारण झालेला आहे.

–भा० ४

७२६

संसारांतील अनेक अडचणींच्या प्रसंगीं थोर थोर प्राचीन पुरुषांनीं कसें वर्तन केलें याचा कथानकाच्या सुलभरूपानें सामान्य जनास बोध करण्यासाठींच भारताचें **महाभारत** झालेलें आहे; एरवीं नुस्त्या भारती युद्धाचें किंवा 'जय' नामक इतिहासाचें वर्णन करण्यास अठरा पर्वे सांगण्याचीं कांही जरूरी नव्हती.

–गी० ३ ०

७२७

राष्ट्रीयदृष्ट्या रामायणापेक्षांहि **महाभारताची** योग्यता अधिक आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

–भा० १

७२८

अत्यंत धोरणी, देशभक्त, धर्मनिष्ठ व खरा मुत्सद्दी प्रल्हाद मिराजी हा जर **महाराष्ट्राचां** आत्मा बनला नसता, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव हे जर महाराष्ट्रारूपी देहाच्या चलनवलनाच्या मुख्य शक्ति झाले नसते, महाराष्ट्रांतील साधुसंतांनीं उत्पन्न केलेली व औरंगजेबाच्या जुलमानें अत्यंत प्रखर झालेली धर्मनिष्ठा जर सर्व महाराष्ट्राचे मनांत उचंबळून गेली नसती, तर औरंगजेबानें जवळ जवळ आंखडत आणलेल्या महाराष्ट्राच्या नाड्या खरोखरच बंद पडून सर्व देश थंड झाला असता !

–के.१९०२–३१–४–५

७२९

महाराष्ट्राचा स्वभावच असा आहे कीं, प्रथम त्याचे डोळे दिपून जातात; पण हळूहळू इतर सर्वांपेक्षा शत्रूचीं छिद्रें त्याच्या आधीं ध्यानांत येतात.

–के.१९०२–३१–४–४

७३०

जातीचा, वर्णाचा, स्त्री–पुरुषादिकांचा किंवा काळ्या–गोऱ्या रंगाचा वगैरे कोणताच भेद न ठेवितां सर्वांस एकच सद्गति देणारा भगवद्भक्तीचा जो हा राजमार्ग त्याची खरी महती **महाराष्ट्रांतील संतमंडळींच्या** इतिहासावरून कळून येईल.

–गी० ७४८

७३१

महाराष्ट्रानें आधीं केलें आहे, या गोष्टीची त्याला ओळंख आहे, व स्वराज्य म्हणजे काय याचा त्याला अनुभव आहे.

–व्या.१–८०

७३२

सह्याद्री पर्वताचा, त्याच्या प्रत्येक दऱ्याखोऱ्यांचा, त्याच्या लहानसहान टेंकड्यांचा, त्याच्या घाटांचा, त्याच्यांतील किल्ल्यांचा **महाराष्ट्रावर** एवढा प्रचंड व अतर्क्य उपकार आहे कीं, लोकांची आराध्य देवताच सह्याद्री स्वरूप होऊन देशाचें रक्षण करीत आहे असे वाटल्यास नवल नाहीं!

–के.१९०२–३४–४–५

७३३

महाराष्ट्रीयांच्या अंगांत त्या पूर्वजांचे शुद्ध रक्त जर खेळत असेल तर हल्लींच्या परिस्थितीला योग्य व आंखून दिलेल्याच कायद्याच्या मर्यादेंत ते स्वराज्याचे हक्क संपादतील.

–व्या.१–८०

७३४

मागणी मागतांना जें मागतां तें मिळविण्याचा तुमचा निश्चय इतका दृढ असला पाहिजे कीं, तुमच्या **मागणींस** नाहीं म्हणणे अशक्य झालें पाहिजें.

–व्या. १–८०

७३५

राजहित व प्रजाहित या दोहोंमध्यें जें एक प्रकारचें विमार्गित्व आहे त्याचा गुणच असा आहे कीं, तें मोडण्यास सकृद्दर्शनीं मिळण्यास अशक्य अशाच **मागण्या** कराव्या लागतात.

–के.१९०४–२३–४–४

७३६

मार्ग व साधनें कदाचित् भिन्न असतील; पण त्यांबद्दल एकमेकांनी एकमेकांचे मार्गांत आड येण्याचें कारण नाहीं.

–के.१९०३–२०–५–३

७३७

कोणत्याहि विशिष्ट परिस्थितींत जगण्याला अवश्य लागणारे गुण व चालीरीति अभ्यासानें आपले अंगीं आणण्याचें सामर्थ्य व बुद्धि ईश्वरानें **माणसास** दिली आहे; व त्यामुळेंच त्याला सर्व चराचर सृष्टीचें स्वामित्व मिळालें आहे.

–के.१९०३–२८–४–२

७३८

मातृभूमि म्हणजे केवळ ज्या देशांत आपण नुसते जन्मलों तो देश नव्हे, तर ज्या भूमींत आपलेपणानें वागण्याचा आपला हक्क आहे त्या भूमीचा बोध होत असतो.

–के.१९१८–२७–४–२

७३९

बुद्धि, शहाणपण, धूर्तता व पोंच इत्यादि गुण ज्याप्रमाणें सर्वत्र आढळतात त्याचप्रमाणें **माथेफिरूपणाहि** सर्व देशांत सारखाच आढळण्यांत येतो. –

–के.१९००–१५–३–२

७४०

सत्कार्याची इच्छा हा सर्व **मानवजातीचा** सर्वसाधारण असा सद्गुण आहे; व म्हणूनच मानवजातींतला जन्म इतरांच्या जन्माहून अत्यंत मौल्यवान् समजला जातो.

–के.१९०८–१०–४–२

७४१

मानवस्वभावाची ही एक साहजिक प्रवृत्ति आहे कीं, उद्योग न करितां थोड्याशा लबाडीनें जर आपणास एकदम कोठें लग्गा साधण्याचा संभव असला तर, नीतिमार्ग सोडून देऊन मनुष्यप्राणी कुनीतीनें सुद्धां तो लाग साधण्यास सिद्ध होतो.

–के.१८९०–३४–२–३

७४२

आपल्या हातांतील सत्ता जाऊं न देण्याची सरकारनें इच्छा बाळगणें हें पूर्णपणें **मानवी स्वभावास** अनुसरून आहे. पण प्रजेला निरंतर दास्यत्वांत राहणें न आवडणें हेंहि मानवीस्वभावास पूर्णपणें धरून आहे.

–व्या.१–११४

७४३

देशाची उन्नति करणें असेल तर अगोदर आत्मसंयमन करण्यास शिकून स्वतःची **मानसिक उन्नति** केली पाहिजे.

–के.१८९२–१३–२–३

७४४

माया ही परमेश्वराचीच कांहीं तरी विलक्षण व अनादि लीला आहे हें अद्वैत वेदान्तासहि मान्य आहे. कारण, माया ही जरी इंद्रियांनी उत्पन्न केलेला देखावा आहे, तरी इंद्रियें हीं परमेश्वराच्या सत्तेनेंच हें काम करत असल्यामुळें माया ही अखेर परमेश्वराचीच लीला म्हणावी लागते. ही माया तत्त्वतः सत्य का मिथ्या एवढाच काय तो वाद आहे; आणि या बाबतींत ज्या नामरूपात्मक मायेनें अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त मानिला जातो ती माया–मग तिला अलौकिक शक्ति म्हणा किंवा दुसरें कांही म्हणा अज्ञानानें उत्पन्न झालेली दिखाऊ वस्तु अगर मोह असून, खरें परेमश्वरतत्त्व त्याहून निराळें आहे, असा अद्वैत वेदान्ताप्रमाणेंच गीतेचा सिद्धान्त आहे.

–गी. ७२३

७४५

इष्ट हेतु चांगला असला तरी अत्युत्कंठेनें भलत्याच **मार्गाचें** अवलंबन केल्यानें मुख्य उद्देशाविषयींहि तिटकारा उत्पन्न होतो.

–के.१८९२–३४–३–३

७४६

खरा **मुत्सद्दी** कोण तर स्वार्थापेक्षां स्वदेशप्रीति ज्याचे अंतःकरणात अधिक आहे, ज्याची स्वराज्य वाढविण्याची उत्कट इच्छा आहे व संकट परंपरा आली असतां, त्यार्शी टक्कर देऊन साम्राज्यशकट अबाधित चालवावयाचा ज्याचा निश्चय आहे व ज्याचें मन् उदात्त आहे तो होय.

–के.१९०५–१३–१

७४७

प्रसिद्धि आणि परिस्थिति यांच्या दरम्यान **मुद्रणस्वातंत्र्य** आहे.

–ख० १६२

७४८

मुत्सद्दी म्हटला म्हणजे त्याला क्षणभर तात्त्विक विचार एका बाजूस ठेवून व्यवहारदृष्ट्या साध्यासाध्यतेचा व शक्याशक्यतेचा विचार करावा लागतो.

–के.१९०६–३८–४–३

७४९

मुत्सद्दी पंडित असावा लागत नाहीं व प्रत्येक पंडित मुत्सद्दी असतोच असेंहि नाहीं.

–के.१९०७–२७–७–२

७५०

दूरदर्शीपणा हा मुत्सद्यांच्या अंगाचा मोठा गुण असल्याने **मुत्सद्दी** लोक पुढची वेळ ओळखून तत्पूर्वीच आपल्या राष्ट्रास भावी संकटाशीं झुंजण्यासाठीं शास्त्रीयदृष्ट्या तयार ठेवण्याच्या उद्योगास लागत असतात.

–के.१९१८–१८–४–५

७५१

राजकारणांत **मुत्सद्दीगिरीचा** अवलंब करणे म्हणजे असत्याचा अवलंब करणे नव्हे.

–के.१९२०–२–२–४

७५२

मुत्सद्दीपणा किंवा राज्यकारभार हा कांही नेहमीं उदात्त तत्त्वांच्या जोरावर चालत नसतो.

–के.१९०६–३८–४–३

७५३

खरा **मुत्सद्दीपणा** म्हणजे अधिकारी वर्गाची सत्ता कमी करून त्यांतील कांही भाग तरी लोकांच्या हातांत देणे हाच होय.

–के.१९०७–२६–४–५

७५४

पालटलेल्या काळाचीं चिन्हें ओळखून त्याप्रमाणें सावध होऊन तरतूद करणें हेंच खऱ्या **मुत्सद्दीपणाचें** लक्षण होय. –के.१९०६–३२–४–४

७५५

भय पुढें उपस्थित होणार अशीं चिन्हें दिसूं लागल्याबरोबरच त्याच्या प्रतिकाराचीं तजवीज करावयास लागणें हेच खरें **मुत्सद्दीपणाचें** लक्षण होय.

–के.१९१८–२७–४–४

७५६

लोकांच्या टीकेनें चिडून जाऊन आपलाच अधिकार दृढ व चिरस्थायी करण्याच्या प्रयत्नास लागणें हें खऱ्या **मुत्सद्दीपणाचें** लक्षण नव्हे.

–के.१९१६–४५–४.४

७५७

प्रजेस निराश करणें किंवा चिडविणें **मुत्सद्दीपणास** योग्य नाही.

–के.१९०७–२१–४.४

७५८

लोकांस संतुष्ट ठेवून राज्यकारभार सुरळीत चालविणें हेंच खरे **मुत्सद्द्याचें** काम आहे.

–के.१८९–४–१७–३४

७५९

देशांतील लोकांच्या सहज प्रकृतींला अनुसरूनच राज्यकारभाराचें सुकाणूं **मुत्सद्द्यांना** चालवावें लागतें.

–के.१९०७–१०–५–१

७६०

मुसलमानांशीं सलोखा करा, त्यांच्याशीं प्रीतीनें वागा; पण प्रीती दाखवावयाची म्हणजे गणपतींचा उत्सव सोडून द्यावयाचा असा अर्थ करण्याचे काहीं प्रयोजन नाहीं. आपआपल्या धर्मानें वागून एकमेकांचा बहुमान ठेवितां येतो.

–धा. ८३

७६१

मूर्तिपूजा कित्येकांस जरी हीन वाटत असली तरी ज्या कल्पना बाह्येंद्रियास अगोचर असतात त्या सामान्य लोकांस विशद करून दाखविण्यास प्रतिमेंसारखे दुसरें साधनच नाहीं, असे म्हटलें तरी चालेल.

–के.ले. १–६५५

७६२

वेळ कसलीं बघतां ? चांगलेपणा हाच तिचा **मुहूर्त** आहे.

–धा. ४९

७६३

ईश्वराच्या सर्वव्यापी स्वरूपाची मूर्ति ही प्रतिनिधि आहे. **मूर्तिपूजेंत** कांही सूचक चिन्हेंहि आहेत. जुन्या पैशांवरील तराजू हे जसें ईस्ट इंडिया कंपनींचे चिन्ह आहें, तसेंच विष्णूच्या हातांत चक्र ठेविंले आहे. तेहिं त्याच्या हातात कालचक्र फिरत आहे त्याचें दर्शक आहे.

–धा. २०६

७६४

मूर्तीच्या ठायीं परमेश्वराची भावना न ठेवतां मूर्ति म्हणजे केवळ कांही विशिष्ट प्रकारच्या आकाराची माती, दगड अगर धातू समजून तिची पूजा कोणी करीत नाहीं; आणि केली तर त्याला मातीची किंवा दगडाचीच गति प्राप्त होईल हे निर्विवाद आहे. प्रतीक आणि प्रतीकांत ठेवलेला भाव यांचा याप्रमाणें भेद केल्यावर प्रतीक कोणतेंहि असलें तरी त्याबद्दल तंटा करण्याचें कारण नाहीं.

–धा. १५४

७६५

मृत्यूस भितां? व त्यानें कोणास गांठलें म्हणून दुःख करितां? माझेबद्दल मी तुम्हांस सांगतों कीं, **मृत्यु** जरी मजकडे आला तरी मी त्याला माझें काम संपेतोंपर्यंत बाहेर जाण्यास सांगेन!

–आ ०आ० १–२५९

७६६

ज्या सूक्ष्म बींजामध्यें प्रचंड वृक्ष उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य असतें त्याच बीजांत त्या वृक्षाचा नाश करणारा **मृत्यूहि** वृक्षाच्या उत्पत्तीबरोबरच उत्पन्न झालेला असतो.

–के.१९०८–२२–४–३

७६७

मृत्यु संसाराचा ओघ बदलीत नाहीं; किंवा संसार नाहींसाहि करीत नाहीं; संसाराचा दर्प हरण करण्याचें काम मृत्यूकडे आहे.

–के.१९०८–२२–४–३

७६८

मोफत शिक्षण देणें हें जसें सरकारचें कर्तव्य आहे तसेंच **मोफत वाचनालयें** स्थापणें हेंहि सरकारचें कर्तव्य आहे.

–के.१९१७–३८–७–१

७६९

मनुष्याची आध्यात्मिक पूर्णावस्थाच सर्व नीतीच्या नियमांचा मूळ झरा असून यालाच वेदान्तांत **'मोक्ष'** असें म्हणतात.

–गी० ४८६

७७०

क्षणभर परमेश्वरानें मला साक्षात् **मोक्ष** देतो म्हणून म्हटलें तरी, तो मी झिडकारून त्यास म्हणेन की, प्रथम पारतंत्र्यांतून सुटलेला माझा देश मला पहावयाचा आहे. कारण वैयक्तिक मोक्ष झाला तरी तो उच्च कोटीचा पण पराकाष्ठेचा स्वार्थसाधूपणाच आहे !!

–आ.आ. २–४४५

७७१

आत्म्याची **मोक्षप्राप्ति** हें प्रत्येक हिंदूंचें आदिकर्तव्य आहे: इतर कर्तव्यें मोक्षानुकूल हवींत, प्रतिकूल नकोत.

–के.१९०२–३.२.३

७७२

ज्ञानयज्ञाचा परिणाम कर्मभूमींत तात्काल दृष्टीस पडत नाहीं; द्रव्ययज्ञाचा परिणाम बराच होतो; पण शरीरयज्ञासारखा तात्काळ फलदायक दुसरा **यज्ञ** कर्मलोकाकरितां सांगितलेला नाहीं.

–के.१९०८–२३–४–४

७७३

प्रत्यक्ष पशु मारण्यापेक्षां प्रत्येकाच्या शरीरांत ज्या पशुवृत्ति आहेत त्यांचा साम्यबुद्धिरूप संयमाग्नींत होम करणें हा **यज्ञ** अधिक श्रेयस्कर होय. आपली ममत्वबुद्धि सोडणें हेंच यज्ञांतील मुख्य तत्त्व होय.

–धा. १६४

७७४

मनुष्याचीं इंद्रियें त्याला पशूप्रमाणें वागण्यास सांगत असतात आणि त्याची बुद्धि त्याला उलट खेंचीत असत्ये. या कलहाग्रींत देहांत संचार करणाऱ्या पशुत्वाचा **यज्ञ** करून जे कृतकृत्य होतात तेंच खरे याज्ञिक व धन्य होत!

–गी. ७१

७७५

इतिहासदृष्ट्या पाहिलें तर इंद्र, वरुण वगैरे देवतोद्देशानें जे द्रव्यमय यज्ञ श्रौतग्रंथांत सांगितले आहेत ते मार्गे पडत जाऊन, पातंजलयोगानें, संन्यासानें किंवा आध्यात्मिक ज्ञानानें परमेश्वरप्राप्ति करून घेण्याचे मार्ग जेव्हां अधिकाधिक प्रचारांत येऊं लागले, तेव्हां **यज्ञ** शब्दाचा अर्थ विस्तृत करून त्यांतच सर्व मोक्षोपायांचा लक्षणेनें समावेश करण्यास सुरुवात झाली असावी असें दिसून येतें. पूर्वी धर्मदृष्ट्या रूढ झालेले शब्दच पुढील धर्ममार्गास लावावयाचे हें यांतील बीज होय.

–गी० ६७७

७७६

ज्यांत आपला कांही स्वार्थ नाहीं असे कर्म शुद्ध बुद्धीनें केल्यास तो **यज्ञच** होतो.

–गी० २९१

७७७

द्रव्यमय **यज्ञा**पासून प्रारंभ होऊन त्याची परिसमाप्ति ज्ञानमय यज्ञांत व्हावी हेंच वैदिक धर्मात मनुष्याचें इतिकर्तव्य मानलें जातें.

–के.१९१७–४०–७–४

७७८

सुखदुःखांचा त्याग न करितां, समबुद्धीनें तीं सोसणें हेंच **युक्तपणाचें** खरें लक्षण होय.

–गी० ६९१

७७९

ज्या ठिकाणीं **युक्ति** व शक्ति एकच झालीं तेथें ऋद्धिसिद्धि निश्चित वास करितात, नुसत्या शक्तीनें अगर युक्तीनें नेहमीं काम भागत नाहीं

–गी० ८५३

७८०

हल्लींच्या **युनिव्हर्सिट्या** म्हणजे कनिष्ठ प्रतीच्या सरकारी नोकऱ्यांकरितां लागणारे उमेदवार तयार करणाऱ्या टांकसाळी किंवा हमालखाने होत.

–के.१९०२–३३–४–४

७८१

हिंदुस्थानांत **युनिव्हर्सिट्या** आहेत: परंतु त्यांना विश्वविद्यालय म्हणण्यापेक्षां परीक्षायंत्रें किंवा मुलांना पढतमूर्ख आणि निःसत्त्व करण्याचे चरक म्हटलें असता अधिक शोभेल.

–के.१९००–२–२–५

७८२

कर्मांचें पाप न लागतां कर्मे करण्याची समत्त्वबुद्धिरूप जी विशेष युक्ति तिचेंच नांव कौशल असून, या कौशल्यानें म्हणजे युक्तीनें कर्मे करणें यासच गीतेंत **योग** म्हटलें आहे.

–गी० ५८

७८३

योद्ध्याचे प्रधानगुण ऐत्यावेळी पैशाच्या किंवा वैभवाच्या लालुचीनें बाजारांत मिळण्याजोगे नाहींत.

–के.१९०२–२४–४–४

७८४

लोककल्याणार्थ झटणाऱ्या पुरुषाचा **योगक्षेम** कधीं अडून राहिला आहे असें या जगांत आढळून येत नाहीं. परार्थ करण्यास मात्र त्यानें निष्कामबुद्धीनें तयार असलें पाहिजे.

–गी० ३८३

७८५

मी **राजकारणांत** पडलों नसतों तर मला दुसऱ्याचें मन दुखविण्याचा प्रसंग आला नसता, मी अजातशत्रु बनलों असतों.

–आ०आ० १–१२७

७८६

राजकारणांत पडलेले लोक एवढ्या–तेवढ्यानें संतुष्ट होऊन स्वस्थ बसूं लागले तर त्यांचा नाश झालाच म्हणून समजावें.

–के.१९२०–२–२–४

७८७

राजकारणांत व्यावहारिक रीतीनें वागा. –व्या. २–११८

७८८

ज्यास **राजकीय चळवळींत** पडावयाचें असेल त्यानें सरकारच्या पैशास पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या विषाप्रमाणें समजलें पाहिजे.

–के.१८९९–४६–३–२

७८९

आपल्या लोकांची व देशाची वाईट दशा पाहिली म्हणजे मला राजकीय भानगडींत पडल्याशिवाय राहवतच नाहीं. **राजकीय चळवळींत** पडलों नसतों तर मी आपलें आयुष्य निश्चिंतपणें शिक्षण आणि ग्रंथलेखन ह्यांतच घालविलें असतें.

–आ०आ० १–६७

७९०

राजकीय चळवळींत पडणाऱ्या गृहस्थांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' हे तत्त्व विसरूं नका. प्राचीन ऋषींचा हा सिद्धान्त अर्वाचीन इतिहासानें अधिक मजबूत झालेला आहे.

–विश्व० १३

७९१

राजकीय बाबतींत केवळ तर्कशास्त्राच्या आधारावर किंवा नुसत्या धर्मबुद्धीनें कोणी कोणास कांही देत घेत नसतो.

–के.१९०६–४५–४–३

७९२

प्रबल व दुर्बल यांची स्पर्धा लागली असतां, बलिष्ठानें आपल्या पोळीवरच सगळें तूप ओढून घ्यावें, हा जगाचे आरंभापासून प्रकार चालत आला आहे व तो खासगी व्यवहारांत व **राजकीय बाबतींत** सारखाच दृष्टोत्पत्तीस येतो.

–के.१९०३–२२–५–१

७९३

राजद्रोह या शब्दाचा खरा अर्थ म्हटला म्हणजे राजाचा द्रोह, अर्थात् राजाचा पाडाव करून त्याचा अधिकार किंवा सत्ता नष्ट करण्याची बुद्धि, हा होय.

–के.१९०६–८–४–२

७९४

राज्य एक, मालक एक, प्रजा एक, देश एक, बादशहा एक, मग नोकर बदलले तर त्यांत **राजद्रोह** कसा होणार? आम्हांला कोणाचा द्वेष करावयाचा नाहीं, आम्हाला साम्राज्य पाहिजे, फक्त हा जो मधल्यामध्यें नोकरच मालक होऊन बसला आहे तो मात्र नको.

–च.सु. ९२

७९५

राजद्रोह हा नुसत्या भाषेंत भरलेला नाहीं. तो दुष्ट मनावरूनच ठरवावयाचा असतो.

–ख.१५९

७९६

एखाद्या ठिकाणची राज्यव्यवस्था अन्यायाची असली तर ती सुधारण्याचा प्रयत्न करणें हा कांही न्यायदृष्ट्या **राजद्रोह** होऊं शकत नाहीं.

–गां. १३

७९७

हिंदुस्थान ही आमची मातृभूमि आणि देवता, हिंदुस्थानवासी हेंच आम्हां सर्वांचें बंधुत्वाचें नातें, आणि वस्तुस्थिति लक्षांत आणून आमची राजकीय व सामाजिक परिस्थिति सुधारण्याचा एकनिष्ठपणानें स्वार्थाकडे लक्ष न देतां सतत परिश्रम करणें हाच आमचा नूतन **राजधर्म.**

–धा. २०

७९८

राज्यपद्धतींतील दोष अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणणें हीच खरी **राजनिष्ठा** होय.

–के.१९१७–४१–२–२

७९९

एखाद्या नोकराप्रमाणें सरकारच्या प्रत्येक कृत्याला मान डोलवीत राहणें म्हणजें कांहीं खरी **राजनिष्ठा** नव्हे.

–के.१९१७–४१–२–२

८००

खरी **राजनिष्ठा** आणि अन्याय सहन करण्याची बुद्धि हीं कधींच एकत्र होऊं शकत नाहींत.

–के. ले० १–५०९

८०१

राजनीति पहिल्यानें स्वार्थास ओळखते आणि मग तर्कशास्त्र तदनुकूल असेल तर त्याकडे वळते.

–के.१९०६–१०–४–४

८०२

जाति, धर्म, रीतीरिवाज, देश इत्यादि दृष्टींनी राज्यकर्ते आणि प्रजाजन यांचेमध्यें जेथें मोठा भेद असतो, व म्हणूनच परस्परांस परस्पर परकीय वाटतात, तेथे निरपेक्ष **राजनिष्ठा** अथवा निरपेक्ष प्रजावात्सल्य हीं सांपडणें बहुतेक अशक्यच आहे.

–के.१९०५–१०–४–५

८०३

राजनीति किंवा एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रावर राज्य करण्याची पद्धत ही कांही औदार्याच्या किंवा परमार्थाच्या पायावर रचलेली नसते, हा एक स्वार्थाचा धंदा आहे; आणि तो चालवितांना जिंकलेल्या लोकांचीं मनें विशेष न दुखवितां अर्थात् आपला फायदा चिरस्थायी कसा होईल या गोष्टीकडे अवश्य लक्ष पुरवावें लागतें.

–विश्व. १३

८०४

जेणेंकरून आपल्या हिंदुस्थान देशाचा उत्कर्ष होईल तो मार्ग दाखविणारी **राजनीति** ही हिंदुस्थानची खरी राजनीति होय.

–के.१९०३–३०–४–३

८०५

राजनीतिशास्त्र आमचे इकडे प्राचीन काळापासून माहीत आहे; पण अलीकडे उत्क्रांतितत्त्वांचा फैलाव झाल्यापासून इतर समाजशास्त्रांप्रमाणें या राजनीति ऊर्फ पॉलिटिक्स या शास्त्राची मर्यादाहि व्यापक झाली आहे.

–के.१९०३–३०–४–३

८०६

प्रत्येक राष्ट्राचा उत्कर्ष त्यांतील घटकावयव व्यक्तींच्या गुणधर्मांप्रमाणें होतो; व तो उत्कर्ष वाढविणाऱ्या उपायांचें दिग्दर्शन करणारें शास्त्र त्या राष्ट्राचें **राजनीतिशास्त्र** होय.

–के.१९०३ ३०–४–३

८०७

हिंदुस्थान सरकारच्या **राज्यनीतीचें** तत्त्व असें कांही विलक्षण आहे कीं, लोकांच्या संतोषानें, खुषीनें किंवा संमतीनें आपण राज्य चालवितों असें जरी बाह्यात्कारी दाखविण्यांत येतें, तरी एकंदर व्यवस्था अशी असते कीं, लोक नाखुष असले तरीहि राज्याच्या सुरक्षितपणास काडीइतका देखील धक्का येऊं नये.

–के.१९०२–११–४–३

८०८

लोकांमध्ये सलोखा राखणें व एकमेकांतील प्रेमभाव वाढवणें हेंच खऱ्या **राज्यनीतीचें** बीज होय.

के. १८९४–३९–३–१

८०९

सामान्य मनुष्यस्वभाव व प्रत्येक राष्ट्राचे विशिष्ट गुणधर्म यांना अनुसरून त्या राष्ट्राचा उत्कर्ष कसा होईल हें ठरविणें व तत्प्रीत्यर्थ उपाय योजणें हें त्या त्या राष्ट्राच्या **राज्यनीतीचें** धोरण असलें पाहिजे.

–के.१९०३–३०–४–३

८१०

चित्तांत एक आणावयाचें, वाणीनें दुसरें बोलावयाचें व कृतीनें तिसरेंच करावयाचें हें अर्वाचीन युरोपियन मुत्सद्दी पुरुषांच्या **राजनीतीचें** आदितत्त्वच झालें आहे.

–के.१९०४–३२–५–३

८११

गुणांकडे लक्ष देऊन निरनिराळ्या जातींस एके ठिकाणीं वागविणें, मुख्य सरकारी सत्ता कायम ठेवून हाताखालील सरदारांस वरचढ होऊं न देणें अथवा राज्याचे सर्व अवयव एकत्र राहून जुटीनें काम करतील अशी व्यवस्था ठेवणें या **राजनीतीच्या** गोष्टी आहेत.

– के.१९००–२५–२–५

८१२

राजनीतीच्या तत्त्वांची ज्यास यत्किंचित्हि ओळख आहे, त्यास दरबारी भाषेंत व कृतींत किती अंतर असतें हें समजणें कठीण नाहीं.

–के.१९०२–७–४–४

८१३

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांतून आपखुषीनें निघून जातील असें मानणें म्हणजे **राजनीतीच्या** मूलतत्त्वांचें अज्ञान दाखविणें होय.

–के.१९०३–३१–४–५

८१४

राजनीतींत परोपकारकबुद्धीपेक्षां स्वार्थाचेंच प्राबल्य अधिक असतें.

–के.१९०८–६–४–१

८१५

राजभक्ति हा सद्गुण आहे खरा; परंतु तिचा तारतम्याचा अभाव व स्वाभिमानशून्यता यांशीं संयोग झाल्यास ती हास्यास्पद होते.

–के.१९०२–३३–५–२

८१६

राजसत्ता ही बहुतेक अशाश्वत आहे; आणि केव्हांना केव्हां तरी ती सत्ता अथवा त्यांतील पुष्कळ भाग राजाकडून प्रजेकडे जातो हा नियम नैसर्गिक आहे.

–के.१९०५–५–४–४

८१७

राष्ट्रांत जागृति उत्पन्न करण्याचें काम किंवा राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीस विलक्षण गति देऊन त्यापासून राष्ट्रोन्नति घडवून आणण्याचा उद्योग **राजसत्तेनेंच** केला पाहिजे.

–के.१९०५–५१–४–३

८१८

केवळ अधिकाराच्या व सत्तेच्या जोरावर साधुवृत्तीच्या तरुणांना सत्कर्माकरितां कैदखाना दाखविणें जगांतील कोणच्याहि अत्यंत बलाढ्य **राजसत्तेला** इष्ट होत नसतें.

–के.१९०८–२३–४–४

८१९

प्रजा सुजाण झाली असतां **राजाचा अधिकार** मर्यादित असावा लागतो.

–के.१९१५–४७–६–२

८२०

राजाची नोकरी करण्यांत प्रजेशीं बेइमानपणा केलाच पाहिजे असें नाहीं.

–के.ले. ५८७

८२१

तुम्हांला हें **राज्य** चांगलें वाटत असेल तर माझें कांहींच म्हणणें नाहीं. गुरांना गोठाच आवडत असेल तर त्याला यजमान तरी काय करील?

स्व–गी. १७

८२२

कोणताहि देश दुसऱ्यावर **राज्य** करतों तें कांहीं परमार्थाकरितां करीत नाहीं.

–के.१९०६–२८–४–३

८२३

राज्यघटनासूत्रें ठरवणें हीं मनुष्याच्या कृतींपैकींच एक कृति आहे; आणि इतर मनुष्यकृतींप्रमाणें तीहि पूर्णपणें निर्दोष असणें शक्य नाहीं.

–के.१९१६–४५–४–४

८२४

प्रजेच्या समाजांत, शिक्षणस्थितींत किंवा आक्रमणशक्तींत ज्या ज्या मानानें फरक पडतो त्या त्या मानानें **राज्यघटनेंतहि** फरक झाले पाहिजेत.

–के.१९१६–४५–४–४

८२५

राज्यपद्धत नुसती शिस्तवार असल्यानें कोणतेंहि राज्य लोकांस सुखकारक होत नाहीं.

–के.१९०७–१५–४–४

८२६

शेतकरी, व्यापारी व कारखानदार या सर्वांचें जीवन **राज्यपद्धतीवर** अवलंबून असतें.

–के.१९०६–११–४–३

८२७

लोकांचा ज्या राज्यव्यवस्थेंत हिताहितसंबंध नाहीं, किंवा नोकरीपेक्षां अन्य रीतीनें संबंध रहात नाहीं, ती **राज्यव्यवस्था** शाश्वत टिकणारी नव्हे.

–के.ले.२–५४९

८२८

लोकांच्या सल्ल्यानें जी **राज्यव्यवस्था** चालते तीच त्यांस हितावह आणि प्रिय असते.

–के.१९१५–४७–६–२

८२९

देशाची स्थिति सुधारण्यास त्यांतील **राज्यव्यवस्था** सुधारणें हेंच मुख्य साधन होय.

–के.१८९३–८–२–५

८३०

जसे लोक त्याचप्रमाणें त्यांचे पुढारी व कार्यकर्ते; व त्याच मानानें त्यांच्या देशांतील **राज्यव्यवस्था.**

–के.१८९२–५०–३–१

८३१

आपलीं भिन्न भिन्न मतें सोडून लोक एक होतात तेव्हां त्यास **राष्ट्र** म्हणतात.

–के.१९०८–१८–२–५

८३२

कोंडलेली हवा व अडविलेलें पाणी जशी नासतात तसेंच वाढ खुंटलेलें **राष्ट्र** लवकरच आळशी, चैनी व नामर्द होऊन लयास जाते.

–के.१९०३–३१–४–५

८३३

आपल्या अंगीं सामर्थ्य आहे, आपण जिवंत आहों, व जगांत नांव राहण्यासारखें आपण कांहींतरी खास करूं अशी ज्याची पूर्ण व दृढ श्रद्धा असेल तोच पुरुष जगांत एखादें मोठें कृत्य करूं शकतो; व अशा श्रद्धेची पुष्कळ माणसें, ज्या राष्ट्रांत निपजतात तेंच **राष्ट्र** अभ्युदयास येतें.

–के.१९०३–३७–४–३

८३४

राष्ट्रीय उत्कर्षास जरूर लागणारें शौर्य, धाडस, काटकपणा, बुद्धि व समयसूचकता हे गुण उत्पन्न करणारी परिस्थिति ज्या लोकांचे वांट्यास येते तेंच **राष्ट्र** अभ्युदय पावतें.

–के.१९०३–२८–४–३

८३५

व्यक्ति जातील; पण **राष्ट्र** कायमचें राहावयाचें आहे; आणि हें त्याचें कायम राहणें जेणेंकरून अधिकाधिक सुखावह होईल तो प्रयत्न करणें हें प्रत्येक पिढींतील लोकांचें कर्तव्य आहे. –के.१९१६–४५–४–५

८३६

कोणतेंहि **राष्ट्र** किंवा लोकसमाज यंत्राप्रमाणें पाहिजे तेव्हां मोडून नवा बनवितां येत नाहीं.

–के.१९०३–३०–४–३

८३७

राष्ट्र जिवंत असलें म्हणजे कर्त्या पुरुषांची परंपरा कमीअधिक जोरानें अव्याहत चालत असते.

–के.१९०२–१६–४–५

८३८

कोठेंहि व कोणत्याहि व्यक्तीसंबंधानें अन्याय होवो, त्याबद्दल आपलें मत आधीं स्पष्टपणें कळविण्याइतकी धमक ज्यांत आहे तेंच **राष्ट्र** जिवंत होय.

–के.१९०४–१२–४–४

८३९

कोणतेंहि **राष्ट्र** वर यावयाचें, त्याचा उदय व्हावयाचा म्हणजे तो कांही निरर्थक होत नाही; त्यांत कांहीं तरी ईश्वराचा संकेत असतो.

–के.१९०४–३३–४–२

८४०

ज्या वेळीं **राष्ट्र** वर येऊं पहातें, उदयोन्मुख बनतें, त्या वेळीं समर्थ किंवा शिवाजीमहाराज अशीं दोनहि प्रकारचीं माणसें राष्ट्रांत एककालींच उत्पन्न होतात. राष्ट्राच्या ज्या स्थितीचा समर्थ हे एक परिणाम आहेत तिचाच महाराज हे दुसरा परिणाम होत.

–के.१९१६–१९–७–२

८४१

जिवंत व्यक्तीप्रमाणें **राष्ट्रहि** जोंपर्यंत वाढत असतें तोंपर्यंतच सजीव असतें; वाढ खुंटली कीं त्याचे ऱ्हासास प्रारंभ झालाच.

–के.१९०३–३१–४–५

८४२

प्रत्येकानें **राष्ट्रकार्याच्या** गोवर्धनपर्वताला काठी लाविली पाहिजे.

–व्या. २–९१

८४३

एकंदर **राष्ट्राकरितां** जें काम करावयाचें त्यांत एका व्यक्तीचा अगर कांही व्यक्तींचा हेका, खूळ अगर आग्रह चालणार नाहीं व चालूं नये.

–के.१८९१–४७–३–२

८४४

स्वतःच्याच प्रेरणेनें राष्ट्राचीं मनें जिवंत होत असतात; व स्वतःच्याच हेळसांडीनें **राष्ट्राचीं** मनें मरत असतात.

–के.१९०७–१०–५–२

८४५

एकदां वाढीस लागलेली **राष्ट्राची** महत्त्वाकांक्षा कोणत्याहि उपायानें खुंटून टाकणें अशक्य आहे.

–के.१९०८–९–४–४

८४६

चुक्यांची परंपरा चालेल तेव्हांच **राष्ट्राची** प्रगति होते; पूर्वीच्यांतील दोष काढून त्यांचा खल करून त्यांत चांगल्याची भर टाकणें याचेंच नांव प्रगति.

–आ.व. ४४२

८४७

सृष्टीमध्यें व्यक्तींच्या अदृष्टाप्रमाणें **राष्ट्रांचेहि** अदृष्ट असतें; व त्या अदृष्टानुरूप व्यक्तींप्रमाणेंच राष्ट्रांनाहि उच्चनीच स्थिति प्राप्त होते.

–के.१९०१–१६–२–४

८४८

आमच्या कोत्या मानवी दृष्टीनें ज्यांस आपण शतकें म्हणतों तीं **राष्ट्राचे** आयुष्यांत केवळ दिवसासारखी होत.

–के.१९०१–१६–२–४

८४९

जें राष्ट्राचें हित तेंच व्यक्तीचें हित व जें राष्ट्राचे कर्तव्य तेंच प्रत्येक व्यक्तीचें कर्तव्य अशी भावना ज्या दिवशी प्रत्येकाचें चित्तांत वागूं लागेल तोच या देशाचा सुदिन होय.

–के.१९०३–३७–४–५

८५०

मतभेद असूनहि विशिष्ट कार्यास सर्व पक्ष एक होणें हें जिवंत **राष्ट्राचें** लक्षण आहे.

–के.१९०७–२६–५–५

८५१

चवदा रत्नें काढण्याला जसें देवदानवांना क्षीरसमुद्राचें मंथन करावें लागलें तसेंच देशांत नवीन राज्य किंवा नवीन धर्म स्थापन होण्याला सर्व **राष्ट्राचें** चित्त व बुद्धीची खळबळ झाली पाहिजे.

–के.१९०३–३६–५–१

८५२

राष्ट्राला स्वतंत्रतेचा थोडासा वाव मिळाल्याखेरीज **राष्ट्राचें** पुनरुज्जीवन होत नाही.

–च.सु. ८६

८५३

स्वभाषेची वृद्धि, स्वराज्याच्या इतिहासाचा स्वकीय दृष्टीनें अभ्यास व मनन, स्वधर्मश्रद्धा इत्यादि गोष्टी **राष्ट्राच्या** उत्कर्षास कारणीभूत होतात.

–धा. २२

८५४

समुद्राला जेव्हां भरती येते तेव्हां लाटा मागें पुढें होत असतात. लाट जेव्हां मागें जाते तेव्हां भरती ओसरली असा डोळ्यांना उगीच भास होतो, हा दोष डोळ्यांचा आहे. पण वास्तविक जी लाट मागें जाते तीं अधिक भरती आणण्याकरितां जाते. तद्वत्च **राष्ट्राच्या प्रगतीचें** आहें.

–स्व. गी. ५९.

८५५

प्रजेस उत्तरोत्तर जास्त हक्क प्राप्त होणें हेंच **राष्ट्राच्या** सुधारणेचें खरे लक्षण होय.

–के. ले. १–४९७

८५६

एक राज्य जाऊन दुसरें राज्य कायम होईंपर्यंत मध्यतंरीं जो काल जातो तो **राष्ट्राच्या** अभिवृद्धीस पुष्कळ प्रकारें प्रतिबंधक असतो.

–के.१९०१–४–२–४

८५७

राष्ट्रांत जोम असला म्हणजे धार्मिक समजुती कोठें व किती अमलांत आणाव्या याचा त्या त्या राष्ट्रांतीलच लोक निर्णय करितात.

–के.१८९२–५०–३–२

८५८

राष्ट्रांत लोकांची मोठी संख्या असल्यानें राष्ट्र मोठें होत नाहीं.

–के.१९०६–७–४–३

८५९

राष्ट्राला अमुक एक गोष्ट अशक्य आहे असें म्हणतील त्यांस इतिहास समजला नाहीं असेंच म्हटलें पाहिजे.

–के. १९०८–१८–७–२

८६०

ज्या राष्ट्राला थोडक्या प्रसंगीं तरी एक होतां येत नाहीं, त्या राष्ट्रानें **ऊर्जितदशेस** चढण्याची आशाच करूं नयें.

–के.१८९७–२४–३–३

८६१

राष्ट्रामध्यें आपलेपणाची जागरूकता राहण्यास त्या त्या राष्ट्रांतील पूर्वी झालेल्या पराक्रमी पुरुषांचें लोकास नेहमीं स्मरण असलें पाहिजे किंवा दिलें पाहिजें, हें तत्त्व सगळ्या जिवंत राष्ट्रांना हल्लीं पूर्णपणें मान्य झालेलें आहें. आम्हींचं जर ते विसरलों असलों तर तें आमच्या निद्रावस्थेचें अगर दुर्दैवाचें लक्षण होय!

–के. ले.१–४६४

८६२

ज्या **राष्ट्रामध्यें** वर यावयास आपली कांहीं तरी कर्तबगारी दाखविण्यास मार्ग आहे, मोकळीक आहे, त्या राष्ट्रामध्यें गुण उदयाला येत असतात.

–ज.४६

८६३

माणसालाच कर्म भोंवतें असें नाहीं, तर तें **राष्ट्रालाहि** भोंवतें.

–व्या. १–३५

८६४

भाषणस्वातंत्र्य व मुद्रणस्वातंत्र्य हीं **राष्ट्रास** जन्म देतात व पोसतात.

–के.१९०८–२३–४–२

८६५

राष्ट्रीय उत्सव जागृत राखणे व नसल्यास नवें प्रचारांत आणणें हा राष्ट्रीयत्व कायम ठेवण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे.

–च. ४२४

८६६

राष्ट्रीय अभिमान प्रदीप्त करण्याला एक परकी शत्रु जशी मदत करतो तशीं शेंकडों व्याख्यानें व हजारों पुस्तकें यांनीं होत नाहीं, असें प्रत्येक जिवंत राष्ट्राचे इतिहासावरून आपणास आढळते.

–के. ले. २–४३४

८६७

राष्ट्रीय आपत्ति हें कर्तव्यशिथिलतेचे समर्थन नसून ती कर्तव्यनिष्ठेची कसोटी आहे.

–के.१९०३–१६–५–४

८६८

ज्यामुळें जिवंत राहण्यांत एकाप्रकारचा थोरपणा आहे त्या गोष्टी शिकण्याच्या शाळा म्हणजे **राष्ट्रीय उत्सव** होत.

–आ. व. २६९

८६९

कांही गोष्टींत तट असले तरी दुसऱ्या बाबतींत त्यांचा संबंध न ठेंवणें हेंच खऱ्या **राष्ट्रीय उन्नतीचें** लक्षण आहे.

–के.१८९६–२३–३–२

८७०

पृथ्वीमध्यें भागीरथी नदीपेक्षांहि कांही मोठ्या नद्या आहेत; पण आर्यभूमींत जन्मास आलेल्या मनुष्यास गंगेइतकी इतर कोणतीहि नदी पवित्र वाटणें ज्याप्रमाणें शक्य नाहीं, तद्वतच **राष्ट्रीय ग्रंथासंबंधानें** गोष्ट होय.

–भा०३

८७१

राष्ट्रीय कामांत सर्वांनीं खांद्याशीं खांदा लावूनच लढलें पाहिजे.

–व्या.२–९०

८७२

पाश्चिमात्य सुधारणेनें उत्पन्न केलेल्या वर्तमानपत्रासारख्या संस्थांच्या हातूनही जें काम नीटसें रेटत नाहीं, तें कार्य **राष्ट्रीय महोत्सवच** नीट तडीस नेऊं शकतात.

–के. ले.१–५६४

८७३

राष्ट्रांतील महापुरुषांचें स्मरण हें **राष्ट्रीयत्व** कायम राखण्यास एक चांगले साधन आहे.

–के. ले. १–५३२

८७४

विद्यार्थ्यांस राष्ट्रीय शिक्षण मिळण्याचा मार्ग म्हटला म्हणजे **राष्ट्रीय युनिव्हर्सिटीची** स्थापना हा होय.

–के. १९०५–४५–५–१

८७५

राष्ट्रीय धोरणावर जर राज्यकारभार चालविलेला नसेल, तर राज्यांतील मुत्सद्दी वर्ग व राज्यकारभारांत मन घालणारा वर्ग प्रथम रसातळास जाईल.

–के. ले.१९०६–११–४–३

८७६

राष्ट्रीय कामें जर पार पाडावयाचीं असलीं, तर त्याकरितां आपलें तन, मन, धन, तिकडे खर्च करण्यास तयार झालें पाहिजें.

–के. ले.१९००–४७–३–१

८७७

राष्ट्रीयत्वाचा मुख्य घटक समानहितत्व हा असून हें जेथें सर्वांत अधिक प्रमाणानें साध्य होईल तेथेंच परिच्छेदाची रेषा बरोबर पडेल.

–के. ले. १९०१–१७–२–५

८७८

राष्ट्राच्या आकांक्षा व गरजा भागवून राष्ट्रांतील पुरुष, स्त्रिया व मुलें अधिकाधिक ज्ञानसंपन्न होऊन राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व औद्योगिकदृष्ट्या राष्ट्राची एकजुटीने उन्नति करण्यास प्रवृत्त होतील तें **राष्ट्रीय शिक्षण** होय.

–चरि. २८९

८७९

कोणत्याहि सुधारणेचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे विशिष्ट **राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान** जागृत करणें हा होय.

–धा. २२

८८०

राष्ट्रीयत्वाची दिशा सुटली म्हणजे समाजसुधारणा झाली काय आणि न झाली काय सारखीच होय.

–धा. ७५

८८१

समानहितत्त्व हें **राष्ट्रीयत्वाची** कल्पना सिद्ध होण्याचें प्रत्यक्ष कारण होय व स्वधर्मप्रीति वगैरे दुय्यम प्रकारचीं होत.

–के. ले.२–२३८

८८२

राष्ट्रीयत्वाची कल्पना, सुष्टांचा उत्कर्ष व दुष्टांचा नाश या दोन्ही प्रकारच्या परमेश्वरी कार्यास व्यवहारांत उत्तम प्रकारानें मदत करणारी आहे.

–के. १९०६–७–४–२

८८३

राष्ट्रीयत्वाची कल्पना सिद्ध होण्यास कारणीभूत अशा गोष्टींमध्यें स्वधर्म, स्वभाषा, स्वदेशाभिमान व पूर्वेतिहासस्मरण ह्या होत.

–धा. २२

८८४

आपसांत झगडा चालला असतां तिसऱ्याशीं टक्कर देण्याचा प्रसंग जेव्हां येतो तेव्हां सर्व द्वैतभाव विसरून सर्वांनीं एक होणें हेंच **राष्ट्रीयत्वाचें** प्रधान लक्षण होय.

–के. १९०८–१८–४–४

८८५

संकटाच्या भावनेशिवाय **राष्ट्रीयत्वाची** कल्पनाच उत्पन्न होत नाही.

–के. १९०६–७–४–२

८८६

पृथ्वीतलावर जर आज कोणतेंच राष्ट्र परतंत्र नसतें किंवा परतंत्र होण्याची भीतिहि कोणास नसती तर **राष्ट्रीयत्वाच्या** कल्पनेस मानवी इतिहासांत थाराच मिळाला नसता.

–के. १९०६–७–४–२

८८७

राष्ट्रीय महोत्सव समारंभ हे केवळ चैनीचे किंवा ऐषआरामीचे नसतात; राष्ट्रीयत्वाचे कल्पनेस वृद्धिंगत करण्याचें व पूर्णावस्थेस पोंचविण्याचें सामर्थ्य या उत्सवांचें अंगीं असतें.

–के. १९०२–१६–४–५

८८८

राष्ट्रीय मर्यादेच्या आंतील द्वैत प्रगतीला कारण होत असतें.

–के. १९०८–१८–४–४

८८९

कोणत्याही राष्ट्राची सजीवता कायम राहण्यास **राष्ट्रीय महोत्सवांची** आवश्यकता आहे व सुधारलेल्या किंवा न सुधारलेल्या कोणत्याहि जिवंत राष्ट्राचा इतिहास पाहिला असतां, ऐतिहासिक महोत्सव कोणत्या ना कोणत्या रूपानें त्या राष्ट्रांत होत असतात.

–के. १९०२–१६–४–५

८९०

राष्ट्रोन्नतीचें हृद्गत प्रत्येकाच्या कानाशीं लागून सांगणाऱ्या **राष्ट्रीय महोत्सवांसारखे** उत्सव मृत राष्ट्रांनी करावयाचे नाहींत तर करावयाचें तरी काय?

–के. १९०२–१६–५–१

८९१

राष्ट्राचें आयुष्य **राष्ट्रीय विचारांनीं** बद्ध असतें.

–स्व. मो. ५९

८९२

वस्तुतः वर्षांतून एकदां भरणाऱ्या व दोन दिवसांत काम उरकणाऱ्या **राष्ट्रीय** किंवा प्रांतिक सभांचें काम, अगोदर तयार झालेल्या लोकमताला ठरावांचें रूप देऊन योग्य रीतीनें तें सरकारपुढें मांडणें एवढेंच आहे.

–के. ले.१–११५

८९३

औषध एक असलें तरी अनुपानें भिन्न असतात. सरकारी शाळेंतील अनुपान आम्हांस अहितकारक आहे. म्हणून हितकारक अनुपानाच्या **राष्ट्रीय–शाळा** आम्हांला पाहिजेत.

–व्या. १–९१

८९४

देशांतील तरुण पिढी देशाचें राजकीय, औद्योगिक आणि सामाजिक वैभव राखण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल अशा प्रकारें त्यांस शिक्षण देणें हें देशांतील विद्याखात्याचें कर्तव्य आहे; आणि त्यासच **राष्ट्रीय–शिक्षण** असें म्हणतात.

–के. १९०६–४७–४–३

८९५

राष्ट्राला काय पाहिजे हें पाहून ज्यानें राष्ट्राची इभ्रत व संपत्ति वाढेल, राष्ट्राची छाप इतरांवर बसेल असें शिक्षण तें **राष्ट्रीय–शिक्षण** होय.

–के. १९०८–१२–२–५

८९६

राष्ट्रांतील लोकांस जर खरें **राष्ट्रीय–शिक्षण** द्यावयाचें असेल तर तें स्वतंत्र लोकांनी स्वतंत्र खासगी शाळेंतच दिलें पाहिजे व देणें शक्य आहे.

–के. १९०५–४४–४–२

८९७

राजा व प्रजा जेथें एक नाहींत तेथें **राष्ट्रीय शिक्षण** मिळणें शक्य नाहीं.

–व्या. २–१२६

८९८

पाहिजे तें मिळवूं हें शिकवणारें **राष्ट्रीय शिक्षण** होय.

–व्या. २–१२६

८९९

राजकीय सिद्धान्तांचें व सामाजिक प्रमेयांचें विद्यार्थ्यांस लहानपणापासून बाळकडू देणें हेंच **राष्ट्रीय शिक्षणाचें** बीज होय.

–व्या. १–९०

९००

धीट व नोकरशाहीला तोंड देणारे पुढारी तयार करणें हेंच **राष्ट्रीय शिक्षणाचें** ध्येय आहे; मग त्यांना तुम्ही सुतारकाम, वीणकाम शिकवा अगर न शिकवा.

–आ. आ. १–१४८

९०१

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या दृष्टीनें जाती–जातींच्या शाळा योग्य नव्हेत. सर्व जातींनीं एकाच शाळेंत बसून राष्ट्रोद्धारक शिक्षण घेणें अत्यंत इष्ट व आवश्यक आहे.

–व्या. १–९५

९०२

सरकारी ग्रँटचें भूत एकदां घरांत शिरलें कीं तें **राष्ट्रीय शिक्षणाच्या** मानगुटीस बसल्याशिवाय रहात नाहीं.

–लो. टि. व्या. २–१२६

९०३

राष्ट्रीय शिक्षणानें सरकारी शिक्षणाचें धोरण आम्हीं हाणून पाडलें, तर आमचा तरणोपाय आहें.

–व्या. १–९४

९०४

स्वतःच्या हिमतीवर पोट भरण्याचें सामर्थ्य जर **राष्ट्रीय शिक्षणानें** अंगीं येणार नाही, तर तें राष्ट्रीय शिक्षणच नव्हे.

–व्या. १–९०

९०५

राष्ट्रैक्य घडून येण्यास समान विचार, समान उद्देश व समान बंधनें असलीं पाहिजेत; म्हणूनच परकी अमलाखालीं सांपडलेल्या लोकांचें ऐक्य फार लवकर होतें.

–के. १९०३–३६–४–३

९०६

आमचे लोक आपल्या गतवैभवाचा, पूर्वजांचा, धर्माचा व शहाणपणाचा कितीहि गर्व वाहोत, तथापि आम्हांस राहून राहून असें वाटतें कीं, आमच्या एकंदर **राष्ट्रीय स्वभावांत** दीर्घ प्रयत्न, रंगेलपणा, आत्मसन्मान वगैरे असेच दुसरे गुण जितके असावेत तितके नाहींत; व त्या गुणांच्या अभावामुळें आमच्या एतद्देशीय अधिकाऱ्यांवर अंशतः तरी दुष्ट परिणाम होतो.

–के. ले.१–४८२

९०७

राष्ट्रीय सभा म्हणजे कांहीं एका व्यक्तीचें मत नव्हे. राष्ट्रांतील समजदार लोकांच्या बहुमतानें जो सिद्धान्त ठरेल तो सभेचा सिद्धान्त होय. वा प्रत्येक व्यक्तिमात्रानें या सभेचे सर्व सिद्धान्त कबूल केले पाहिजेत असं म्हणणें म्हणजे राष्ट्रांतील एकंदर मनुष्यांची सरासरीनें जी उंची आहे तीच प्रत्येकाची उंची असली पाहिजे, निदान सेन्सस–कमिशनर तरी तेवढ्या उंचीचा असला पाहिजे असें म्हणण्याइतकेंच वेडगळ होय.

–के. ले.१.३७५

९०८

राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय होण्यास लोकशिक्षण, स्वाभिमान, स्वार्थत्यागबुद्धि वगैरे जी इतर तयारी लागते ती झाली म्हणजे मग सर्व सैन्याची नजर एक ठिकाणीं आकृष्ट होण्यास ज्याप्रमाणें लढाऊ निशाणाचा उपयोग होतो, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा प्रसार होण्यास धर्म, भाषा, देशाभिमान, पूर्वेतिहासस्मरण यांपैकीं कोणती ना कोणती तरी गोष्ट उपयोगी पडते.

–के. १९०१–१७–२–५

९०९

एकपक्षीं दूरान्वित लोक वगळून अलीकडे अलीकडे येऊं लागलें असतां व दुसरे पक्षीं आपण, आपलें कुटुंब व आपला समाज अशा रीतींने आपली सत्वबुद्धि विस्तृत करीत गेलें असतां, **राष्ट्रीयत्वाच्या** कल्पनेच्या परिच्छेदाची बरोबर रेषा कोठें तरी सांपडलीच पाहिजे.

–के. १९०१–१७–२–५

९१०

राष्ट्रीय सभा हेंच सर्व हिंदुस्थानचें एकमुख असल्यानें त्या सभेच्या प्रतिनिधीस त्या सभेच्या ठरावालाच धरून वागणें उचित आहे.

–के. १९१९–४६–५–४

९११

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य परत मिळवावयाचें असेल तर, आधीं कुटुंब–दास्यांतून पुष्कळ लोकांनीं आपणास मुक्त करून घेतलें पाहिजे.

–के. १८९२–१३–२–३

९१२

राष्ट्रीय हितासारखा मोठा लाभ करून घेण्यास प्रत्येकानें कांहीं तरी झीज सोसलीच पाहिजे.

–के. १८९३–१३–३–३

९१३

जर प्रत्येक इसमाचे अंतःकरणात आपल्या सर्व देशबंधूंविषयीं सहानुभूति, औदार्य आणि सहनशीलता वागत असेल तरी कितीहि जातिवैचित्र्य आणि धर्मवैचित्र्य असलें तरी **राष्ट्रैक्याला** बाध येत नाही.

–के. १९०३–३६–४–३

९१४

शिक्षणानें, कायद्यांनीं किंवा दुसऱ्या कृत्रिम साधनांनीं राष्ट्राचे नैसर्गिक गुणधर्म किंवा लोकांचे जीविताला अत्यावश्यक झालेल्या **रूढी** कधींहि बदलूं शकत नाहींत.

–के. १९०३–३३–४–४

९१५

ज्यांस **रूढी** बदलावयाची असेल त्यांनी कृती आणि वर्तणुकीच्याच मार्गाचें अवलंबन केलें पाहिजे.

–के. १९००–४६–२–४

९१६

सामोपचाराच्या किंवा औदार्याच्या गोष्टी शिष्टाईच्या वेळच्या असतात; प्रत्यक्ष **लढाई** सुरू झाल्यावरच्या नसतात.

–के. १९०८–२–४–३

९१७

लष्करी शिक्षणाची योग्यता कित्येक परीक्षांहून अधिक आहे.

–के. १९१७–१०–२–४

९१८

नुसतें **लिहितां** वाचतां आलें म्हणजे मनुष्य शहाणा होतो अशांतला भाग नसून शहाणा होण्याचें एक नवें साधन त्यास मिळतें.

–के. १९२०–१६–७–२

९१९

विद्वान् लोक स्वतः पुढाकार घेऊन लोकमताला वळण अथवा स्वरूप देऊं शकतात व देतात. पण तेवढ्यावरून **लोकमत** म्हणजे त्या विद्वानांचें मत असें कोणी समजत नाहीं व समजणेंहि योग्य नाही.

–के. १८९५–४५–२–४

९२०

मागें **लोकमताचा** पाठिंबा असला म्हणजे मनुष्याला स्पष्टपणें आपले विचार कळविण्याला धैर्य येतें.

–के. १८९०–२०–२–४

९२१

कायदेशीर वर्तन करणाऱ्या लोकांचा निष्कारण छळ व उपमर्द केला असतां **लोकमताचें** बळ कमी न होतां अधिकच वाढत जातें.

–के. १९०५–४६–५–२

९२२

लोकमताचें बळ निश्चयांत आहे, केवळ समुच्चयांत नाहीं.

–के. १९०५–३३–५–१

९२३

लोकसंग्रह म्हणजे उगाच कांहीं तरी थोतांड किंवा लोकांना अज्ञानांत ठेवण्याची युक्ति नसून ज्ञानयुक्त कर्म जगांतून नाहींसें झाल्यास जगाचा नाश होण्याचा संभव असतो म्हणून ब्रह्मदेवानें निर्मिलेल्या साधुपुरुषांच्या कर्तव्यांपैकीं हें एक मुख्य कर्तव्य आहे.

–गी. ३२८

९२४

लोकसंरक्षण जसें सरकारचें कर्तव्य, तसेंच **लोकशिक्षणहि** सरकारचें कर्तव्य आहे.

–के. १८९१–५२–२–५

९२५

लोकाग्रणित्व आणि शुद्धाचरण यांचें अन्योन्याश्रयत्व इतकें बळकट आहे कीं, दोन्ही बाजूंनीं प्रत्येक मनुष्यानें सारखीच दक्षता व कडक नजर ठेवली पाहिजे.

–के. १८९१–४१–३–४

९२६

वकिलीचा धंदा उत्तम रीतीनें चालण्यास केवळ पुस्तकी ज्ञान अगर वक्तृत्वच लागतें असें नसून समयसूचकता, दूरदर्शीपणा, आपलें स्वातंत्र्य कायम ठेवून कोर्टाला न दुखवितां आपलें कार्य सिद्ध करून घेण्याची हातोटी, कज्ज्यांतील मुख्य मुद्दा कोणता आणि आपल्या प्रतिपक्षाचें छिद्र कोठें आहे हें चटकन् लक्षांत येण्याजोगी तीव्र पण शांत बुद्धि, आणि तदनुकूल पुराव्याची, युक्तीची व कायद्याची जुळणी करण्याचें अचूक सामर्थ्य हे गुण वकिलीच्या धंद्यांत यश येण्यास अवश्य लागत असतात.

–के. १९१६–३५–४–२

९२७

खरे **वक्ते** निपजण्यास अंगचीच कांहीं स्फूर्ति लागते, ती शिकून येत नाहीं.

–के. १८९१–१३–३–३

९२८

अप्राप्तकाल आणि अप्रमाण असें वचन बृहस्पतीच्या तोंडांतून निघालें तरी तें **व्रत्याच्या** अपमानास कारण होतें.

–के. १८९२–१९–३–१

९२९

सार्वजनिक कामासंबंधानें जी जी गोष्ट लोकांपुढें येते त्यावर निर्भीडपणें आणि स्वतंत्रपणें टीका करणें हें **वर्तमानपत्रकर्त्यांचें** कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य बजावीत असतां, वाईट गोष्टींचें आविष्करण करणें हेंच पुष्कळदां त्याच्या नशिबीं येतें हें खरें; पण तेवढ्यानें त्यास चांगल्या गोष्टी कळत नाहींत असें म्हणणें म्हणजे वैद्यास निरोगी मनुष्याची पारख करतां येत नाहीं असें म्हणण्यासारखें आहे.

–के. ले. १–३५८

९३०

सरकारच्या आवडीकरितां कांहीं आम्ही पत्रें काढली नाहींत व सरकारवर कडक टीका केल्यानें त्यांचा रोष आमच्यावर झाला तर त्याची आम्हांस परवाहि नाहीं. सरकारच्या जुलमी राज्यपद्धतीवर जर कडक टीका करावयाची नाहीं व ती पद्धत परिणामीं लोकांस व राजकर्त्यास जाचेल असें निर्भीडपणें म्हणावयाचे नाहीं तर **वर्तमानपत्र** काढावें तरी कशाला?

–के. ले. २–५४६

९३१

जेणेंकरून समाजाचे व्यापार सुरळीत चालण्यास मदत होईल असें लोकमत जागृत करणें व जो कोणी ह्या कामीं व्यत्यय आणील त्याचें स्वरूपाविष्करण करून वेळींच बंदोबस्त करणें हें **वर्तमानपत्राचें** मुख्य कर्तव्य आहे.

–के. १८९२–३०–२–३

९३२

केव्हांहि काय, जुलमी किंवा अनियंत्रित राजसत्तेस **वर्तमानपत्राचें** स्वातंत्र्य हें जाचणारच.

–के. १९१७–११–४–४

९३३

वर्तमानपत्रकर्ता ही जागाच अशी आहे कीं, त्या जागेचें काम करीत असतांना आपण खाजगी स्वत्त्व विसरलेंच पाहिजे.

–आ. आ. २–१८०

९३४

गुळगुळीत कागदावर रंगीबेरंगी बुळबुळीत मजकूर छापून लोकांचें रंजन करणें हें कांहीं **वर्तमानपत्रकर्त्याचें** मुख्य कर्तव्य नव्हे.

–के. १९१७–११–४–३

९३५

लोकमताची जागृति करणें अथवा तें उत्पन्न करणें अशीं जीं **वर्तमानपत्रकारांची** दोन मुख्य कामें आहेत तीं चांगल्या रीतीनें बजावण्यास निःस्पृह व कडक लेख लिहिणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

–के. १८९५–२१–२–४

९३६

वर्तमानपत्रांचा खरा उपयोग अनियंत्रित राजसत्तेस आळा घालण्याकडे होत असतो.

–के. १९१७–११–४–४

९३७

कोणत्याहि राष्ट्राचें **वाङ्मय** त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतें.

–के. १९०६–२३–४–२

९३८

विघ्न न येतां गोष्ट तडीस गेली तर त्यांत पुरुषार्थ तो काय? विघ्नें बाजूला सारून जें यश मिळवितात तेच खरे पराक्रमी पुरुष होत.

–व्या.२–१०९

९३९

इतिहास व नीतिशास्त्र यांमध्यें **विघ्नांना** बिलकूल थारा नाही.

–स्व० मो० १६

९४०

विघ्नांमुळेंच उत्कर्ष होतो.

– व्या.२–२९

९४१

विघ्ने हीं यावयाचींच; व विघ्नांशिवाय सौख्यालाहि चव येत नसते.

–के. १९१७–३–४–२

९४२

देशासंबंधीं **विचार** करतांना मनुष्याच्या विचारांची धांव कुंपण घालून अडवणें हें देशास कधींहि हितकारक होत नाहीं.

–के. १९०८–९–४–३

९४३

विचारस्वातंत्र्य हा राष्ट्राचा आत्मा आहे; आणि या आत्म्याची उन्नति अमुक पायरीपर्यंतच झाली पाहिजे असा आग्रह धरणें आत्मविघातक होय.

–के.१९०८–९–४–४

९४४

ज्या राष्ट्रांत **विचारस्वातंत्र्य** अबाधित राहात नाही तें राष्ट्र पूर्ण–नाहीं–तर अर्धवट तरी–मेलेलेच समजलें पाहिजे.

–के.१९०८–९–४–४

९४५

विचारस्वातंत्र्य कायम राखणें यांतच राष्ट्राचें हित आहे.

–के०१९०८–९–४–५

९४६

विचारांची अपूर्वता, भाषेचें सौंदर्य, मार्मिक आणि सप्रमाण नवीन शोध आणि भाषेचा सार्वत्रिक प्रचार या गोष्टीं एकत्र झाल्यावर कोणती **विचारक्रांति** व्हावयाची नाहीं?

–के.१९००–४४–४–४

९४७

चिता पेटली तरी आमची **विडी** त्यावर पेटलीच पाहिजे असें म्हणणारे कांही लोक असावयाचेच!

–आ. आ. १–९६

९४८

विद्या ही एका मापानेंच मोजण्यासारखी वस्तु नव्हे.

– के०१८९२–५२–३–१

९४९

तरुण पिढीस राष्ट्रहिताच्या गोष्टी समजावून सांगणें आणि तरुणपणापासूनच तदनुकूल आचरण करण्याची त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति करणें हेंच खऱ्या **विद्यागुरुचें** कर्तव्य होय.

– के.१९०५–४२–४–४

९५०

कोणत्याहि देशांत किंवा राज्यांत नोकर तयार करण्याकरितांच **विद्यादान** करावयाचें हें मतच मुळीं चुकीचें होय.

– के.१९०२–३३–४–५

९५१

विद्यादेवीची श्रद्धेने आणि विश्वासानें जो उपासना करील त्यास ती देवी प्रसन्न झालीच पाहिजे.

– के.१९०६–४८–४–३

९५२

देशांतील **विद्यापीठें** हीं चांगलीं व सामर्थ्यवान् माणसें निष्पन्न करण्याच्या टांकसाळी होत.

– के.१९००–१–२–५

९५३

खरें **विद्यापीठ** म्हणजे तेथें राजकीय, सामाजिक, शास्त्रीय, औद्योगिक किंवा व्यावहारिक विषयांसंबंधानें निर्भीडपणे विचारपूर्वक मत देणारे विद्वान् निपजले पाहिजेत. पण जीं विद्यापीठें दारूच्या गुत्त्याप्रमाणें सरकारच्या लायसेन्सप्रमाणें चालावयाचीं, तेथे सत्यनिष्ठेपासून उत्पन्न होणारें धैर्य किंवा करारीपणा तरी कोठून नजरेस पडणार?

–के. ले.२–५१७

९५४

आपलें आयुष्य अध्ययन व अध्यापन यांत घालवितात त्यांसच **विद्यार्थ्यांचे** खरे गुणदोष अथवा अडचणी समजून येणें शक्य असतें.

–के.१८९६–८–३–१

९५५

फक्त अंगी **विद्वत्ता** असली म्हणजे त्याची सर्व कृति लोकांस मान्य होते असें नाहीं.

– के.१८९५–१४–२–४

९५६

मनुष्याची बुद्धिमत्ता, त्याचें वाचन, निरनिराळ्या विषयांची त्यास उपलब्ध असलेली माहिती आणि सदर विषयांचा परस्परांशी असलेला संबंध, कोणत्याहि विषयाची मूलतत्त्वे आकलन करून घेण्याची शक्ति, निरनिराळ्या भाषांचे व मतांचे परिज्ञान इत्यादि अनेक गोष्टी खऱ्या **विद्वत्तेस** अवश्य लागतात.

– के.१८९२–५२–३–१

९५७

विद्वत्ता आणि सदबुद्धि हीं नेहमीं एकत्र असलीं तरच श्रेयस्कर होतात.

– के.१८९३–३५–२–५

९५८

एखाद्याचें राजकीय मत अमुक एक प्रकारचें असणें हे त्याच्या **विद्वत्तेपेक्षां** बऱ्याच अंशीं त्याच्या स्वभावावर, धंद्यावर आणि परिस्थितीवर अवलंबून असतें.

–के.१९१६–३५–४–५

९५९

विद्वान् जर धर्मपराङ्मुख झाले, तर खालच्या प्रजेस त्राता राहात नाही.

–व्या. २–४०

९६०

राष्ट्रांत **विद्वान्** नसले म्हणजे तें राष्ट्र बुडालें असें समजावें. –व्या. २–६१

९६१

हिंदुस्थानांतील युनिव्हर्सिटीतून किंवा इतर नोकरखान्यांतून जे **विद्वान्** बाहेर पडतात ते या बालमंदार वृक्षासारखे होत. ते गोंडस राहावे, त्यांची फले-पुष्पें युरोपियन अधिकारीवर्गास फार प्रयास न पडतां लीलेनें खुडता यावीं, अशा बेताबेतानेंच त्यांची वाढ होण्याबद्दल पहिल्यापासून खबरदारी घेण्यांत येते.

–के. ले.२–५६२

९६२

विद्या, नीतिमत्ता, धर्मनिष्ठा, व्यवस्थित आचरण आणि गृहस्थिति यांचा एकमेकांशीं जो नित्य संबंध असावा लागतो तो असल्याखेरीज राष्ट्रांतील **विद्वान लोक** पुढारीपणा घेऊन जोरानें राष्ट्राचा उत्कर्ष करण्यास पात्र होत नाहींत.

–विष्णु. ५

९६३

वसुधैव कुटुंबकम् या न्यायानें पृथ्वीवरील सर्व देशांतील लोकांबद्दल, त्यांच्या धर्मविचारांबद्दल अथवा आचारांबद्दल समताबुद्धि कायम ठेवून, त्यांचे कल्याण व्हावें अगर त्यांनी ऊर्जितदशेस यावें अशी मनापासून इच्छा बाळगून त्याकरितां आपल्या हातून होईल तेवढा उद्योग करणें हें खऱ्या सत्त्वशील **विद्वानाचें** लक्षण होय.

–के.१९००–४४–२–४

९६४

राष्ट्रीयत्व, समाजव्यवस्था व धर्म या सर्वांच्या मुळाशीं **विभूतिपूजा** आहे.

–के.१८९७–२२–२–५

९६५

कोणत्याहि कार्याला **विरोध** उत्पन्न झाल्याशिवाय मला बरें वाटत नाहीं; ज्या कार्यात विरोधच नाहीं तें सिद्धीस नेण्यांत पुरुषार्थ तरी कसला ?

–के.१९२०–२१–२–४

९६६

विश्वकुटुंबित्वाची कल्पना दिसावयास फार मोहक आहे खरी, परंतु केवळ अशा कल्पनेच्या पायावर रचलेली राष्ट्रीयत्वाची इमारत शिखरास पोहोंचल्याचें जगाचे इतिहासांत कोणीं तरी पाहिलें किंवा ऐकलें आहे काय?

–के.१९०१–१७–२–५

९६७

कालिदासाच्या मेघदूताचें पुष्कळांनी पुढें अनुकरण केल्यानें ज्याप्रमाणें कालिदासाच्या मेघदूताची योग्यता स्थापन होते तद्वतच दुसऱ्या अनेक सहस्रनामांमुळें **विष्णुसहस्रनामाची** महति व योग्यता मात्र अधिक स्थापन होते असें आम्हांस वाटतें. –ई०

९६८

विष्णुसहस्रनाम म्हणजे परमेश्वराचे गुण मनांत बिंबून त्याच्या ठायी मनुष्याचीं भक्ति दृढ करण्यास साधनीभूत असा एक भक्तिकोशच होय.

–ई०

९६९

वेदान्त हें परोपकाराचें मोठें माप आहे व देशाभिमान हें धाकटें माप आहे, एवढाच दोहोंमध्यें फरक. –के.१९०६–६–४–२

९७०

वेदान्त कोणासहि आपला धर्म सोडून दुसऱ्याचा धर्म स्वीकारा असें सांगत नाहीं, तर सर्व धर्मांचें रहस्य एक आहे हेंच त्यांतील प्रतिपाद्य होय. खिस्ती धर्मात अशा तऱ्हेचीं उदात्त तत्त्वें कोठेंच सांगितलेली नाहींत.

–के.१८९९–४४–३–१

९७१

'जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं' हेंच सर्व चराचर सृष्टींतलें अखेरचें सत्य होय. पाश्चिमात्य देशांत यासंबंधी ऊहापोह झालेले असून कान्टप्रभृति कांही पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञांचे सिद्धांत आमच्याकडील **वेदान्त**शास्त्रांतील सिद्धान्तांशीं पुष्कळांशी जुळत चालले आहेत, हें लक्षांत आणिलें म्हणजे आधिभौतिक शास्त्राची हल्लींइतकी वाढ पूर्वी झालेली नसतांहि वेदान्तांतील सिद्धांत ज्यांनी अंतर्दृष्टीनें फार प्राचीन काळीं शोधून काढिले त्यांच्यां अलौकिक बुद्धिवैभवाचें आश्चर्य वाटल्याखेरीज रहात नाहीं; आणि आश्चर्यच नव्हे तर आपणास त्याचा योग्य अभिमान वाटला पाहिजे.

–गी.१४६

९७२

डोळ्यांना किंवा सामान्यत: सर्व इंद्रियांस गोचर होणाऱ्या विकारी व विनाशी नामरूपात्मक नाना देखाव्यांच्या जाळ्यातच गुंतून न राहतां त्यापलीकडे कांही तरी एक अमृततत्त्व आहे हें ज्ञानदृष्ट्या ओळखणें हेंच सर्व **वेदान्तशास्त्राचे** रहस्य होय; आणि या लोण्याच्या गोळ्यावर नासदीय सूक्ताच्या ऋषीच्या बुद्धीची पहिल्याच झपाट्यास जी अचूक उडी पडली आहे त्यावरून त्याचें अंतर्ज्ञान किती तीव्र होतें तें स्पष्ट दिसून येतें.

–गी.२५२

९७३

जें काय करावयाचें तें विकारशांत्यर्थ किंवा वासनातृप्त्यर्थ नाहीं, तर कर्तव्य म्हणून करावयाचें हा **वेदान्ताचा** मुख्य उपदेश, व त्याहून उदात्त सिद्धांत दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांत किंवा धर्मांत आढळावयाचा नाही.

–के.१८९३–१६–२–४

९७४

देशांत संपत्ति कितीहि विपुल असली तरी तिचा एके ठिकाणी ज्याप्रमाणें व्यवस्थित संग्रह करावा लागतो तद्वतच **व्याकरणाच्या** कसोटीस लावून शब्दरत्नें मोठ्या काळजीनें आणि व्यवस्थित रीतीने संग्रहित करावीं लागतात.

–के.१९०३–४२–४–३

९७५

व्यक्तिस्वातंत्र्य ज्याचें त्यानें पाहिजे तर आपल्या व्यक्तीपुरतें वापरावें; पण हें त्याला स्वातंत्र्य आहे म्हणून त्या स्वातंत्र्याचे परिणाम आपल्या दुसऱ्या बांधवांवर लादणें कधींहि न्याय्य मानलें जाणार नाही.

–के.१९१८–३८–४–२

९७६

जगाचा **व्यवहार** चालण्यास नेहमीं क्रोध किंवा तेजहि उपयोगी नाहीं आणि नेहमीं क्षमाहि कामाची नाहीं; लोभासहि हाच न्याय लागू आहे; कारण संन्यासी झाला तरी त्याला मोक्ष हवाच असतो.

–गी.४७

९७७

व्यवहारचतुर पुरुषांने हें नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, न्यायान्याय गोष्टी देशकालपरत्वें फिरत असतात.

–के.१८९०–३०–२–४

९७८

खरें **व्यवहारोपयोगी शिक्षण** जबाबदारी अंगावर पडल्याशिवाय येत नाहीं, मग तें शिक्षण राज्यकारभारासंबंधी असो अगर युद्धकलेसंबंधी असो.

–के.१९०२–५–४–४

९७९

आपले **व्यसन** शास्त्रोक्त मर्यादेच्या बाहेर जाऊं न देणें सामान्य मनुष्यास शक्य नसतें.

–के.१९१५–१४–६–२

९८०

व्यसनांत स्वदेशी विदेशी असा भेद नाहीं; **व्यसन** कसलें असलें तरी त्याज्यच होय.

–व्या.१–१०३

९८१

अडाणी मनुष्य **व्यसनांत** पडण्यापेक्षा विद्वान् मनुष्य व्यसनांत पडल्याने समाजाचें व देशाचें अधिक नुकसान होत असतें.

–के.१९०७–३७–४१

९८२

व्यसनासक्त मनुष्य झाला म्हणजे संपत्ति उत्पादन करण्याचीं सर्व उपसाधनें त्या व्यक्तीपासून पळून जातात आणि तो पुरुष आपला, आपल्या बायकोचा व मुलाबाळांचा आणि आपल्या देशाचा नाश करून देशामध्ये भिकारी लोकांचा वर्ग वाढविण्यास मदत करितो.

–के.१८९०–७–३–२

९८३

राष्ट्रावर व स्वकीयांवर प्रेम करा म्हणून **व्याख्यानांतून** सांगितल्याने विद्यार्थी प्रेम करूं लागतात असें नाहीं; त्यांचेपुढें तसलें चालतें बोलतें उदाहरण असावें लागतें. त्याखेरीज मन इष्ट गोष्टींकडे धांव घेत नाहीं.

–के.१९००–४५–५

९८४

राष्ट्राचे वैभव शांतिसमाधानाच्या काळीं केवळ **व्यापार** आणि उदीम यांजवर अवलंबून असतें.

–के.१८९०–३९–२–४

९८५

हल्लींचा काळच असा आहे कीं, आपल्याजवळ कोणतीहि उत्तम वस्तु असली तरी जगाच्या चढाओढीच्या **व्यापारांत** ती मांडून तिची योग्यता स्थापित केली पाहिजे.

–के.१९०२–२७–४–३

९८६

व्यापारांतला पहिला अनुभव पदरचे पैसे खर्च करूनच विकत घ्यावा लागतो.

–के.१८९९–३०–३–२

९८७

इमानीपणा, दृढानुसरण, ज्ञान आणि चातुर्य या गोष्टींचे साहाय्य **व्यापारास** अवश्य पाहिजे.

–के.१८९०–७–३–१

९८८

मानसिक श्रम करण्यास शारीरिक **व्यायाम** आवश्यक आहे.

–के.१८९०–३३–३–१

९८९

'लाखो रुपयांचा व्यापार करणारे लोक गाढव आणि बेकनचीं दोन पुस्तकें घोकून नाकावर चष्मा ठेवलेला ग्रॅज्युएट **शहाणा**' हे म्हणणें कोणास शोभत असेल तें शोभों; आम्हांस तर तें अत्यंत त्याज्य व अश्लाघ्य वाटतें.

–के.१८९५–४५–२–५

९९०

स्मशानमें भी शांतता रहती है और देवालयमें भी शांतता रहती है। हिंदुस्थानमें जो **शांतता** है वो नामर्द पराक्रमहीन शांतता है।

–स्व.मो.(३)३७

९९१

हुरळलेले लोकांस शुद्धीवर आणण्यास **शाब्दिक उपदेश** पुरा पडत नाही.

–के.१८९०–३८–३–२

९९२

सर्वच **शास्त्रीय शोध** प्रथमत:च कांही परिपूर्ण नसतात; करतां ते अमलांत आणतांना चांगली सावधगिरी नेहमीं राखली पाहिजे.

–के.१८९९–४३–३–४

९९३

जी गोष्ट प्रमाणांनी व अनुभवाने सिद्ध होईल तीच सर्वांनी ग्राह्य केली पाहिजे, व असा ज्याचे मनाचा कल नसेल त्याचे हातून **शास्त्रीय शोध** कधींहि व्हावयाचा नाही.

–के.१८९९–४२–३–२

९९४

अनीतीच्या प्रसाराला मोठमोठ्या शाळाच अप्रत्यक्ष रीतीनें कारण होत असल्यामुळें मुलांची नीति कायम राखण्याची **शाळावाल्यांवर** मोठी जबाबदारी आहे.

–के.१८९३–५१–२–५

९९५

शिष्टाई करतांना दोन्ही पक्षांमध्ये परस्परांच्या सुखदु:खांत अधिक–उणें करण्यांचे सामर्थ्य असावें लागते.

–के.१९०५–५०–४–४

९९६

शाळेंत जरूर असलेलें धर्मशिक्षण देण्यास जरी अनेक साधनें आहेत तरी **शिक्षकांच्या** वर्तनाचा कित्ता हेंच उत्कृष्ट साधन आहे.

–के. १९०३–३७–२–५

९९७

आमच्या विद्यार्थ्यांच्या **शारीरिक शिक्षणाची** आम्हीं फार काळजी घेतली पाहिजे.

–व्या.१–८८

९९८

देशांतील **शिक्षण** वास्तविक म्हटलें म्हणजे देशांतील लोकांची उन्नति होण्यासाठींच आहे.

–के.१९०१–४१–२–३

९९९

देशांतील सर्व प्रजा ही **शिस्तीच्या** दृष्टीनें सैन्याप्रमाणें आहे. सैन्यानें चाल करावयाची झाल्यास सर्वांनी मिळून चाल करावी लागते. उगाच कांही थोड्या लोकांनी पुढें जाऊन फायदा होत नाही.

–के.१९१९–३९–२–३

१०००

राज्यकर्ते व प्रजा यांचे हितैक्य झाल्याखेरीज देशांतील **शिक्षणक्रम** राष्ट्राला खरोखर हितकारक व फायदेशीर करणें दुरापास्त आहे.

–के. १९००–१–२–५

१००१

सामग्री चांगली असतां तीपासून फलनिष्पत्ती चांगली न झाल्यास तो दोष **शिक्षणक्रमाचाच** आहे.

–के.१९००–१–२–५

१००२

शिक्षण लोकांच्या हातांत आल्याशिवाय आपली खरी सुधारणा व्हावयाची नाहीं.

–आआ.१–४

१००३

आम्हांला स्वराज्य मिळेल तर आम्ही पहिल्यानें **शिक्षण** सक्तींचे करू, मोफत करूं, मग दुसरी गोष्ट.

–के.१९१७–१६–७–१

१००४

कोणासहि जें **शिक्षण** द्यावयाचें तें त्याच्या पुढील आयुष्यक्रमाने उपयुक्त व साहाय्यकारी होईल असेच दिलें पाहिजे.

–के.१९१६–८–६–२

१००५

हल्ली **शिक्षण** म्हणजे एक प्रकारचा चाकरी करून भाकरी मिळविण्याचा धंदा झाला आहे! हें शिक्षण नव्हे, हमाली आहे; व त्यापासून राष्ट्राचा उत्कर्ष न होता उलट अवनति होण्याचा संभव आहे.

–के.१९०१–४१–२–४

१००६

जेणेंकरून देशांतील लोकांचे उद्योगधंद्याचें ज्ञान वाढून त्यांच्या निर्वाहाची सोय होईल, त्यांची नीति व देशाभिमान वाढेल, स्वतंत्र रीतीने व इभ्रतीने दिवस काढता येतील आणि राजकीय व सामाजिक बाबतींत हितकारक कल्पनांचा प्रसार होऊन लोकांस आपली स्थिति सुधारण्यास किंवा जास्त सुखकारक करण्यास सांपडेल अशा प्रकारचे **शिक्षण** देशातील सर्व लोकांस मिळणें जरूर आहे.

–के.१९०१–४१–२–३

१००७

मागील पिढ्यांचा अनुभव पुढील पिढीस प्राप्त करून देणे याचेच नाव **शिक्षण**. मग तें पुस्तकद्वारा मिळो अथवा अन्य तऱ्हेने मिळो.

– व्या.२.५

१००८

समाजाला हवें तसे वळण लावावयाचें असल्यास **शिक्षण** हें मुख्य साधन आहे.

–के.१९१६–१९–२–४

१००९

समाजाचा संकुचितपणा नाहींसा करून तें विस्तृत, विकसित व उदात्त करणे त्याचप्रमाणे आपल्या वृत्तींना सारें जग आपलेंसें वाटू लावणें हाच उच्च प्रतीच्या **शिक्षणाचा** होय.

–के.१८९०–६–३–२

१०१०

राजकीय पक्षाला **शिक्षणाचा** सर्व झरा राष्ट्राच्या ताब्यात हवा आहे.

–व्या.१–९१

१०११

शिक्षणाचा खरा उपयोग प्रत्येक घरांतील माणसास आपापल्या धंद्यात काम जास्त चांगले करावयास समर्थ करण्याचे आहे.

–के.१९०७–४६–७–१

१०१२

शिक्षणाची सक्ति पाहिजे असेल तर सरकारवर सक्ति करण्याची आस लागली पाहिजे.

–स्व.मो.(२) ३२

१०१३

देशांतील प्रत्येक पुरुष, स्त्री, मुलगा व मुलगी यांना **शिक्षण** मिळाल्याशिवाय कोणताहि देश ऊर्जितावस्थेला येऊं शकत नाही.

–स्व. मो. (२)

१०१४

राष्ट्रपुरुषाची सर्व तऱ्हेनें उन्नति करणारे शिक्षण आणि राष्ट्रीयत्वाची ओळख करून देणारे ते **शिक्षण राष्ट्रीय** होय.

–व्या.२–१२६

१०१५

धैर्यादि गुणाप्रमाणें **शुद्ध बुद्धीची** खरी परीक्षा संकटकाळीच होत असते.

–गी.४७२

१०१६

कोणत्याहि सत्कार्याकडे प्रवृत्ति होणें हा गुण शुद्ध **मनाचा** आहे, दैवी मनाचा नव्हे.

–गी.४७८

१०१७

हिंदुस्थानातील **शेतकरी** वर्गास तुरुंगातील कैद्याइतकेहि स्वातंत्र्य मिळत नाही.

–च.सु..७५

१०१८

हिंदुस्थानात शेतकरी हा राष्ट्राचा आत्मा आहे. त्याच्यावरचा मालिन्याचा पगडा जर दूर करतां आला तरच हिंदुस्थानचा उद्धार होईल. याकरितां **शेतकरी** आपला व आपण शेतकऱ्याचे असें आपणांस वाटावयास हवें.

–आ.आ.२–३८

१०१९

शेतकऱ्यांचा खरा बचाव ज्यास करणें असेल त्यानें त्यांच्याकरिता शेतकीखेरीज दुसरे धंदे देशांत निर्माण होतील अशी तजवीज केली पाहिजे. किंवा शेतींतच अशा सुधारणा करावयास पाहिजेत कीं, जेणेंकरून जमिनीतील उत्पन्न वाढून त्यानें, इतर धंदे बुडाल्यामुळे उदरनिर्वाहार्थ जमिनीवर ज्या लोकांचा जास्त भार आला त्यांची सोय होईल.

–के.ले.२–२४६

१०२०

देशातील उद्योगधंदे वाढविणें आणि **शेतकऱ्यांस** हलक्या व्याजाने पैसे देण्याकरिता पेढ्या काढणें हे दोनच त्यांस ऋणमुक्त करण्याचे खरे उपाय आहेत.

–के.१८९९–४०–३–१

१०२१

शेतकीची निकृष्टावस्था म्हणजे आमच्या सारख्यांस साऱ्या राष्ट्राची निकृष्टावस्था होय.

–के.ले.१–१३६

१०२२

शेतीची सुधारणा म्हणजे नुसत्या पिकाची सुधारणा नव्हे तर त्या पिकापासून पुढे जो माल तयार होतो तो माल तयार करण्याचेही कारखाने या देशात निघाले पाहिजेत.

–के. १९०३–३–३८–४

१०२३

शौर्य हा गुण खरा, पण वाघाच्या अंगातील शौर्यास लोक क्रौर्य असें नांव देतात. गुण तेच खरे पण त्याला अधर्माची जोड असल्यास तेच दुर्गुण होतात.

–के.१९१५–१९–११–१५

१०२४

सर्व जगाचा सूत्रचालक परमेश्वर जसें इच्छित असेल तसें घडून येईल अशी निरंतर **श्रद्धा** बाळगून प्रत्येकानें आपलें कर्तव्य करीत असावे.

के.–१९०३–२२–५–२

१०२५

श्रद्धा आणि विचार यांच्या संगमापासून प्रादुर्भूत होणारी जी मोक्षरूप दिव्य संतति तिची कोणाच्यानेंहि बरोबरी करवणार नाही.

–के. १८९३–१५–२–३

१०२६

श्रद्धा हा मनोधर्म असा नाहीं कीं तो केंवळ महाबुद्धिमान पुरुषांसच लभ्य आहे. अगदीं अडाणी मनुष्यांस देखील श्रद्धेची उणीव पडत नाहीं.

–गी. ४०७

१०२७

श्रद्धा क्वचित् अनाठायीं किंवा अतिरिक्त असेल, क्वचित् निष्फळहि होईल; पण ती असल्याशिवाय कोणतेहि मोठें कृत्य होणार नाहीं.

–के. १९०३–३७–४–३

१०२८

श्रद्धेने प्राप्त झालेल्या मानाची छाननीं करून त्याची उपपत्ति लावणे हें बुद्धीचे काम आहे खरें; पण सर्वस्वी योग्य उपपत्ति न मिळाली तरी तेवढ्यामुळेंच **श्रद्धेने** प्राप्त होणारें ज्ञान नुसता भ्रम आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

–गी. ४०८

१०२९

जेथे बुद्धीचें क्षेत्र संपते तेथें **श्रद्धेचें** क्षेत्र सुरू होते.

– आ.आ.१–१०८

१०३०

कोणत्याहि देशांत सामान्य जनसमूह धर्माचरण केवळ विश्वासानें व **श्रद्धेनेंच** करतो.

–के.१९०४–३८–४–२

१०३१

रोग्याला सक्तीनें औषध पांजणें जितके जरूर तितकेंच **सक्तीने शिक्षण** देणें जरूर आहे.

–स्व.गो.(२)२९

१०३२

सत्कर्माच्या तेजापुढें विरुद्ध पक्षालाहि किंचित् तरी नम्र व्हावे लागतें.

–के.१९०८–२३–४–४

१०३३

सत्तेची आणि शहाणपणाची फारकत झाल्यानंतर निव्वळ सत्तेने केलेल्या गोष्टी लोकांस असह्य होऊन लोकांचे सत्तेबद्दल असलेले समजहि पालटत जातात.

–के.१८९४–३९–३–१

१०३४

आपलें **सत्य** स्वरूप सिद्ध करण्यास सुवर्णाला अग्नीत शिरून दिव्य करावें लागतें व हिऱ्याला घणाचे घाव सोसावे लागतात.

–के.१९००–१७–३–१

१०३५

लोकहित आणि **सत्य** यांच्याबरोबर निवळ जुलूम व दांडगाई यांचा झगडा आरंभी जरी जुलमाच्या पक्षास अनुकूल आहे असें भासलें, तरी अखेरीस लोकहित व **सत्य** यांचाच विजय होत असतो.

–के.१९०५–५–५–१

१०३६

सत्यधर्म केवळ शब्दोच्चारणापुरताच निघालेला नसून ज्या वागणुकीनें सर्वांचेच कल्याण होतें ती वागणूक, केवळ शब्दोच्चारण अयथार्थ आहे एवढ्याचमुळे गह्य मानितां येत नाही. ज्यानें सर्वांचेच नुकसान होते तें सत्य नव्हे व अहिंसाहि नव्हे.

–गी. ३४

१०३७

सत्याग्रहाच्या बलापुढें मोठमोठ्या सत्ताधाऱ्यांसहि नमावें लागतें.

–के.१९१८–१८–२–३

१०३८

सत्यापुढें सत्ता फिक्की पडतें.

– स्व. गी. ९

१०३९

सदसद्विवेकबुद्धीची आज्ञा पाळण्याला जर मनुष्य तयार होत नसेल तर तो आत्मज्ञानच विसरला.

–व्या.२–३५

१०४०

व्यक्ति मिळूनच **समाज** झालेला आहे; आणि कोणाहि व्यक्तीने आपल्या प्रयत्नाखेरीज समाजाचा ओघ पालटेल अशी अपेक्षा करणे बरोबर नाही.

–के.१९००–४५–२–४

१०४१

बहुजनसमाजानें एकचित्त होऊन कोणतीहि गोष्ट करण्यास **समाजाचा** छलच व्हावा लागतो.

–के.१९०६–२१–४–४

१०४२

जसा प्रत्येक मनुष्य स्तुतिप्रिय असतो तसा **समाजहि** स्तुतीला भाळणाराच आहे.

–के.१८९०–४८–२–२

१०४३

समाजबंधने कोणत्या प्रकारचीं असावीं याचा निर्णय करणें आणि त्यांचा अंमल करणें या दोन्हीहिं गोष्टी समाजाच्याच हातीं पाहिजेत.

–के.१८९३–३२–३–१

१०४४

स्वतंत्रतेचा किंवा राष्ट्रीयत्वाचा अभिमान म्हणून जो कांहीं जोम आहे तो जोपर्यंत जागृत असतो तोपर्यंत **समाजरचना** कशीहि असली तरी त्यांतील दोष राष्ट्राच्या उन्नतीस अथवा भरभराटीस आड येत नाही.

–के.१८९६–४–२–४

१०४५

कोणत्याहि **समाजरचनेंत** थोडे तरी दोष असतातच; परंतु या दोषांकडे दुर्लक्ष करून लोकांमध्ये एक प्रकारचा हुरूप, अभिमान, कर्तृत्वशक्ति, उन्नतीची आशा उत्पन्न करणें यांतच राष्ट्राचें हित आहे.

–के.१८९४–१८–२–५

१०४६

समाजांतील रूढ आचार ज्यास पालटावयाचे असतील त्यांनी आपला पक्ष शास्त्रसिद्ध असला तरीहि धिमेपणानें थोडीतरी अडचण सोसण्यास तयार असलें पाहिजे.

–के.१९००–४५–२–४

१०४७

रथाचे घोडे इकडे तिकडे जाऊं न देतां उत्तम सारथी ज्याप्रमाणें त्यांना सरळ रस्त्याने घेऊन जातो त्यासारखाच प्रयत्न मनुष्याला समाधीसाठीं करावा लागतो. मन एकीकडून आंवरावयाला जावें तों दुसरीकडे स्फुटत असतें व हें बंद पडल्याखेरीज **समाधि** लागणें शक्य नाहीं.

–गी.७०४

१०४८

समानतेनें प्रेम वाढतें व प्रेमानें एकजीव होतो.

–स्व.मो.६०

१०४९

समानहितत्व हें मनुष्यें एकाच धर्माचीं किंवा एकाच चतुःसीमेंत राहणारीं किंवा एकच भाषा बोलणारी असलीं म्हणजे हटकून साधतेंच असें नाहीं.

–के.१९०१–१७–२–५

१०५०

कोणत्याहि देशांतील लोक **समृद्ध** आहेत कीं नाहींत हें पाहणें असल्यास त्या देशांतील अगदीं हलक्या प्रतीच्या लोकांस कोणतें अन्नवस्त्र व राहण्याची जागा असतें हें पाहिलें पाहिजे.

–च. सु. ७५

१०५१

मी गरीब झालों म्हणजे माझा सरकारवर हक्क नाहीं असें मुळींच नाहीं. नव्हे, **सरकार** हे श्रीमंताकरितां नाहीं, तें गरिबाकरितांच आहे.

–स्व० मो० (२) ३५

१०५२

सरकार एकमुखी झालें म्हणजे पहिला दोष असा कीं, तें आपल्या घमेंडीवर राज्य चालवितें.

–स्व. गी. १७

१०५३

कायद्यानें प्रस्थापित झालेलें **सरकार** याचा अर्थ अधिकाऱ्यांव्यतिरिक्त जी सरकारची सत्ता ती होय. अधिकारीवर्ग म्हणजे सरकार नव्हे.

–ख. १५५

१०५४

सरकार मला फार तर शारीरिक निर्बंध घालूं शकेल, पण त्यांना माझे डोक्यांतील ईश्वरदत्त देणगी काढून घेतां येणें कदापिहि शक्य नाहीं.

–आ. आ. ३०

१०५५

धार्मिक बाबतींत सहिष्णुता असावी, आणि स्वतःपुरता ज्याचा त्याचा धर्म ज्याला त्याला पवित्र असून इतरांनीं त्यांत बिघाड करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यापासून त्या धर्मांचें रक्षण करणें हें **सरकारचें न्याय्य कर्तव्य** आहे.

–का. जा.१९

१०५६

आपलें दुःख नाहीसें करण्याकरिता स्वतः कामास लागलें पाहिजे नंतर **सरकारचें साहाय्य** मागितलें पाहिजे.

–के.१९१७. ६–७– १०८१

१०५७

चित्त मिळालें तर वित्त मिळेल हें **सरकारला** समजाविलें पाहिजे.

–स्व. मो. (२) ३५

१०५८

सहकारिता नेहमींच दोहोंबाजूंकडे सापेक्ष असते.

–के.१९२०–२––

१०५९

कोणचेंहि कार्य सिद्धीस जाण्यास **साध्य** आणि **साधन** या दोन्हींबद्दल कार्यकारी पुरुषाचे विचार निश्चित व स्थिर असावे लागतात.

–के.१९०७–२.५

१०६०

राष्ट्रांत **साधुपुरुष** असल्याशिवाय राज्य चालत नाहीं.

–व्या. २–५११

१०६१

साध्य प्रापंचिक असो वा पारमार्थिक असो, तें सिद्ध होण्यास दीर्घ प्रयत्न, मनोनिग्रह व सामर्थ्य इत्यादि गुणांची सारखीच अपेक्षा असत्ये; आणि हे गुण ज्याच्या अंगांत नाहींत त्याला कोणतेंच साध्य प्राप्त होणार नाहीं.

–गी० ४६४

१०६२

सामाजिक सुधारणा हें राष्ट्रीय उन्नतीचें एक अंग आहे; अर्थात् या अंगाचा राष्ट्रीयत्वाशीं जर पूर्ण संबंध नसेल तर सामाजिक सुधारणेस केवळ मनःपूत आचारावेंच स्वरूप प्राप्त होईल.

–के.१९०५–२–५–१

१०६३

विचार, उच्चार व आचार या त्रयींची संगत घातल्याखेरीज **सामाजिक** सुधारणा होत नाहीं.

–के.१८९३–१–३–५

१०६४

मनुष्य नीतिमान् असो वा अनीतिमान् असो, गरीब असो वा श्रीमंत असो, स्त्री असो वा पुरुष असो, त्या सर्वांस कांहीं **सामान्य हक्क** आहेत व तेवढ्यासंबंधाचे जे प्रश्न असतील तेथे नीतिमत्ता आणि अनीतिमत्ता यांबद्दलचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं.

–के.१९००–३९ ३–२

१०६५

सार्वजनिक काम करणारास लोकांची टीका सहन करण्याचें शिक्षण अवश्य आहे.

–के.१९१५–४७–६–१

१०६६

सार्वजनिक कामांत पुढें येणें हें एक प्रकारें असिधाराव्रत आहे.

–के.१९०७–३९–४–३

१०६७

ज्या देशांत **सार्वजनिक कामें** करण्यास माणसें मिळत नाहींत त्या देशांतील लोकांची स्थिति निकृष्टच असली पाहिजे.

–के. ले.१–५९४

१०६८

सार्वजनिक पुढाऱ्यांची सार्वजनिक वर्तणूक अपवादाचा संशय सुद्धां न येण्यासारखी असली पाहिजें.

–के.१९०७–४२–४–३

१०६९

सार्वजनिक संस्था चालविणाऱ्यांवर एकप्रकारची जबाबदारी असते; व विशेषेंकरून वरचेवर लोकाश्रयाची अपेक्षा करणारांनीं तर लोकांचीं मनें विनाकारण न दुखविण्याविषयीं फारच काळजी घेतली पाहिजें.

–के.१९०४–१२–५–१

१०७०

सार्वजनिक हितार्थ सत्कर्म सार्वजनिक रीतीनें केल्यानें परोपकाराचें उच्च फल मिळत असतें.

–के.१९०७–३९–७–२

१०७१

गोडीगुलाबीनें जुन्या लोकांचें इष्ट सुधारणांकडे जसें लवकर मन वळतें तशी हडेलहप्पी **सुधारणा** फलदायक होत नाहीं.

–के.१८९३–१०–३–१

१०७२

आम्हांला **सुधारणा** पाहिजे, पण खरा राष्ट्रीय विचाराचा मनुष्य स्वतःच्या पायावरच स्वतःची इमारत बांधतो.

–धा. १६

१०७३

सुधारणा ही ज्याची त्यानें सुरू करून आपल्या उदाहरणानें दुसऱ्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

–के.१८९०–४४–३–१

१०७४

दोष दाखविल्याखेरीज **सुधारणेची** अवश्यकता सिद्ध करतां येत नाहीं.

–के.१९००–४७–२–४

१०७५

योग्य बंधनें कायम ठेवून तीं जारीनें पाळणें व अयोग्य उघडपणें सोडून देणें यांतच खऱ्या **सुधारणेचें बीज** आहे.

–के.१८९१–२४–३–१

१०७६

ज्याचें अंतःकरण **सुधारलेलें** तोच खरा सुधारलेला.

–के.१९२०–१०–२–३

१०७७

सुशिक्षित लोकांचे प्रयत्नास व्यापारी व इतर धंद्यांच्या लोकांची मदत असल्याशिवाय व सर्वांनीं एकजुटीनें वागल्याशिवाय देशकार्य होणार नाहीं.

–के.१९००–४८–३–५

१०७८

निर्वाहाच्या सोईपेक्षां जास्त अपेक्षा न धरतां कर्तव्यास जागणें हेंच खऱ्या **सुशिक्षितांचे** काम होय. –विष्णु० २०

१०७९

सही करतां येणें किंवा न येणें यावर **सुशिक्षितपणा** अवलंबून आहे असें मला वाटत नाहीं. जो मनुष्य हजारो रुपयाचा धंदा करतो तो सुशिक्षितच समजला पाहिजे. ज्याला दुःख कळतें तो सुशिक्षित. – स्व० मो० (२) ४४

१०८०

लोकांत मिसळा, त्यांचें कोठें चुकत असल्यास सर्व गोष्टी नीट जुळवून द्या; **सुशिक्षित लोकांचा** अधिकार असा आहे, त्यांचीं कर्तव्यें हींच आहेत.

–के.१८९६–३८–२–४

१०८१

संकट कोणास चुकलें आहे? रामचंद्राचे ग्रह उच्चीचे होते तरी त्याची बायको चोरीला गेली; यापेक्षां त्यावर जास्त संकट काय यावयाचे होतें?

–व्या. २–१०१

१०८२

आतांच निराश व्हाल तर तुमच्यानें कांहीहि व्हावयाचें नाहीं. तुम्हाला पाहिजे आहे तें **संकटा**पलीकडे आहे. कुलूप उघडल्याशिवाय पेटी उघडतां यावयाची नाहीं.

–व्या. २–१५१

१०८३

संकटाचे वेळी घरांत दुफळी असण्यासारखें दुसरें कोणतेंहि दुर्दैव नाहीं.

–के.१८९७–१९–२–४

१०८४

जेव्हां बुद्धि उच्च असते, देशप्रीतीने जेव्हां कार्याला प्रारंभ झालेला असतो, तेव्हां **संकटाचें** कांहीं वाटत नाहीं.

–व्या.२–१०१

१०८५

संकटें आलीं असतां रडावें व ती गेलीं असतां आनंद प्रदर्शित करावा इतकीच आपली इतिकर्तव्यता आहे असें निदान माणसानें तरी समजणें बरोबर होणार नाहीं.

–के.१९०४–३१–७–२

१०८६

नुसतीं **संकटें** येण्यावरून योग्यता ठरत नसते; तर त्यासमयीं दिसून आलेली मनुष्याची अक्कल, हुषारी व कर्तबगारी यांवरून त्याच्या योग्यतेची पारख होत असतें.

–के.१९०२–५१–५–१

१०८७

दुःखें व **संकटें** सहानुभूति व्यक्त करण्यास कारणीभूत होतात हा तरी त्यांपासून एक फायदाच होतो म्हणावयाचा !

–के.१९००–३६–३–३

१०८८

देशावर **संकटें** येणें म्हणजे पुढें सूर्य उगवणार हें खचित समजावें.

–के.१९०६–६५–४–३

१०८९

स्वातंत्र्याचें बीज पेरण्याचे आधीं लागणारी राष्ट्रभूमि रामदासापूर्वीच्या **संतमंडळीनें** आपल्या उपदेशानें तयार केली.

–के.१९०३–२४–५–५

१०९०

सकाळीं मी जागा झाल्यापासून रात्रीं झोंपी जाईपर्यंत मातृभूमीच्या चिंतनावांचून माझा एक क्षणहि जात नाहीं. हीच माझी **संध्या**, हेंच त्रिसुपर्ण व हाच ब्रह्मयज्ञ! तरी पण सहज घडल्यास मला तें नको आहे असें मात्र नाहीं.

–आ.आ. १–२४९

१०९१

वेळ येईल–**संधी** येईल–म्हणून तिची वाट पहात बसूं नका; वेळ–संधि–आपल्या कर्तबगारीनें आणा.

– व्या. २–१

१०९२

देशांतल्या देशांत नानाप्रकारचे धंदे निघावे व लोकांस जीवनसाधन मिळून **संपत्ति** वाढावी याविषयीं सरकारनें निरंतर काळजी बाळगली पाहिजे.

–के.१८९०–३८–३–२

१०९३

देशाच्या भरभराटीचा व सुस्थितीचा पाया म्हटला म्हणजे देशांत **संपत्तीच्या**, उत्पत्तींच्या व वृद्धींच्या साधनांची समृद्धि हा होय.

–के.१८९१–२१–२–४

१०९४

साक्षात् अगर परोक्ष रीतीनें **संपत्ति** वर्धनास जे श्रम कारणीभूत होतात ते सर्व उत्पादक श्रम होत.

–के.१८९०–३–३–२

१०९५

संभाषण ही शक्ती आहे खरी, पण तिचा योग्य वेळीं व योग्य काळीं उपयोग केला असतां ती शक्ति हितकारक होते.

–के.१९०३–४८–५–१

१०९६

नुसत्या **संस्था** स्थापण्यानें कांहीं व्हायचें नाहीं, त्यांमध्यें कार्यकारी माणसें पाहिजेत.

–आ. व. ३४७

१०९७

कोणत्याहि **संस्थेंत** एकाच विचाराचीं व एकाच धोरणाचीं माणसें असण्याबद्दल खबरदारी घ्यावी म्हणजे भलतेच प्रसंग येत नाहीत.

–आ. आ. २–१८

१०९८

ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला **स्थितप्रज्ञ** असें म्हणतात.

–गी. ६३५

१०९९

परमावधीची शुद्ध, सम व पवित्र बुद्धि हेंच काय तें नीतीचें सर्वस्व असल्यामुळें **स्थितप्रज्ञ** पुरुषास नीतिनियम लावूं पहाणें म्हणजे स्वयंप्रकाशी सूर्याजवळ अंधकार असें कल्पून त्यास मशाल दाखविण्याइतकें असमंजस होय.

–गी. ३६८

११००

समाजाचा उत्कर्ष हेंच **स्थितप्रज्ञाच्या** वर्तनाचें 'बाह्य धोरण' असतें.

–गी. ३७७

११०१

स्थितप्रज्ञाचें वर्तन म्हणजे कर्मयोगशास्त्राचा पाया होय.

–गी. ६३६

११०२

थोर पुरुषांचा **स्नेह** अनिमित्त व निरपेक्ष असतो.

–च. ६७०

११०३

स्वतंत्र मनुष्य आपल्या देशाकरितां मरेल, आनंदानें मरेल; कारण त्याच्या स्वातंत्र्यावरच गदा आलेली असते. तसा प्रकार दुसऱ्याच्या अंमलाखालीं ताबेदार (Dependent) म्हणून राहणाऱ्या लोकांचा होत नाहीं.

–के.१९१८–१८–४–३

११०४

स्वतंत्रता हा तरी परमेश्वराचाच गुण आहे.

–स्व० गी. ५

११०५

आत्महित करण्यास **स्वत्वबुद्धि** मनांत नीट ठसली पाहिजे.

–के.१९०१–१७–२–५

११०६

स्वत्वबुद्धि जागृत झाल्याशिवाय कोणताहि सद्भाव सुफल–परिणामी होणार नाही.

–के.१९०१–१७–२–५

११०७

ईश्वर व स्वदेश भिन्न नाहींत; किंबहुना **स्वदेश** हें ईश्वराचें एक रूप आहे.

–के.१९०६–४३–४–१

११०८

स्वदेशी चळवळ ज्याप्रमाणें स्वराज्य संपादन करण्यास उपयोगी आहे त्याप्रमाणें सर्व देश पूर्ण स्वदेशी बनण्यास स्वराज्याचेच हक्क संपादन करावें लागतील.

–के.१९२०–२५–७–४

११०९

औद्योगिक, राजकीय, सामाजिक, नैतिक किंवा सांपत्तिक यांपैकीं एक व अनेक किंवा सर्व दिशेनें विचार केला तरीहि **स्वदेशी चळवळीची** आवश्यकता व उपयोग हीं पूर्णपणें सिद्ध होतात.

–के.१९०५–४९–४–५

१११०

स्वदेशी आणि स्वराज्य कांहीं भिन्न नाहीं. स्वदेशीचें अंतिम स्वरूप स्वराज्य आहे.

–व्या. १–८३

११११

स्वदेशी व बहिष्कार यांत द्वैत नाहीं. –व्या. २–१२८

१११२

स्वदेशी हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे. –व्या. १–९७

१११३

तुमचें हृदय, तुमचें मन, तुमचें अंतःकरण **'स्वदेशी'** आहे. ओळखले मात्र पाहिजे!

–व्या. १–९८

१११४

स्वदेशी चळवळ म्हणजे केवळ सुखाचा मार्ग नव्हें; त्यांत गैरसोय आहे व ती लोकांनी सोसली पाहिजे.

–के.१९०५–४९–४–५

१११५

एकपत्नीव्रताप्रमाणें **स्वदेशी** व्रत आहे. –व्या. २–६

१११६

स्वराज्याची मागणी भावी यशाच्या उत्कर्षाचा पाया आहे. कळस आहे.

–के.१९१७–२१–४–२

१११७

स्वभाषेच्या अभिवृद्धीस मदत करणें म्हणजे पुष्कळ अंशी स्वदेशाच्या अभिवृद्धीस मदत करण्यासारखेच आहे.

–के.१९०३–४२–४–५

१११८

आपल्या **स्वभाषेंत** लोकांस उपदेश करून व त्यांच्यांत मिळून त्यांच्या मनांत सद्धर्माचा, सदाचाराचा, सदभिमानाचा अंकुर उत्पन्न करणे हेंच स्वभाषाभिवृद्धीचें मुख्य बीज आहे.

–के.१८९१–४०–३–१

११११९

स्वराज्याच्या चळवळीचा आत्मा-शरीर नव्हे-स्वातंत्र्य आहे. **स्वातंत्र्य** कधींहि म्हातारें होत नसतें.

-के.१९१७-२०-४-३

११२२०

स्वातंत्र्य कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करणें हा दैवी हक्क आहे.

-के.१९१५-१९-११-५

११२२१

आत्म्याला सायुज्यमुक्ति आणि राष्ट्राला **स्वातंत्र्य** हीं दोन्ही आत्मा व राष्ट्र यांची अंतिम साध्यें आहेत.

-के.१९०८-७-४-४

११२२२

संकटाखेरीज **स्वातंत्र्य** नाहीं आणि रात्रीखेरीज सकाळ नाहीं.

-के.१९०८-८-४-३

११२२३

पारमार्थिक गोष्टींत काशीयात्रा हें जसें अंतिम साध्य इहलोकीं आहे, तसेंच राजकीय बाबतींत **स्वातंत्र्यगंगा** हा अंतिम हेतु आहे.

-व्या. २-१२१

११२२४

स्वातंत्र्याची इच्छा मनांत धरणें हा मनुष्यस्वभावाचाच एक धर्म आहे.

-के.१९०८-६-४-२

११२२५

स्वावलंबनासारखा कायदेशीरपणा नाहीं व मनगटासारखा राजदंड सुद्धां नाहीं.

-के.१८९७-१९-३-२

११२२६

ज्या राष्ट्रांत **स्वावलंबनाचा** धडा गिरविला जातो तें राष्ट्र अभ्युदयाला चढलेंच पाहिजे.

-के.१९१७-३८-७-१

११२२७

जोंपर्यंत **स्वावलंबनाची** संवय लागलेली नाहीं तोंपर्यंत आम्ही आणखी कितीहि गुणसंपन्न झालों तरी व्यर्थ आहे. झाड जिवंत आहे तोंपर्यंत कितीहि वांकविलें तरी वाढण्याची आशा आहे, पण निर्जीव झाल्यावर तें सुंदर कपाटांत जतन करून ठेविलें तरी काय उपयोग?

-के. ले.१-४०८

११२२८

हलकेपणा कामावर नसतो, मनुष्यावर असतो, हें तत्त्व जसें इंग्रज लोकांच्या हाडीं खिळलें आहे तसे अद्याप आमच्या अंगवळणीं पडलें नाहीं.

-के.१८९९-३२-३-२

११२२९

परधर्मी मनुष्य हिंदुधर्माचीं तत्त्वे स्वीकारून ज्ञानी झाला तर आम्ही त्याचा योग्य मान व गौरव करितों; आणि तो साधु असेल तर मरणानंतर त्याचें स्मारक म्हणून कबरस्थान बांधून त्याची पूजाहि करितों. पण तो हिंदु होता किंवा नाहीं असा जेव्हां प्रश्न निघतो, तेव्हां त्यास आम्ही **हिंदु** म्हणत नाही. परधर्मीय ज्ञानी पुरुषांचा व साधूंचा याप्रमाणें हिंदुंनी सत्कार करणें हें कित्येकांस चमत्कारिक वाटेल, पण आमच्या मतें हिंदुंनीं आपलेपणा न सोडितां अशा रीतीनें परधर्मीय साधुपुरुषांचा सत्कार केल्यास त्यांत त्यांचें औदार्य व समताच जास्त व्यक्त होते.

-चि. ज. ४

११३३०

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता। उपास्यानामनियमश्चैतद्धर्मस्य लक्षणम्।।
धर्ममेनं समालम्ब्य विधिभिः संस्कृतस्तु यः।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तैः क्रमंप्राप्तैरथापि वा।।
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
शास्त्रोक्ताचारशीलश्च स वै **हिंदुः** सनातनः।। -चि० ज० ४

११३३१

बेन्थाम-मिल्लप्रभृतींचीं नीतितत्त्वे धर्मापासून स्वतंत्र अशीं आहेत; परंतु **हिंदूंची** नीति धर्मांशीं एकरूप झालेली आहे.

-के.१९०१-३-२-३

११३२

हिंदुधर्म द्वेष करावयास शिकवीत नाहीं.

–व्या. २–१२८

११३३

पृथ्वीवरील सर्व धर्मात अत्यंत–सहिष्णु, ज्यानें त्यानें आपापल्या धर्मानें वागावें व सर्वांशीं प्रेमाने वागावें असें सांगणारा जर कोणचा धर्म असेल तर तो **हिंदुधर्म** आहे.

–व्या. २–५५

११३४

आपत्कालींहि आपला धर्म न सोडणें हें जिवंतपण होय. हें तत्त्व ज्याला कळलें त्यालाच **हिंदुधर्म** कळला; धर्म म्हणजे नुसतें देवळांत जाऊन पूजा करणें नव्हे.

–स्व० मो० ४७

११३५

हिंदुधर्म जुना असून त्यांत सांगितलेल्या मुख्य गोष्टी दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांतील गोष्टींपेक्षां अधिक सयुक्तिक आहेत.

–के.१९००–३८–२–१०

११३६

जात, खाणें, पिणें यांत **हिंदुधर्म** नाहीं; तर त्याचा विचार यापेक्षां फार खोल आहे.

–के.१९०१–३८–५–५

११३७

आत्मानात्मविचाराचें **हिंदुधर्म** हें माहेरघर आहे.

–के.१९०१–९–२–४

११३८

हिंदुधर्म नुसता पुस्तकांत राहून उपयोगी नाहीं; हिंदुधर्माचे अनुयायी जगांत राहिले पाहिजेत किंबहुना त्यांची संख्या वाढली पाहिजे तरच हिंदुधर्म राहील.

–के.१९०३ ५–५

११३९

हिंदुधर्माइतका सहिष्णु धर्म जगांत दुसरा सांपडणार नाहीं.

–के.१९०७–३९–७–१

११४०

समुद्राला भरती येत असतांनाहि लाटांचें पुरःपरावर्तन व्हावें लागतें; त्याप्रमाणेंच **हिंदुधर्माचा** वेळोवेळीं ऱ्हास झाला असें आपाततः वाटलें तरी सूक्ष्मदृष्टीनें अवलोकन करणाराला त्याची हळूहळू पण एकसारखी वृद्धीच होत आली आहे असें आढळून येईल.

–के.१८९४–३६–२–२

११४१

हिंदुधर्मात इतर धर्माहून ज्या कांहीं विशेष गोष्टी आहेत त्यांतील साधनांची अनेकता ही एक मुद्द्यांची गोष्ट आहे व त्यामुळें इतर धर्मांपेक्षां **हिंदुधर्माची** योग्यता अधिक आहे असें सहज कळून येईल.

–धा. ३४–३५

११४२

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामकेनता।
उपास्यानामनियमश्चैतद्धर्मस्य लक्षणम्।।

वेदांचें प्रामाण्य, साधनांची अनेकता आणि उपास्यांचा अनियम हीं **हिंदुधर्माचीं** विशेष लक्षणें होत.

–के.१९००–३८–४–२

११४३

हिंदुधर्माचें स्वरूपलक्षण सांगतांना त्यांतील विधिसंस्कार परंपरागत पण यथाधिकार भिन्न असतात असें म्हटलें पाहिजे. हे परंपरागत विधिसंस्कार म्हणजेच पारंपर्यक्रमागत आचार होत. हे आचार जो पाळील त्यासच आम्ही **हिंदु** म्हणतों.

–चि.ज.३

११४४

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु हें तत्त्व स्वीकारून पारंपर्यागत व श्रुतिस्मृतिपुराण प्रतिपादित विधिसंस्कार किंवा आचार पाळणारा तो हिंदु होय, असें आचारात्मक **हिंदुधर्माचें** लक्षण करणें आमच्या मतें अधिक प्रशस्त होय.

–चि. ज. ३

११४५

हिंदुधर्माचें व देवस्थानांचें प्राचीन स्वरूप व वैभव याची कल्पना या संस्था पाहिल्याशिवाय कोणासहि व्हावयाची नाहीं.

–च. ६५१

११४६

हिंदुधर्माच्या पुरातनत्वाकडे लक्ष दिलें तर बौद्ध, ख्रिस्ती किंवा महंमदी हे धर्म म्हणजे अलीकडचीं अर्भकें होत.

–के.१९०१–९–२–४

११४७

हिंदुधर्मांत आत्म्याचें स्वरूप वर्णिलेले असून आत्मा आणि ईश्वर एक हा त्याचा सिद्धान्त आहे.

–के.१९०१–३८–५–५

११४८

हिंदुधर्मांत जर कांही विशेष असला तर तो हाच होय कीं, ईश्वराची करणी किंवा प्रसाद मर्यादित आहे असें आम्ही मानीत नाहीं.

–धा. ६०

११४९

तुमच्या कर्माप्रमाणे तुम्हांला फळ मिळेल ही कल्पना **हिंदुधर्मांतील** असून ती जगभर पसरेलं हें सोनें (ही कल्पना) येथील बाजारांत लोखंड समजलें जात असून सध्या पाश्चात्त्यांच्या बाजारांत त्याची किंमत होत आहे.

–व्या. १–३७

११५०

मिशनऱ्यांप्रमाणें **हिंदुधर्मासाठीं** काम करणारांची जरूरी आहे.

–आ.आ.१–२

११५१

हिंदु–मुसलमान लोकांनी ज्या नात्यानें एकत्र रहावयाचें तें कांही अंशीं अमेरिकेंत निरनिराळ्या जातीचे, निरनिराळ्या धर्माचे लोक जसे एकत्र राहतात तशा प्रकारचेंच असलें पाहिजे.

–के. ले.१–२३५

११५२

हिंदुस्थान देश जर सुखी व समृद्ध असेल तर त्यांतील शेतकरी वर्गहि समृद्ध पाहिजे आणि मध्यम प्रतीचे लोकहि सुखी पाहिजेत.

–के.१९०२–७–४–५

११५३

हिंदुस्थान देशाप्रमाणें अध्यात्मज्ञानाची वाढ प्राचीन काळीं दुसरें कोठेंच झालेली नसल्यामुळें दुसऱ्या कोणत्याच देशांत कर्मयोगाचें आध्यात्मिक उपपादन प्रथम निघणें शक्य नव्हतें व निघालेंहि नाहीं.

–गी.४८८

११५४

हिंदुस्थान देश हा अनेक राष्ट्रें मिळून झालेला आहे हें म्हणणें एका अर्थी खरें आहे व या सर्व राष्ट्रांची एकी होणें जरी इष्ट आहे व त्याकरितां आपले प्रयत्नहि जरी चालू आहेत तरी त्यासाठीं प्रांतिक उत्सवास फांटा दिला पाहिजे हें म्हणणें अगदीं अविचाराचें आहे.

–के. ले.२–२३२

११५५

जगांत कोणत्याहि देशांत गेलां व कांहिहि उद्योग करीत असलां तरी **हिंदुस्थानचे** प्रतिनिधी म्हणून नित्य वागत व राहात जा. जग तुमच्या वरूनच तुमच्या देशाची किंमत ठरवील.

आ.आ. २–४६२

११५६

धर्म आणि सुधारणा ह्यांच्यामध्ये इतर देशांत जसा विरोध आढळून येतो तसा **हिंदुस्थानांत** नाहीं.

–के.१८९३–११–२–५

११५७

हिंदुस्थानांतील गृहस्थिति पाहिली तर आपल्यास मिळालेल्या मूठभर अन्नांतील एक घांस भिकाऱ्यास देणें हें जणुं काय आमच्या हाडींच खिळलेलें आहे.

–के.१९०३–९–४–३

११५८

अद्भुत व भयानक स्वरूप धारण करून परमेश्वरानें धरणीकंप, ज्वालामुखी वगैरे रूपाने जें शासन गेल्या दोन हजार वर्षांत केलें तें जर एका पारड्यांत घातलें व दारिद्र्य, प्रेम, दुष्काळ व इतर सर्व प्रकारची अवनती यामुळें **हिंदुस्थानास** भोगाव्या लागणाऱ्या यातना हीं जर दुसऱ्या पारड्यांत घातली तर आमंचेंच पारडें खालीं जाईल यांत शंका नाहीं.

–के.१९०२–२०–५–१

११५९

हुषारी हाच कांही माणसाचे अंगचा मुख्य गुण नव्हे; तसें असतें तर इसापनीतींतील बेडकांनी लांकडाच्या ओंडक्यापेक्षां लांब चोंचीच्या बगळ्या राजासच अधिक पसंत केले असतें.

–के.१९०४–१७–५–१

११६०

निर्हेतुक क्रिया कधींच पापमय होऊं शकत नाहीं; पापाला **हेतु** intention हा महत्त्वाचा भाग आहे. निर्हेतुक गुन्हाच घडूं शकत नाहीं.

–के.१९०२–३–२–३

११६१

मेलास तर स्वर्ग, जगलास तर स्वराज्य, असें जेव्हां सांगितलें तेव्हांच **क्षत्रिय** वर्ग निर्माण झाला.

–स्व ० मो० ६१

११६२

मानसिक आणि शारीरिक सर्व द्रव्यें व गुण यांचा प्राणरूपी विशिष्ट चेतनायुक्त जो समुदाय त्याचे नांव **क्षेत्र.**

–गी.१४२

११६३

ज्ञातिभेद व अंतस्थ कलह नाहींसे करण्याला साधारण संकट व तन्निवारणार्थ संहत प्रयत्न करण्याची आवश्यकता हाच खरा उपाय आहे. प्रीतिभोजनें, मिश्रविवाह किंवा सामाजिक परिषदें असल्या शुष्क उपायांनी हे समाजरोग बरे होत नाहींत.

–के. ले.२–४३४

११६४

कोणत्याहि **ज्ञातीची** सुधारणा करणें झाल्यास त्या ज्ञातीखेरीज बाहेरच्या लोकांनी त्यांत पडून फारसा उपयोग होत नाहीं.

–के.१८९०–४६–२–३

११६५

ज्ञान हें तीक्ष्ण व शक्तिमान् असून त्याला दुसऱ्या साहाय्याची अपेक्षा नाहीं, हत्ती एवढा मोठा, तरी त्याला ज्ञानानें मनुष्यानें आपल्या कह्यांत ठेविलें आहे.

–के.१९०३–३७–२–५

११६६

नुसतें पाटीवर लिहितां येणें याला ज्ञान म्हणत नाहींत. जे लोक लाखों रुपयांचा व्यवहार चालवितात त्यांना पाटीवर लिहितां येत नसलें म्हणून काय मूर्ख म्हणणार? हल्लींच्या काळीं यंत्रें सुद्धां बोलूं लागलीं आहेत म्हणून त्यांना विद्वान् म्हणणार कां? छापखान्यांत ग्रंथ निर्माण होतात म्हणून छापखाना ज्ञानी झाला? देशाची स्थिति इतकी वाईट कां झाली, यार्चीं कारणें शोधून काढून तिचा प्रतिकार करण्याचें व ती सुधारण्याचें जें **ज्ञान** त्याला ज्ञान असें म्हणतात. एखादा माणूस जरी फटाफट वेद म्हणत असला तरी त्याला कोणीहि ज्ञानी म्हणत नाहीं. देशाबद्दल ज्याला सारखी तळमळ लागून राहिली असेल तोच खरा ज्ञानी होय. गीतेमध्येंसुद्धां सर्व भूतांना आत्मवत् मानील तोच खरा ज्ञानी असें म्हटलें आहे.

–स्व.मो. (४) १०२

११६७

ज्ञान–दानासारखें महापुण्यकारक दान नाहीं, व दैवानें आपणास प्राप्त झालेल्या ज्ञानभांडारास कृपण–वित्तासारखें केवळ जपून न ठेवतां त्याचें सदावर्त घालून सर्व अतीत अभ्यागतांस तृप्त करणें हें आपलें कर्तव्य आहे.

–के.१८९२–१५–२–४

११६८

केवळ **ज्ञानाच्या** जोरावरच शौर्य, निश्चय, निःस्पृहता, सदभिमान, कंटकपणा, सत्यप्रीति आणि स्वार्थत्याग वगैरे जे जे गुण हरएक कामांत यश येण्यास आवश्यक आहेत ते प्राप्त होत नाहींत.

–के.१८९१–४८–२–५

११६९

ज्ञानी पुरुषाचें वर्तन म्हणजे लोकांस त्यानें घालून दिलेला कित्ताच असल्यामुळे हा कित्ता तो कसा घालितो हें पाहिलें म्हणजे धर्माधर्म, कार्याकार्य अगर कर्तव्याकर्तव्य यांचा निर्णय करण्यास साधन अगर युक्ति आपोआपच आपणांस प्राप्त होते. संन्यासमार्गापेक्षां कर्मयोगमार्गात जो काय विशेष आहे तो हाच होय.

–गी ०३६५

११७०

आपपरभावाचा पूर्ण लोप होऊन वसुधैव कुटुंबकम् अशी ज्याची स्थिती झाली आहे तोच खरा **ज्ञानी** म्हणावयाचा.

–के.१८९३–१७–३–१

११७१

ज्ञानी पुरुष हे लोकांचे डोळे होत, आणि ते जर आपलें काम सोडतील तर जग आंधळें होऊन लोकांचा सर्वतोपरी नाश झाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

–गी ०३२८

११७२

मी नाहीं तर दुसरा कोणी तरी तें काम करील असें म्हणणें योग्य नाहीं. कारण, तसें झाल्यानें एकंदर कामास एक इसम कमी पडून त्यांतील संघशक्ती कमी होत्ये; इतकेंच नव्हे, तर **ज्ञानी** पुरुष तें काम जितकें चोख रीतीनें करील तशा रीतीनें इतरांस तें साधणेंहि शक्य नसल्यामुळें, त्या मानाने लोकसंग्रहहि लंगडाच पडतो. शिवाय ज्ञानी पुरुषाच्या कर्मत्यागरूपी उदाहरणाने लोकांची बुद्धिहि बिघडते.

–गी.३३३

११७३

ज्ञानी पुरूष हे समाजाचे डोळेच नव्हेत, तर गुरूहि आहेत. म्हणून 'लोकसंग्रह' करण्यास त्यांनीं आपल्या काळीं ज्या समाजव्यवस्था असतील त्यांत कांही न्यून असल्यास श्वेतकेतूप्रमाणें देशकालानुरूप तें काढून टाकून समाजाची धारणपोषणाची शक्ति फुटूं न देतां तीच वाढत्या पंथास लागेल असे उद्योग करणें मग अर्थतःच प्राप्त होते.

–गी.३३१

११७४

आम्ही शत्रु नव्हे, तर आमच्यामधील **ज्ञान** हें सरकारचें शत्रु आहे.

–व्या. १–३

११७५

ज्ञानी पुरुषांनीच लोकांना ज्ञानी करून उन्नतीस आणलें पाहिजे, पण हें काम नुसत्या तोंडपाटिलकीनें म्हणजे केवळ उपदेशानें कधींहि सिद्धीस जात नाहीं.

–गी.३२८

११७६

ज्ञान्यानें आपली कसोटी व्यवहार करून लावली पाहिजे.

–च. सू. ९१

WORDS OF WISDOM

FROM

LOK B.G. TILAK

1

We say that the ***Administration*** should not be in the hands of a visible entity by whose hands this invisible Government is getting work done, but should pass into some other hands.

–W. S. 104

2

Mere ***Advisory Councils*** will not satisfy the aspiration of the people, nor will they remove the real cause of estrangement between the officials and the people.

– S.S.8

3

Circumstances are changed-nay, they are favorable the voice:has gone forth 'Now or never.' Rectitude and constitutional agitation is alone what is expected of you. Turn not back, and confidently leave the ultimate issue to the benevolence of the ***Almighty***.

– Q.J. July 1917

4

The ***Almighty*** helps you in His inscrutable Divine ways by offering a unique opportunity. Now it is for you to say whether you will answer by vigorous efforts or sit silent and let the opportunity slip through your fingers.

– S.B. 238

5

Modern Science is gradually justifying and vindicating our ***Ancient Wisdom.***

– W.S. 18

6

Criminal intention cannot be presumed but must be positively proved by the evidence of surrounding circumstances.

– L.201

7

We say, prepare your forces, organize your power, and then go to work so that they can not refuse you what you ***demand.***

–W.S. 48

8

Money payments and your ***demands*** must go hand in hand.

– W. S. 268

9

I will say it before God Himself, for what I say I have honestly at heart, I will proclaim it from the house-tops if required, I will avow it if a ***detective*** comes to me and asks for my views.

– W. S. 54

10

Whatever the ***differences*** in religion, whatever the differences in social customs may be, they are not the essentials. They are something like the dress in youth. Your turban or dhoti may be, different from mine and we may put them on in different ways, it is the same. He is actuated more or less by the same feelings.

– S.I. 9-10

11

A patriot is not to be daunted by the ***difficulties*** he has to face. If the task is more difficult the better it is for him, for the development of character consists in conquering difficulties. A nation that has no difficulties to encounter would be a nation containing a useless set of men. It is difficulties that test a man and educate a man.

– S .I. 8-9

12

If you go to one of scenes described in the Mahabharat, Yudhishthira is represented there as saying. "Let me have ***difficulties always***." Difficulties give you a training which you can not expect in the circumstances of an easy situation.

– S. I. 8-9

13

The existence of difficulties in the performance of a task for the good of the country is no argument why there should be any hesitation or halt in the performance of that duty. The ***difficulties*** must be overcome, they are of human creation and the creation of the antecedents of our karma and karma can be wiped off by karma alone.

– S.I. 8-9

14

Difficulties, *persecutions and prosecutions might dog the* workers, but they must brave all dangers and work for the advancement of their country's interests.

– Rep.1917 P.28

15

To fear ***difficulties*** is to lose manliness.

– W. S.76

16

Difficulties do us immense good. They inspire in us courage and prepare us to bear them manly.

– W. S.76

17

A nation can not progress if it meets no ***difficulties*** in the way.

– W. S.79

18

Diplomacy must be met with diplomacy.

– L. 294

19

History abound in cases of kingdoms undone by the ***discontent*** of penniless beggars.

– S.B.43

20

But the ultimate ***discovery of truth*** is hardly, if ever, prevented by such mishaps. On the contrary, we might even say that the path to such discovery often lies through such errors and the progressive elimination thereof.

– V.C.10

21

The work of ***despotism*** is always to lull people into silence ; it is an old 'ruse.'

– Rep. 1917-18 P. 21

22

Let us do our ***duty*** whatever the people may say, let us be honest to ourselves and faithful to our country, and devoted to the high principles of our creed.

–Rep. 17-18 P. 19

23

The path of *duty* is never sprinkled with rose-water nor do roses ***grow*** in it.

– W. S. 64

24

To be able to read and write alone is no ***education.***

– W. S. 69

25

That which gives us knowledge of the experiences of our ancestors is called ***Education.***

– W. S. 69

26

If a server enforcement of false discipline be the price of our acceptance of Government grant or the affiliation with the University, why, in the name of patriotism and self-sacrifice should we not break off these chains and declared our ***educational independence*** ?

–L. 151

27

A hundred year of education has not produced a Hindu Missionary. How many Vivekanandas have you got and how many Dayanandas have you ? An educated man talks glibly of the ***education*** *of the masses* but he would not move an inch, he would not give up his home and wander about the country as an ascetie and he would not come in cantact with the lower classes and try to reform them by his conduct, instructions and personal example. How many of you will do that ? The whole work in this direction is lying before you unlooked for. A part of that work is being done by Missionaries to whom I give credit through I do not approve of their intention.

– S I.37-38-24

28

In order that there should be a growing organization and a public opinion growing in power, it is necessary that the ***educated*** classes should work among the masses.

– S. B.97

29

The responsibility of reforming the religion of the masses and their social customs rests entirely on the ***educated classes*** and if you do not fulfil that responsibility you do not deserve to be the leaders of the masses, and you have no claim to any leadership.

– S.I. 37

30

The ***educated Indian*** may aspire to rise to high office, but that is more culpable in him than for this English pandit to aspire for a state-Secretaryship.

–S.B.41

31

An ***empire*** now means one rule from the Himalayas to Cape Camorin, and the subject races are governed by the same rules, the same regulations and the same laws, be they whatever kind. An empire of that kind never existed before. The older of an empire, which has also the Chaldean idea, was that out of the several kingdoms which made up India, the ruler of one province, by his policy and sagacity, distinguished himself and made the rulers of other provinces his subordinates, In that way, they paid tribute to that ruler. But besides this tribute, there was no other mark of subjection. There was complete autonomy in each of these provinces, but only as a mark of subordination, a tribute was levied from the other minor provinces. An empire then did not mean an assumption of the internal administration of a province by the sovereign power.

–S.I.3

32

English education has created new aspirations and ideals among the people and so long as these national aspirations remain unsatisfied, it is useless to expect that the hiatus between the officers and the people could be removed by any scheme of official Decentralization.

–L. 184

33

A theory may be erroneous, but even an ***erroneous theory*** cannot, become prevalent without a good causes.

–O. 82

34

Fanatical opposition might occasionally be successful, but, as a rule, in political as well as social matters ***fanaticism*** is suicidal.

– L. 59

35

The chief ***fault***, that I am aware of in me, is my manner of expressing myself in strong and cutting language.

– R

36

It is to give a corporal shape to our political ideas that we Hindus should have ***festivals*** like these.

– S.B.13

37

They (***festivals*** like the Shivaji Festival) serve like manure to the seeds of enthusiasm and the spirit of nationality.

– W. S. 56

38

They (***festivals*** like the Shivaji Festival) are an antidote to vague despair.

– W .S. 56

39

Festivals like these prove an incentive to the legitimate ambitions of a people with a great historic past.

– W. S. 56

40

They (***festivals*** like the Shivaji Festival) serve to impart courage, such courage as an appreciation of heroes securing their salvation against odds, can give.

– W .S. 56

41

Human nature is so constituted that we cannot do without ***festivals***. It is the nature of man to love festivals.

– S.B.11

42

A request without a ***force*** at its back is of no use.

– S.B. 20

43

There is no instance in history where a ***foreign nation*** has ruled another without any expectations of profit.

– L. 146

44

So long as it (the philosophy that ***freedom*** is my birthright) is awake within me, I am not old.

– W.S.712

45

Gita is a work on Ethics-not utilitarian, nor intuitional but transcendental, -somewhat on the lines followed in the Green\$s 'Prolegomena to Ethics.'

– L.345

46

Wisdom, as is concentrated in ***Gita*** in about 700 verses, I am confident, cannot be defeated or overcome by any philosophy, be it be Western or any other.

– W.F S. 18

47

God does not help the indolent. You must be doing all that you can to lift yourself up, and only you may rely on the Almighty to help you.

– J. July 1917

48

Those who are thus shadowed may however console themselves with the idea that the great ***God*** who sees everything is the peoples' detective upon kings and governments, and that this Divine Detective must sooner or later bring the British Government to justice.

– S. B. 39

49

Good must lead to good as evil must lead to evil.

– S.I. 12

50

You may be serving the government of the country but the interests of the country are above those of Government. You are asked to renounce your nationality simply because you have joined ***Government service***. You have not sold yourself and your principles to Government for the salaries you get, you have been given some independence and you should not compromise that independence.

– S. I.31

51

Every Man must exercise his rights over the ***Government*** place his grievances before them and see that they are redressed.

– W. S. 265

52

The ***Government*** is not for the rich; it is for the poor.

–W. S. 265

53

As men do not give up building house for fear that rats would dig holes, so we should not give up our work for fear of ***government displeasure***.

–W. S. 78

54

The laws which bind society are for common men like ourselves. ***Great men*** are above the common principles of morality. You have to judge their acts, not from the stand point of the Penal Code, but by a higher standard –a superhuman standard. –(From Mr. Tilak's Speech at the Shri Shivaji Festival of 1897.)

55

In no other country could be tolerated the statement that money should be given first and the grievances might be heard sometime later on.

– W. S. 266

56

Every hero, be he Indian or ***European,*** acts according to the spirit of his times, and we must therefore judge of his individual acts by the standard prevalent in his time.

– W. S.31

57

Hero-worship is a feeling deeply implanted in the human nature, and our political aspirations need all the strength which the worship of a Swadeshi hero is likely to inspire into our minds.

– W. S.28

58

In spite of the verdict of the jury, I maintain that I am innocent. There are ***higher powers*** that rule the destiny of things ; and it may be the will of providence that the cause I represent will prosper more by my suffering than by my remaining free. (-Lok. Tilak's trial-22nd July **1908.)**

59

So long as you are divided amongst yourselves, so long as one section does not recgnise its affinity with another, you can not hope to rise as ***Hindus***.

– S.B. 72

60

Hindu religion as such provides for a moral as well as a social tie.

– W. S. 13

61

No religion holds such promise full of hope as the ***Hindu religion***

– W. S. 16

62

Our ***Hindu religion*** is based on the whole, on the Sanatan truth, and therefore it is bound to triumph in the end.

– W. S. 17

63

Hindu religion as a whole is made up of different parts co-relatd to each other as so many sons and daughters of one great religion.

– W. S. 13

64

The idea of a ***Hindu University*** where our old religion will be taught along with modern science is very good one and should have the support of all.

– W. S. 20

65

Home rule is nothing else, but to be masters of your house.

– W. S. 245

66

I like to work and never think of ***honours.***

– L. 33

67

I for one do not give up the ***hope*** of the country steadily making further progress in the realization of its cherished goal.

– L. 193

68

Hope is the very salt of patriotism.

– S. I. 5

69

We have grown so stupid owing to our ***idleness*** that we are required to be told by foreigners that our treasures conceal gold and not iron.

– W. S. 20

70

If ***illiteracy*** is not a disqualification in Civil Law, there is no reason why it should not be so in Nature's Law also. The illiterate are our brethren; they have the same rights and are actuated by the same aspirations. It is therefore our bounden duty to awaken the masses.

– Q. J. July 1917

71

From the point of view of the peace of Asia and of the world, it is ***absolutely necessary*** that India should be self-governed internally and be made the bulwark of liberty in the East.

– L. P.

72

It is enough if we have full liberty to elevate ourselves in the best possible manner. This is called the immutable Dharma, and ***karma yoga*** is nothing but the method which leads to the attainment of Dharma or material and spiritual glory. We demand Swaraj, as it is the foundation and not the height of our future prosperity.

– Q. J. July 1917

73

It is neither creditable nor beneficial if other people have to do everything for us. God has declared His will. He has willed that self can be exalted only through its own efforts. Everything leis in your hands. ***Karma-yoga*** does not look upon this world as nothing; it requires only that your motives should be untained by practical Vedanta the key to which is apt to be lost in sophistry.

– Q. J. July 1917

74

It must be remembered that Krma yoga, has been our sacred hermitage from times immemorial when we Indians were seated on the high pedestal of wealth and lore. ***Karmayoga*** or to put it in another way, the law of ***duty*** is the combination of all that is best in spiritual science, in actual action and in an unselfish meditative life. Compliance with this universal Law leads to the realization of the most cherished ideals of man.

– Q. J. July 1917

75

The divine king as soon as he ceases to be just ceases also to be divine.

– W. S. 63

76

They (the educated Indians) possess knowledge, and ***knowledge*** is not poor, in as much as it possesses unlimited potentiality for wealth of every sort.

– S.B. 43

77

The God's Law of ***Karma*** is rigid, and therefore, I say that whatever Karma the Bureaucracy have done, they must undergo the penalties attached to their Karma; they cannot escape them.

– Rep. 17-18 p. 23

78

Victory will always rest with those who can use guns of longer range than those of their enemies, backed up by solid support of an invulnerable ramport of sound ***Logic***.

– T.P. 19

79

One may differ and differ from the view of the ***majority*** as much as he likes. But let him remember that it is a free fight and it is his own fault if he cannot win the fight.

– T. P. 20

80

If you do not move with the ***masses*** and sympathise with their grievances, if you do not collect funds for the relief of any evils or miseries to which they become subject, and if you do not take them into your confidence, then you do not deserve the education that you have received.

– S.I. 37

81

The ***motive*** of an act must not be confounded with the intention; but is always one of the surest indications in an inquiry as to intention. Intention may be inferred from the legal fiction that a man intends the natural consequences of his acts.

– L. 201

82

A ***nation*** must either progress or it must fall back. It cannot stand still.

– S.B.95

83

The authorities will, more or less, come in the way of ***national education***. But these difficulties must be overcome until national education becomes the ideal of the governing class, which can be the case only when the Government is popularized.

– G. J.April,1918

84

Without the power to shape our own destiny our ***national regeneration***, *in a large sense, cannot, in my career tried to* preach and emphasise this view.

– T.P.12

85

A true ***Nationalist*** desire to build on old foundations.

– T.P.10

97

Great is the value of a ***precedent*** in a question which is not purely astronomical but involves important religious issues.

– V. C.14

98

Progress means adopting yourselves to changed circumstances at each time.

– S. I. 16

99

We mean to ***progress*** and wish our country to occupy a position of quality among the civilized nations of the world.

– T. P. 16

100

Protest are of no avail. Mere protest, not backed by self-realince, will not help the people.

– W. S. 24

101

There P's ***pray,*** please, protest will not do unless backed by solid force.

– W. S. 25

102

I advocate a re-arrangement of ***provinces*** on consideration of linguistic and ethnological affinities and a federation thereof under a central authority.

– S.S. 10

103

There is considerable resemblance between our difficulties in the political field and those in the social one; neither the political administration nor the structured of our society completely satisfied us. We want to ***reform both.***

– L. 58

104

All ***reform*** is a growth from within and unless the people are sufficiently prepared by due assimilation of liberal ideas it is useless to march ahead.

– L. 61

105

It is absurd to urge that because the ***reform*** are inadequate, unsatisfactory and disappointing, we have nothing to do with them. – (From Mr. Tilak's lecture at Jubbulpore in June 1920.)

106

Reform based on utter disrespect for the old does not appeal to him (a nationalist) as constructive work.

– T.P. 16

107

In reforming society, care ought to be taken to avoid the creation of any gulf between the people on one hand and the reformers on the other. We must always carry public opinion with us; and this can be done, inter alia, by securing for our **reforms** the sanction of religion.

– L. 5

108

We must proceed step by along the lines of least resistance; and above all the ***reformers*** must in no way hurt the general pride of the people in their social life and institutions.

– L. 61

109

If there be any religion in the world which advocates toleration of other religious beliefs and instructs one to stick to one's own religion, it is the religion of the ***Hindus*** alone.

– W .S.74

110

Religion is an element in nationality.

– S. B. 72

111

We must remember that religious ***institutions*** are the hardest to die in any country in the world.

– A. 429

112

The value of ***representation*** consists in the vote and not in the caste of representative selected.

– T. P. 20

113

By ***responsible government*** we understand a government in which the Executive is under the control of a fullyelected legislature in all financial and administrative matters; and in consequence holding office only while it enjoys the confidence of the popular legislature.

– D. 58

114

Each Community, whether religious or secular, must have some peculiar rites and ceremonies of its own in order to distinguish it from other sects and that in the absence of such rules, there will result a general confusion. Augustus Comte, the greatest founder of the Positive religion, was no dogmatic beliver in what is generally understood to be the religious efficacy of sacraments and rites prescribed in the sacred books of the different religions. But, in the private worship which he prescribes for the followers of his Religion of Humanity, he has included nine different ***Sacraments*** to be performed in all the great epochs of private life from the cradle to the grave.

– Introd.2

115

The ***rulers*** look to their own interest, not that of the ruled.

– S.BF.95

116

It is now several centuries since the science of Vedic exegetics was founded by Indian Nairuktas; and it may seem surprising that traces of an Arctic home in the Vedas should remain undiscovered so long. But surprises like these are out of place in investigations of this kind, where one must be prepared to accept the results proved in the lights of advancing knowledge, be the strictest rules of logic and ***scientific research.***

– A.465

117

It is our clear duty, therefore, to follow truth and re-edit our ***scriptures*** and place them before the world in the light of modern science that they may be acceptable to all.

– S.B.79

118

In the atmosphere of political serfdom, there are countless things that make us conscious of our weakness. What we want is ***self-confidence***; and all reform that tends to make the nation more conscious of its short-comings than of its strength is not only undesirable buit is positively mischievous.

– L.61

119

I want to have the key of my house and not merely one stranger turned out of it. ***Self-Government*** is our goal; we want a control over our administrative machinery. We don't want to become clerks.

– W.S.49

120

What makes ***Shivaji*** a national hero for the present is the spirit which actuated him throughout and not his deeds as such.

– W.S.31

121

Shivaji was essentially a man and that is the reason why we should celebrate his life

– S.S.12

122

Shivaji did not fight against the Mohamadans but against the tyrannical power that existed at that time.

– S.S.12

123

The ***Shivaji Festival*** and the Ganpati Festival are in reality means to keep up and maintain a proper pride in the doings of our ancestors.

– T.P. 16

124

I have always considered that ***self-sacrifice*** and self-negation are essential to the success of an institution like ours. That is the only test by which we shall have to stand or fall.

– R.

125

Hero worship is a feeling deeply implanted in human nature and our poitical aspirations need all the strength which the worship of a Swadeshi hero is likely to inspirs into our minds. For this purpose ***Shivaji*** is the only hero to be found in the Indian History.

– M.24-6-06

126

We don't want to anglicise our institutions; to denationalise them in the name of ***Social and Political reforms.***

– T.P.16

127

The keynote of Indian life is purity more than freedom and that in all programmes of ***social reform*** we cannot lay too much stress on this cardinal principle.

– L.20

128

It is an irony of fate that the greater the scholarship the less the ***statesmanship.***

– W.S.57

129

We shall ***stick to our guns*** and if these prove to be of a longer range than those our opponents, they must take the defeat in good sense.

– T.P.20

130

An ***ineffiectual struggle*** in the face of tremendous odds was itself no mean achievement.

– L.140

131

Students of to-day are the citizens of tomorrow and it is their duty not only to study public questions but to devote part of their leisure in such work as was allotted to them by the trusted leaders of the country.

– L.151

132

Imagine that you are speaking to a villager and not writing for University people. No Sanskrit words please. Avoid quoting statistics. Don\$t scare away the reader by quoting figures. Keep them to yourself. Let your ***style*** be simple and homely. It should be as clear as day-light. The meaning must never be obscure.

– L.328

133

Society does not move by logic.

– S.T.24

134

Do not be afraid of ***speaking*** our things which are plain in themselves.

– W.S.269

135

It is the spirit of ***nationality*** that makes the whole nation one.

– S.B.91**136**

136

You can win nothing unless you are prepared to ***suffer***.

– W.S.14

137

Every day morality could not be applied to the ***superman***.

– L.283

138

Swadeshi is the first step, boycott is the means and Swaraj is the end.

– S.B.17

139

Swadeshi, Boycott and National Education are the three most potent weapons (given into our hands by the National Congress) and with these we must establish ***'Swaraj'***

– L. 161

140

It is my conviction, it is my thesis, that ***Swaraj*** in the life to come cannot be the reward of a people who have not enjoyed it in this world. Such was the doctrine taught by our forefathers who never intended that the goal of life should be meditation alone.

– Q.J.July 1917

141

Swaraj is the natural consequence of deligent performance of duty. The Karma Yogin strives for Swaraj and the Dnyanin or spirituaíist yearns for it, what is then this Swaraj? It is a life centred in self and dependent upon self-There is Swaraj in this world as well as in the world here after.

– Q.J.July 1917

142

The demand for ***Swarajya*** is such that it has nothing to do with sedition. It has nothing to say against the invisible Governement. All domestic concerns should be managed by yourselves and by doing so what will happen is that in the first place your minds will remain in peace. Whatever you have to do you will do with the thought that your are doing it for your good.

– W.S. 136

143

There should be a certain ***timelimit*** when the devolution should be completed. Without that time limit it is not possible to work out the scheme (of self government) satisfactorily. It would not create that confidence, it would not attract that kind of co-operation which is essential for the success of this scheme.

– D. 63

144

You would be wanting in duty to yourself and to your ancestors if you do not give up provincial prejudices and promote ***unity*** that underlines all sects.

– S.B.79

145

Parties should realize that only in ***Unity*** there is safety and that this unity they have to keep inspite of acute differences of opinion

– L. 182

146

In the absence of ***unity*** India cannot claim its place among the nations of the world.

– W.S.15

147

If God were to toletrate ***untouchability,*** I would not recognize him as God at all.

– R.2-20

148

But if the ***Vedas*** are really the oldest records of our race who can deny that in the light of the advancing knowledge regarding primitive humanity, we may still discover in these ancient records, facts and statements which may have escaped the attention of older scholars, owing to the imperfect nature, in their days of those sciences which are calculated to throw further light on the habits and environments of the oldest ancestors of our race.

– A. 416

149

In these days of progress, when the question of the primitive human culture and civilization is approached and investigated from so many different sides, the science of Vedic ***interpretation*** cannot stand isolated or depend excludively on linguistic or grammatical analysis; and we have simply followed the spirit of the time in seeking to bring about the co-ordination of the latest scientific results with the traditions contained in the oldest books of the Aryan race-books which have been deservedly held in the highest esteem and preserved by our ancestors, amidest insurmountable difficulties, with religious enthusiasm ever since the beginning of the present age.

– A.465

150

We must begin with the ***village system*** the autonomy of which has been destroyed by the growth of departmentalism under the present rule.

– S.S.8

151

I am thoroughly convinced that the pressing problems of the poverty of India, physical degeneration, industrial regeneration, economic development, technical and primary education and delicate questions of caste ad customs can never be solved by men exclusively wedded to ***Western civilization,*** but can be successfully surmounted by Indian alone.

– L.P.

152

I am living by my ***will*** and if I am to die I shall die only by my will.

– R.1-291

153

Your fault lies not in the want of capacity or want of means but your fault lies in the want of the ***will***.

– W.S.247

154

Let us do our duty. I assure you, that you need not fear anybody in this world. Be he great or small. There is nothing to fear. We are in the hands of Providence. Work in faith, work with confidence in Providence. Work in the belief that Providence will never desert you and if you do that, failure will not come to you. You must succeed. You must get Home-Rule for India. For, such is the Will of ***Providence***-(Extract from Mr. Tilak's Presidential. Address at the Home Rule League Conference at Bombay on the 26th March1918)

155

Do not rely much upon the ***Sympathy of the rulers.***

– W.S.26

156

Will is everything. Will power makes it as strong as you can and the material world round you cannot drived you from attaining the object which you will attain.

– W.S.247

157

The ***work*** must be done. This body is already very weak and soon it must fall. Whether it falls here or elsewhere hardly makes a difference. The work cannot wait.

– R.2-570

158

Resolution alone would not effect much. ***Work*** must be undertaken seriously in all parts of the country and in England also. The response to words would be words, to work work

– Rep.16-17 P.26

159

Good citizenship is the civic goal of the members of a nation generally; and in this respect the older generation is naturally the best gurardian of the interests of the younger one. If we therefore want our ***younger generation*** to attain to the status of full citizenship, we must educate them according to that idal.

– Q.J.April 1918

●●●